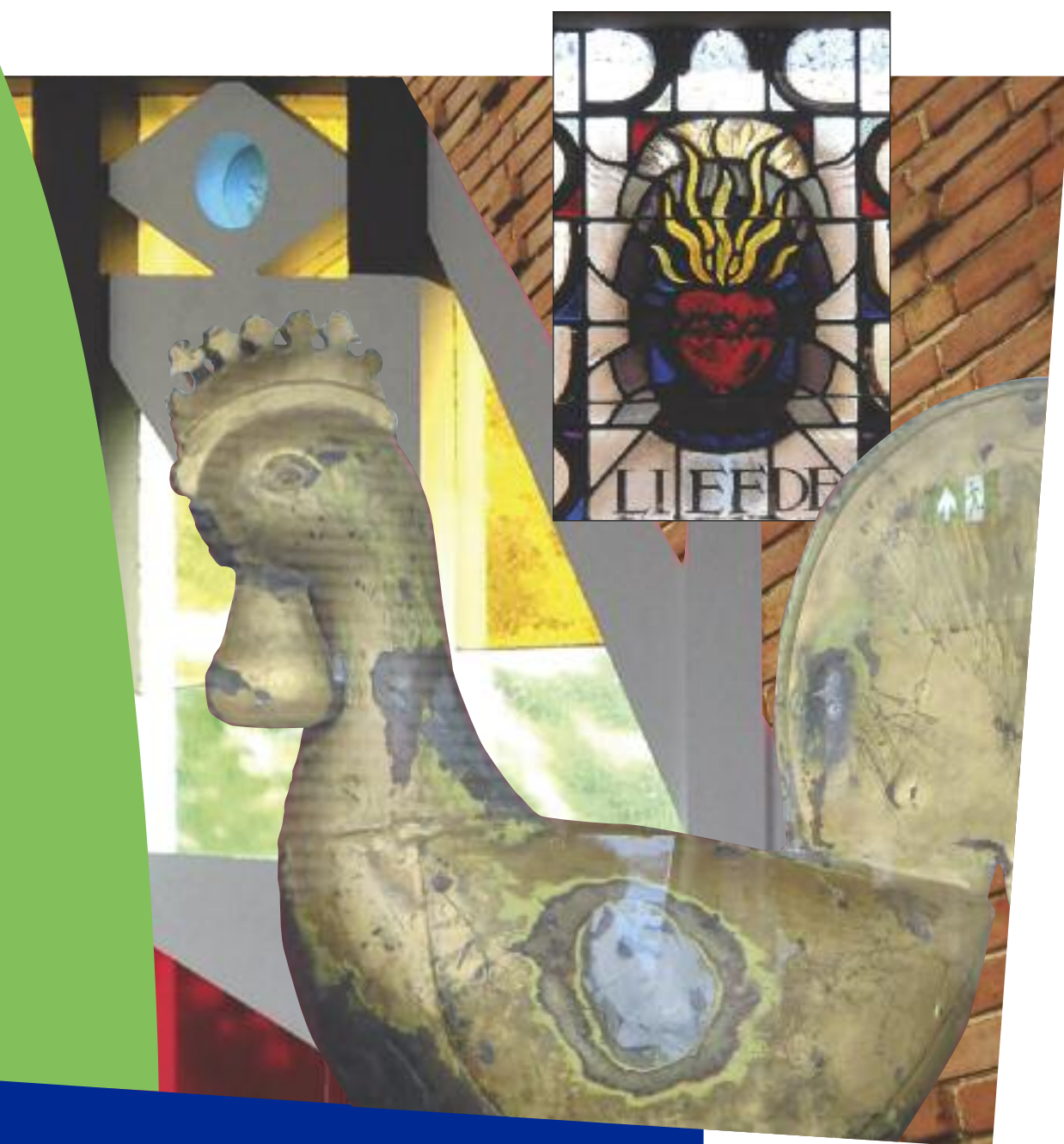

Tussen baksteen en beton

De waarde en betekenis van de Zeeuwse wederopbouwkerken

David Koren

Tussen baksteen en beton

De waarde en betekenis van de Zeeuwse wederopbouwkerken

Inhoud

Voorwoord	5
Deel I: Context van de wederopbouwkerken in Zeeland	7
1 Achtergronden	8
1.1 Kerk, krimp en kans	8
1.2 Landelijk beleid	10
1.3 Provinciaal beleid	12
1.4 Gemeentelijk beleid	12
1.5 Onderzoekperiode	13
1.6 Leeswijzer	14
2 Een stevig geworteld geloof	15
2.1 Van de Romeinen tot de reformatie	15
2.2 De zeventiende en achttiende eeuw	18
2.3 De negentiende eeuw: afsplitsingen binnen het protestantse geloof	20
2.4 Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de bouw van nieuwe rooms-katholieke kerken	22
2.5 Kerkenbouw vanaf eind negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog	24
2.6 Ruimtelijke en stedenbouwkundige veranderingen	27
3 De wederopbouw in Zeeland	28
3.1 Meerdere aanleidingen tot de bouw van kerken	29
3.1.1 Oorlogsschade en herstel	29
3.1.2 De Watersnoodramp van 1953 en herstel	31
3.1.3 Stads- en dorpsuitbreidingen	33
3.1.4 Kerkgebouwen voor nieuwe denominaties	36
3.1.5 De komst van het massatoerisme	38
3.2 Architectonische en stedenbouwkundige aspecten van de wederopbouwkerken	44
3.2.1 Liturgie, vorm en plattegrond van de kerk	44
3.2.2 Stedenbouwkundige aspecten	45
3.3 Bouwstijlen: het Traditionalisme in Zeeland	50
3.3.1 Uitgelicht Rothuizen en 't Hooft	51
3.4 Bouwstijlen: het Modernisme in Zeeland	53
3.4.1 Uitgelicht Steen en Tuinhof	55
3.5 Materialen in de wederopbouwperiode	57
3.6 Monumentaliteit en kunstwerken	61
3.6.1 Soberheid en schaarste	61
3.6.2 Glas-in-beton	62
3.6.3 Reliëfs en beeldhouwwerken	63
3.6.4 Tekstverwijzingen op liturgische meubelen	63
3.6.5 Mozaïeken en wandschilderingen	64
3.6.6 Later toegevoegde kunstwerken	67
4 Nieuwbouw en sloop na 1970	69
4.1 De jaren zeventig	70
4.2 De jaren tachtig en later	72
4.3 Sloop van wederopbouwkerken	77

5	Conclusies en aanbevelingen	81
5.1	Conclusies	81
5.2	Aanbevelingen	82
	Deel II: Catalogus van de wederopbouwkerken in Zeeland	85
6	Opzet van de catalogus	86
6.1	De kerkgebouwen met hoogste scores *** (beschermenswaardig)	87
7	Gemeente Borsele	89
8	Gemeente Goes	97
9	Gemeente Hulst	103
10	Gemeente Kapelle	107
11	Gemeente Middelburg	113
12	Gemeente Noord-Beveland	125
13	Gemeente Reimerswaal	135
14	Gemeente Schouwen-Duiveland	151
15	Gemeente Sluis	181
16	Gemeente Terneuzen	227
17	Gemeente Tholen	257
18	Gemeente Veere	269
19	Gemeente Vlissingen	299
	Deel III: Overzichten van de wederopbouwkerken in Zeeland	303
20	Overzicht van architecten	304
21	Overzicht van kerken gebouwd per tijdsperiode	307
22	Overzicht van kerken gebouwd per denominatie	310
23	Overzicht van kerken met een monumentale status	312
24	Overzicht van gesloopte kerken	313
	Bijlage 1: Gebruikte afbeeldingen en begrippen	314
	Bijlage 2: Waarderingscriteria	315
	Bijlage 3: Bronnen	316
	Bijlage 4: Verantwoording beeldmateriaal	319
	Colofon	322

Voorwoord

Het onderzoek naar de waarde en de betekenis van de Zeeuwse wederopbouwkerken kadert in het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen'. Dit project is in 2014 en 2015 uitgevoerd door de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de Provincie Zeeland en de gemeente Sluis. De meerderheid van de kerken in West-Zeeuws-Vlaanderen dateert uit de wederopbouwperiode (1940-1970). Deze kerken zijn kwetsbaar. Ze zijn nooit goed onderzocht en hebben, op een enkele uitzondering na, geen monumentenstatus. Het gevaar bestaat dat ze ongemerkt uit het straatbeeld verdwijnen. Alle reden dus om een inventariserend en waarderend onderzoek uit te voeren naar alle in Zeeland aanwezige wederopbouwkerken.

Het onderzoek is uitgevoerd door de SCEZ. Het rapport is geschreven en samengesteld door dhr. drs. D.H.P. Koren, adviseur cultuurhistorie en monumenten bij de SCEZ. Een deel van het veldonderzoek is uitbesteed aan Bureau Baksteen uit Utrecht (dhr. M. van Schijndel MA). Bijna alle kerken zijn qua exterieur en interieur bekeken en voorzien van een waardestelling aan de hand van vijf hoofdcriteria. Daarnaast is er archiefonderzoek uitgevoerd.

Bij de afronding van deel 1 van het rapport is dankbaar gebruik gemaakt van een leescommissie, bestaande uit mw. drs. B.I. Sens (Provincie Zeeland, architectuurhistorica), dhr. dr. J. Zwemer (deskundige Zeeuwse geschiedenis en bevindelijke gereformeerden), mw. drs. A. Blom (RCE, specialist wederopbouw), dhr. drs. A. Reinstra (RCE, specialist kerkelijke bouwkunst) en mw. drs. D.C. Takens (RCE, architectuurhistorica).

Een concept van het rapport is voorgelegd aan vertegenwoordigers van gemeenten, kerkelijke gezindten, Provincie Zeeland, RCE en SCEZ. Hun waardevolle reacties zijn verwerkt in de definitieve versie.

Met dit onderzoeksrapport is een kennislacune opgevuld. De wederopbouwkerken van Zeeland zijn in beeld gebracht, in een context geplaatst en gewaardeerd. Daarmee ligt er een uitstekende onderlegger voor toekomstig beleid. Tevens kan deze kennis bijdragen aan het verder vergroten van het publieke draagvlak voor de (kerk) architectuur uit deze voor Zeeland bijzondere periode. De conclusies en aanbevelingen in het rapport geven daarvoor de eerste aanzetten.

Wim Scholten, directeur SCEZ

Deel 1

Context van de wederopbouwkerken in Zeeland

1 Achtergronden

Kerken uit de wederopbouwperiode (1940-1970) worden in hun bestaan bedreigd. Het leeuwendeel van deze kerken is nooit onderzocht en is bij het grote publiek maar weinig geliefd of bekend. Dit is ten dele omdat zij vaak niet op de meest prominente plek in een dorp of stad staan. De meeste wederopbouwkerken bevinden zich in buitenwijken, aangelegd in het kader van de naoorlogse bevolkingsgroei en de stadsuitbreidingen uit die tijd. Bovendien worden kerken van (betrekkelijk) nieuwe denominaties eerder aan de rand van een stad of dorp gebouwd, dan prominent in de kern. Een aantal van deze kerken is letterlijke wederopbouw, vanwege de schade die in de Tweede Wereldoorlog is opgelopen, of vanwege de schade als gevolg van de Watersnoodramp van 1953. Daarnaast wordt de veelal moderne vormgeving met gebruik van materialen als glas en beton (nog) niet breed gewaardeerd. De onbekendheid en de betrekkelijke onderwaardering maken dat er al diverse kerken door de slopershamer zijn geveld [Hoofdstuk 25].

De ontkerkelijking vanaf de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw heeft met name voor de wederopbouwkerken de grootste gevolgen. Het ontbreken van een wettelijke monumentenstatus is hier mede debet aan. Kerken zonder status zijn immers het makkelijkst te verkopen of te slopen.

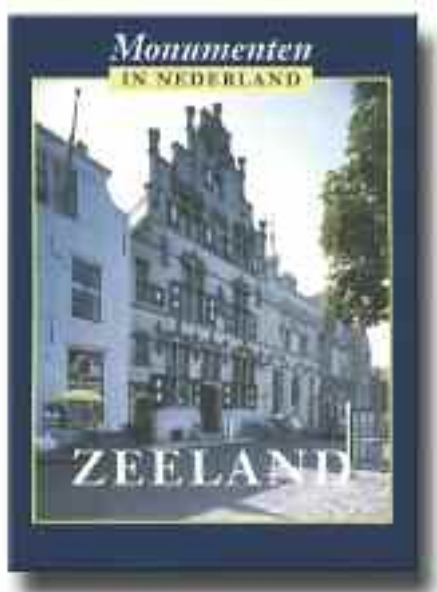

Fig. 1 Het deel Zeeland (2003) uit de landelijke reeks *Monumenten in Nederland* (1996-2006), waarin voor het eerst aandacht voor de wederopbouw was.

Maar deze situatie is langzaam maar zeker aan het veranderen. Op landelijke schaal is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een eerste grove scan gemaakt van het individuele bouwvolume ten aanzien van verschillende bouwtypen, wat heeft geresulteerd in de aanwijzing van enkele wederopbouwkerken tot rijksmonument, waaronder één kerk in Zeeland (Philippine). De landelijke reeks *Monumenten in Nederland* (1996-2006), besteedde al mondjesmaat aandacht aan de wederopbouw. Diverse provincies lieten gedetailleerde studies uitvoeren naar het kerkenbestand uit deze periode, waaronder Noord-Brabant en Limburg, of quickscans verrichten zoals in Utrecht. Er verschijnen ook publieksboeken zoals in Zeeland *Van kerk naar Kerk* van Carel van Gestel, waar een aantal wederopbouwkerken tussen oudere kerken zijn opgenomen.¹⁾ Wat betreft de sociale media mag het voor Zeeland interessante blog Monnikenwerk niet ongenoemd blijven.²⁾ Dit blog heeft ook meermaals als bron gediend voor niet eerder beschreven kerkgebouwen.

Voorliggend onderzoeksrapport heeft ten doel de kerkgebouwen uit de periode van de wederopbouw in Zeeland in beeld te brengen, in een context te plaatsen en te waarderen en daarmee als onderlegger te dienen voor toekomstig beleid. Tevens kan deze kennis bijdragen om het publieke draagvlak voor de (kerk) architectuur uit de wederopbouwperiode verder te vergroten.

1.1 Kerk, krimp en kans

In 2014 en 2015 gaf de SCEZ in nauwe samenwerking met de RCE, de Provincie Zeeland en de gemeente Sluis uitvoering aan het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen'. Dit project kaderde in de programmaliijn 'Herbestemming als (stedelijke) gebiedsopgave: focus op groei en krimp' uit de rijksnota *Kiezen voor karakter, Visie erfgoed en ruimte*.³⁾

Het project legt de verbinding tussen de krimp en de kansen die kerkgebouwen bieden om bij te dragen aan de leefbaarheid. Een bijzonder aspect daarbij is dat meer dan de helft van de veertig kerken binnen de gemeente Sluis uit de wederopbouwperiode dateert. Dit is bijna een kwart van alle wederopbouwkerken in de hele provincie [Fig. 2]. Niet erg verwonderlijk als men

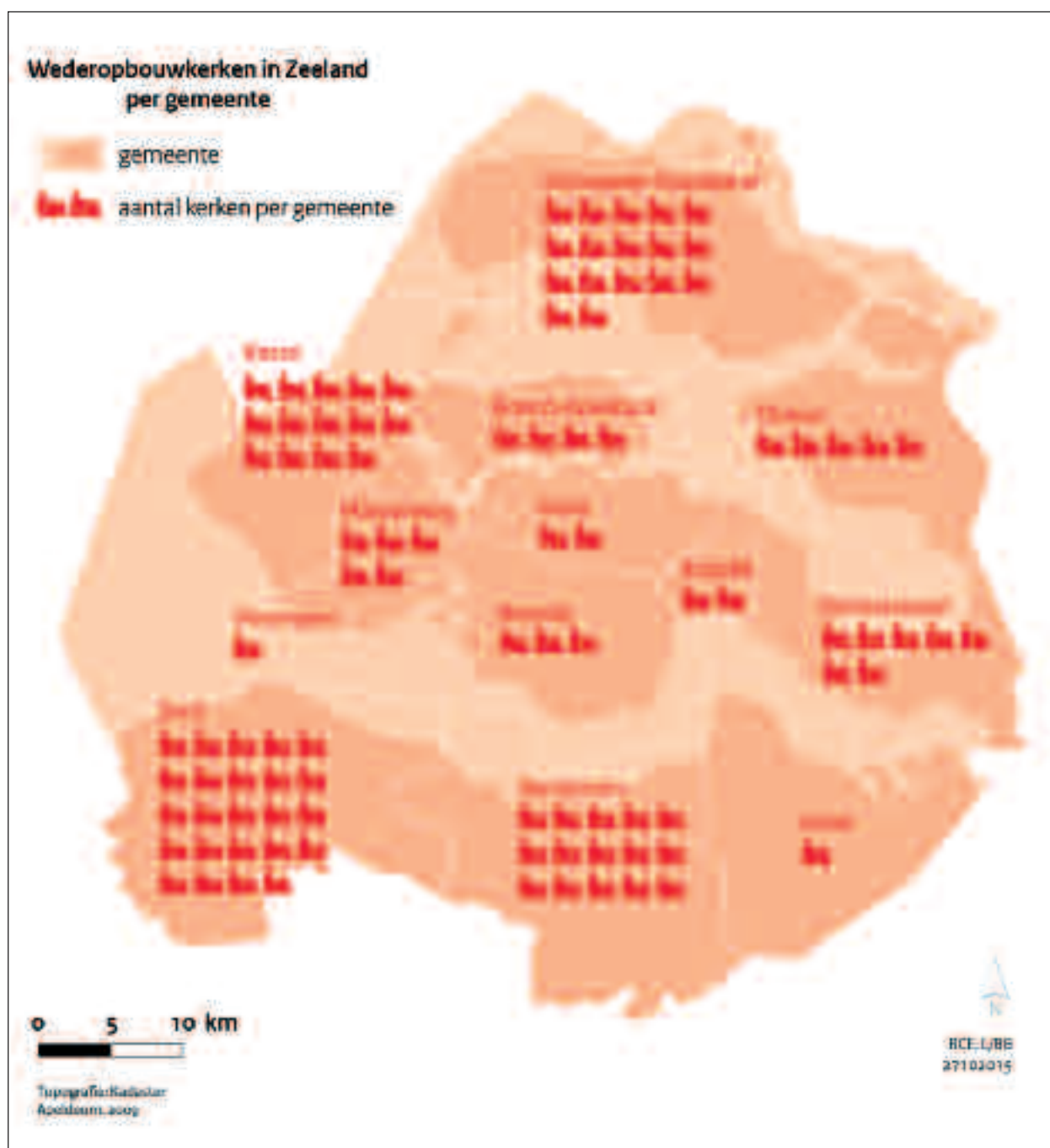

Fig. 2 De spreiding van de nog bestaande wederopbouwkerken binnen de provincie Zeeland, met een sterke concentratie in West-Zeeuws-Vlaanderen.

beseft dat in de Tweede Wereldoorlog bij de Slag om de Schelde (1944) veel kernen in dit deel van Zeeuws-Vlaanderen - en dus ook veel kerkgebouwen - zijn verwoest en weer volledig opnieuw opgebouwd moesten worden.

- 1) Gestel, C. van (2010). *Van kerk naar kerk. Schouwen-Duiveland en Tholen*. Aalten: Uitgeverij Fagus. Tevens: Gestel, C. van (2009). *Van kerk naar kerk. Walcheren en Noord-Beveland*. Aalten: Uitgeverij Fagus.
- 2) Zie: www.monnikenwerk.nl.
- 3) Zie: www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/visie-erfgoed-en-ruimte.

Kernen als Breskens, Oostburg en Schoondijke die nu deel uitmaken van de gemeente Sluis, zijn dan ook ware 'schatkamers' wat architectuur en stedenbouw uit deze periode betreft. De kern Oostburg is zelfs door het Rijk geselecteerd als een van de dertig belangrijkste wederopbouwgebieden van Nederland.⁴⁾

Doordat de gemeente Sluis een belangrijk concentratiegebied is van wederopbouwkerken is binnen het project specifiek aandacht aan deze groep gebouwen geschonken. Na afstemming met de Provincie Zeeland heeft de SCEZ ervoor gekozen om alle wederopbouwkerken in Zeeland te inventariseren. Een breed provinciaal kader maakt het immers makkelijker om de vele wederopbouwkerken in dit gebied op de juiste waarde te schatten en een verantwoorde afweging te maken. Hoewel de gemeente Sluis een belangrijk concentratiegebied is, bevindt driekwart van deze groep kerken zich buiten deze gemeente. Door in de inventarisatie heel Zeeland mee te nemen, kan tevens worden voorzien in een belangrijke bestaande kennislacune.

1.2 Landelijke aandacht voor de wederopbouw

De RCE heeft de architectuur en stedenbouw uit het tijdvak 1940-1965 al vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw op de kaart gezet. Enerzijds beleidsmatig, vanuit het Belvederebeleid, waarbij er vanuit de Rijksoverheid werd gestimuleerd op zoek te gaan naar de culturele waarden van de wederopbouw wijken. Vanuit het Rijk is het 'Project Wederopbouw' opgezet, dat tussen 2001 en 2007 allerlei categoriale studies heeft uitgevoerd. Daar waar het voorgaande Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en daaruit voortvloeiende Monumenten Selectie Project (MSP) vooral gebiedsgericht te werk gingen, ging het Project Wederopbouw vooral thematisch te werk. Anderzijds is er ook 'publieksgericht' gewerkt, onder meer door de samen met het toenmalige Nederlands Architectuur Instituut samengestelde publicatie *Toonbeelden uit de Wederopbouw*⁵⁾ uit te geven en de reizende tentoonstelling 'Lelijk is geen argument' op te zetten. Beide producten zijn gebaseerd op de uitgevoerde categoriale studies waarin is getracht een representatief beeld te schetsen en de waarden te benoemen van bijvoorbeeld bruggen, brandweerkazernes, raadhuisen, schoolgebouwen, ziekenhuizen en uiteraard ook kerkgebouwen. De Wederopbouw-databank waarmee de inventarisatie van het Rijk begon, bestaat nog steeds.⁶⁾

In 2007 heeft minister Plasterk een top 100 voor de periode 1945-1958 gemaakt, vier jaar later gevolgd door een aanvullende top 90 voor de resterende periode 1959-1965.⁷⁾ Deze selectie werd samengesteld met behulp van categoriale studies, daarbij vooral gebruikmakend van de archieven en architectuurbladen uit die periode. Er is geen uitputtend veldonderzoek uitgevoerd. In die eerste toplijst zijn ook enkele kerken opgenomen, waarvan één in Zeeland, de H. Maria ten Hemelopneming in Philippine (Siebers en Van Dael, 1954). In de aanvullende aanwijzingsronde zijn er opnieuw kerken geselecteerd, alleen niet in Zeeland. Echter, een aanvullende indicatie van het belang van de Zeeuwse wederopbouwarchitectuur betrof de selectie van de kern Oostburg als wederopbouwgebied van nationaal belang in het kader van de programmalijn Wederopbouw in de *Visie Erfgoed en Ruimte*. Hoewel alle programmalijnen sterk zijn gericht op de ruimte, raakt deze ook aan individuele bouwwerken. Zo staan er binnen de kern Oostburg twee forse wederopbouwkerken die beeldbepalend zijn voor de stad.

Het jaar 2008 werd landelijk uitgeroepen tot 'Jaar van het Religieus Erfgoed'. De landelijke afsluiting vond plaats in Middelburg. Een van de uitkomsten was een strategisch plan om politieke en bestuurlijke instanties een goed beeld te geven van aard en omvang van het vraagstuk, van kansen en mogelijkheden en er zijn aanbevelingen gedaan om het religieuze erfgoed een vitale toekomst te geven.⁸⁾ Daarbinnen is specifiek ook aandacht gevraagd voor de kwetsbaarheid van kerkgebouwen uit de wederopbouwperiode.

4) Meer informatie over de selectie van wederopbouwgebieden door de RCE is te vinden op de website van de RCE (www.cultureel-erfgoed.nl/dossiers/wederopbouw). Specifieke informatie over afzonderlijke gebieden is te vinden op een satelliet-site van de RCE (www.erfgoedmonitor.nl, zie: [onderwerpen/wederopbouwgebieden](#)). Over alle geselecteerde gebieden heeft de RCE een aparte folder gemaakt, zo ook over Oostburg: "Oostburg, een wederopbouwgebied van nationaal belang"(07/30), die op beide sites is te vinden. Tenslotte worden de gebieden ook geportretteerd in de *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965: Ontwerpen aan stad en land* (Blom, 2013).

5) Kuipers, M. (2002). *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*. Zwolle: Uitgeverij W Books BV.

6) Zie: www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/wederopbouwdatabank.

7) De RCE had het streven om een toplijst te maken van circa 2.500 objecten. Hier bestond echter geen politiek draagvlak voor (mededeling mw. drs. A. Blom, RCE, d.d. 21-09-2015).

Fig. 3 De pilot 'Historische kerken in Zeeland' was een van de eerste provinciale onderzoeken die de problematiek van grootschalige kerksluitingen aankaartte.

Tijdens de Week van de Wederopbouw van 23 tot en met 28 september 2013 zijn door het Rijk drie wederopbouwboeken uitgebracht over gebouwde monumenten, de monumentale kunst uit deze periode en de wederopbouwgebieden. Hoewel er inmiddels al veel onderzocht en bekend is, worden er nog altijd nieuwe 'ontdekkingen' gedaan. De website 'Help wandkunst opsporen' is bijvoorbeeld gericht op het in samenwerking met het publiek in beeld brengen van wandkunst aan gebouwen uit de wederopbouwperiode.⁹⁾

Tenslotte zal de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed ook aandacht blijven vragen voor deze nog altijd betrekkelijk ondergewaardeerde categorie. Op de voorbeeldaanwijzingen van het Rijk na, is het leeuwendeel van deze categorie nog altijd onbeschermd.

1.3 Provinciaal beleid

De provincie Zeeland heeft oog voor de verschillende categorieën cultureel erfgoed die bepalend zijn voor het karakter en het beeld van de provincie. Naast bijvoorbeeld agrarisch en industrieel erfgoed is dat nadrukkelijk ook religieus erfgoed. Dit beleid komt tot uitdrukking in nota's als *Toekomst voor het verleden*¹⁰⁾ en de provinciale *uitwerkingsnota Cultuurhistorie en Monumenten 2007-2012*.

In 2006 gaf de Provincie opdracht aan de SCEZ om

Fig. 4 Logo van het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen', opgezet in het kader van de *Visie Erfgoed en Ruimte* van het Rijk. De concentratie van wederopbouwkerken binnen de gemeente Sluis onderstreepte de noodzaak van een waardestellend provinciaal kader voor deze bouwwerken.

de pilot 'Historische kerken Zeeland' uit te voeren; een onderzoeksproject over de situatie van de verschillende kerken in de provincie [Fig. 3]. In het onderzoeksproject wordt geschetst hoeveel kerken er zijn, hoeveel er een andere bestemming hebben gekregen, met welke ontwikkelingen de kerken te maken hadden en wat de verdere verwachtingen zijn. Een van de aanbevelingen is dat het noodzakelijk is om een onderzoek uit te voeren naar de cultuurhistorische waarde van alle wederopbouwkerken in de provincie, een respectabel aantal van - naar toenmalige schatting - circa 75 op een totaal van ongeveer 300 kerkgebouwen. Het was een aanbeveling die niet direct geconcretiseerd kon worden, maar wel op het 'wensenlijstje' bleef staan. Het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen', waarbij de kerkgebouwen van de krimp-regio West-Zeeuws-Vlaanderen in relatie tot de leefbaarheid van het gebied centraal kwamen te staan, bood een perfecte aanleiding dit beleidsvoornemen te concretiseren [Fig. 4].

8) Nelissen, N. (2008). *Geloof in de toekomst. Strategisch plan voor het religieus erfgoed*. Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed.

9) Zie: www.helpwandkunstopsporen.nl.

10) *Toekomst voor het verleden, 10-puntenplan voor de Zeeuwse cultuurhistorie*. (2002). Provincie Zeeland.

Fig. 5 Voor de rooms-katholieke kerk OLV Maria Hemelvaart in IJzendijke heeft VG Architecten (Sas van Gent) een plan gemaakt waarbij een dorpshuisfunctie wordt gecombineerd met een commerciële (podium) functie en eventueel (vakantie) appartementen. Om het onderhoud te beperken wordt het middelste deel van de kerk getransformeerd in een open atrium. Dit ontwerp is gemaakt ten behoeve van een herbestemmings voorstel in het project 'Kerk, krimp en kans'.

Fig. 6 In de rooms-katholieke OLV Visitatiekerk in Westdorpe is een glazen doos ingebouwd waar de meeste dorpsfuncties zijn ondergebracht. Het voordeel van de 'doosconstructie' is dat het gebouw enerzijds goed beleefbaar blijft en anderzijds de kosten voor verwarming binnen de perken gehouden kunnen worden.

Ook door het Platform Historische Kerken Zeeland, is meermalen aandacht gevraagd voor deze onbekende en daarmee kwetsbare categorie.¹¹⁾

Dit betekent echter niet dat alle in het platform vertegenwoordigde partijen, waaronder het Bisdom Breda, de PKN en de vertegenwoordigers van de bevindelijke denominaties, zich onverkort achter een beschermingsagenda voor wederopbouwkerken stellen. Toch is er een duidelijk onderkend gemeenschappelijk belang. De kerk als fysieke plek van samenkomst voor de gelovigen kan evenzeer dienstbaar zijn aan de gehele samenleving.

1.4 Gemeentelijk beleid

Op een enkele uitzondering na heeft geen van de wederopbouwkerken de status van rijksmonument [Hoofdstuk 23]. De afwegingen over sloop en behoud, herbestemming en transformatie zullen op gemeentelijke schaal gemaakt moeten worden. Bovendien hangen beslissingen over wederopbouwkerken vaak samen met de ruimtelijke context van de wijken waarin ze zijn gelegen. Op landelijke schaal zijn dit veelal probleemwijken, door een stapeling van ruimtelijke, sociale en maatschappelijke problemen. In Zeeland spelen dit soort problemen met herstructureringsopgaven in beperkte mate in steden als Middelburg, Vlissingen, Goes en Terneuzen, maar nauwelijks in de dorpen. Daar hangen problemen samen met bevolkingskrimp en een gebrek aan (economische) dynamiek. Maar ook dan zijn kerken van grote stedenbouwkundige betekenis en gaat het om (veel) meer dan alleen de monumentale waarde. In de gemeente Sluis raken de vraagstukken religieus

erfgoed uit de wederopbouwperiode en een krimpende bevolking elkaar. De aanleiding hiervoor kan overigens heel precies worden aangeduid. Op een 'dialogavond', een contactavond tussen de burgerlijke en kerkelijke overheden, in 2012 georganiseerd door het Platform Historische Kerken Zeeland, werd het de gemeente Sluis duidelijk dat zowel het Bisdom Breda als de PKN los van elkaar eigen beleid aan het ontwikkelen waren. Hierdoor zouden in sommige kernen alle kerken gesloten worden, terwijl in andere kernen alle kerkgebouwen open zouden blijven. Van enige afstemming of coördinatie was geen sprake. De gemeente heeft uitgesproken dit een onwenselijke situatie te vinden en dat er in elke kern tenminste één kerkgebouw open zou moeten blijven met een 'ontmoetingsfunctie' voor de bevolking [Fig. 5]. Dit laatste begrip kan daarbij breed uitgelegd worden, van kerkelijke vieringen tot sociale of maatschappelijke voorzieningen. De gemeente acht dit noodzakelijk voor het overeind houden van de leefbaarheid binnen de gemeente en om de negatieve spiraal die van krimp kan uitgaan zoveel mogelijk te neutraliseren. De noodzaak voor het voeren van regie was voor de gemeente mede de aanleiding om te participeren in het project 'Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen'.

De gemeenten Middelburg en Terneuzen beschikken over een ruimhartige gemeentelijke monumentenlijst, waarop ook objecten uit de wederopbouwperiode zijn geplaatst.

11) Ingesteld in 2007 op initiatief van de Provincie Zeeland, als effectuering van een van de aanbevelingen uit de eerder genoemde en door SCEZ uitgevoerde pilot 'Historische kerken Zeeland'.

In Terneuzen heeft men in de kern Westdorpe de centrale, uit de wederopbouwperiode daterende kerk onder druk van de bevolking een herbestemming als dorps huis gegeven [Fig. 6]. Aanvankelijk was het de bedoeling dat deze kerk verkocht of gesloopt zou gaan worden, maar daar kwam het dorp tegen in opstand. Het geeft aan dat er anders gedacht moet worden. Niet meer alleen naar de architectonische waarde en (on)mogelijkheden van het gebouw kijken, maar vooral naar de ruimtelijke context en - nog belangrijker - naar de maatschappelijke context. De gemeenten staan voor de uitdaging om de waarde van leegkomende kerkgebouwen in hun nieuwe context te definiëren en na te gaan hoe dit proces door de gemeente het beste kan worden gefaciliteerd.

1.5 Onderzoekperiode

De grens van de onderzoekperiode is gelegd bij 1970. Normaliter wordt de grens van de Wederopbouwperiode gelegd bij 1965, zoals ook het Rijk heeft gedaan. Deze inventarisatie reikt daarmee verder dan alleen de - letterlijke - wederopbouw van kerkgebouwen die door oorlogsschade zijn verwoest. Het gaat ook om gebouwen die als gevolg van de uitbreiding van steden en dorpen tot stand zijn gekomen. Diverse andere provincies die inventarisaties hebben gemaakt van de bouwkunst uit deze periode (waaronder Utrecht¹², Gelderland¹³ en Limburg¹⁴), hebben om deze reden ook de iets ruimere begrenzing van 1970 gekozen. Bovendien zijn gebouwen die in de eerste helft van de jaren zestig zijn ontworpen, soms pas in de tweede helft van dit decennium gerealiseerd. In ieder geval ademen veel ontwerpen uit de tweede helft van de jaren zestig nog dezelfde sfeer als ontwerpen uit de eerste helft. Uit empirisch onderzoek blijkt dat de stijl en de verschijningsvorm pas in de jaren zeventig significant gaan wijzigen. Vandaar dat dit rapport ook een doorkijkje geeft naar de ontwerpen die ná 1970 zijn gerealiseerd¹⁵ [Hoofdstuk 4].

Bij het onderzoek zijn niet alleen de kerken meegenomen die volledig in de wederopbouwperiode zijn gebouwd, maar ook kerken die voor een significant deel in deze periode zijn gewijzigd en als zodanig herkenbaar en betekenisvol zijn. Oudere kerken, die in de wederopbouwperiode als gevolg van de Watersnoodramp in 1953 een compleet nieuwe voorgevel met beeldbepalende toren hebben gekregen, zoals het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente in Waarde, zijn om deze reden ook meegenomen

[Hoofdstuk 13]. Ook de gotische basiliek in Hulst heeft met zijn betonnen torenbekroning uit de tijd van de wederopbouw een plaatsje gekregen [Hoofdstuk 9]. Omgekeerd zijn ook enkele kerken buiten het rapport gelaten, zoals de Abdijkerken van Middelburg. Deze zijn ingrijpend gerestaureerd en niet wederopgebouwd, hoewel de Abdijtoren natuurlijk voor de helft gereconstrueerd is. De rooms-katholieke Sint Joannes de Doperkerk van Sluis uit 1927 staat dan weer wel in dit rapport, maar deze kerk is ingrijpend gewijzigd in de wederopbouwperiode [Hoofdstuk 15].

Daarnaast zijn ook nog enkele kerken genoemd die weliswaar in de wederopbouwperiode zijn gebouwd, maar die recent - na 1970 - een dusdanige metamorfose hebben ondergaan dat er nauwelijks meer iets is overgebleven van de herkenbaarheid van het wederopbouwvolume. Een categorie die volledig buiten beschouwing is gelaten, zijn de inpandige kapellen en stiltecentra in ziekenhuizen, verpleegtehuizen en dergelijke.

12) Landschap Erfgoed Utrecht (2008). *Utrechtse Wederopbouwkerken. Een quickscan van de kerken uit de periode 1940-1970 in de provincie Utrecht.*

13) Van der Harst G. en R. De Waard (2007). *Wederopbouwkerken van de PKN in Gelderland van 1940 tot 1970.* Ongepubliceerde basisversie.

14) Jacobs, dr. A. en Wiekart, drs. A.A. (2003). *Kerken na 1940. Inventarisatie en waardenstelling kerkelijke bouwkunst na 1940.* Roermond: Stichting Monumentenhuis Limburg.

15) Dit is het eerste provinciale onderzoek waarin een blik wordt geworpen op de post-wederopbouwperiode. Hierbij gaat het niet alleen om de bouw van nieuwe kerken, maar ook om de omgang met de voorbije periode (waaronder sloop van wederopbouwkerken).

1.6 Leeswijzer

Het rapport bestaat uit drie delen. Het eerste deel geeft een algemeen beeld van de ontwikkelingen in de wederopbouwperiode in Zeeland en de uitwerkingen op de architectuur en stedenbouw.

Naast de in dit deel geschetste beleidsmatige context [Hoofdstuk 1], wordt met zevenmijlslaarzen door de religieuze geschiedenis van Zeeland gelopen [Hoofdstuk 2]. Speciale aandacht gaat uit naar de veelheid aan stromingen binnen het protestantisme, omdat deze stroming in Zeeland bijzonder talrijk is en een fors aantal (wederopbouw)kerken in bezit heeft. Vervolgens wordt de context van de wederopbouwperiode geschetst. Duidelijk wordt dat er kerken zijn gebouwd vanuit vijf verschillende invalshoeken: herstel van de oorlogsschade, herstel na de Watersnoodramp van 1953, uitbreiding van dorpen en steden, ontstaan van nieuwe denominaties en vanwege de komst van toeristen [Hoofdstuk 3].

Daarna komen in dit zelfde hoofdstuk de specifieke architectonische bijzonderheden aan bod, waar onder de bouwstijlen, maar ook de monumentale kunst, toch wel een heel bijzonder aspect van de wederopbouw. Vervolgens wordt een doorkijkje geboden naar de periode daarna en de kerken die na 1970 zijn gebouwd [Hoofdstuk 4]. Het eerste deel sluit af met conclusies en aanbevelingen [Hoofdstuk 5].

Het tweede deel vormt de kern van dit rapport en bestaat uit een catalogus van alle nog in Zeeland aanwezige wederopbouwkerken. De catalogus wordt vooraf gegaan door een toelichting over hoe deze is opgezet en welke waarderingssystematiek is gebruikt, gevolgd door een preselectie van de meest behoudenswaardige gebouwen [Hoofdstuk 6].

De uiteindelijke beschrijvingen van alle kerkgebouwen zijn per gemeente gerangschikt, vervolgens per plaats of kern en op alfabetische volgorde. Van elke kerk zijn basis- gegevens opgenomen, zoals bouwjaar, architect en bouwtype, een korte omschrijving en waardering en een of meerdere foto's. Na de kerken in de gemeente Borsele [Hoofdstuk 7] volgend die in de gemeente Goes [Hoofdstuk 8], gemeente Hulst [Hoofdstuk 9], gemeente Kapelle [Hoofdstuk 10], gemeente Middelburg [Hoofdstuk 11], gemeente Noord-Beveland [Hoofdstuk 12], gemeente Reimerswaal [Hoofdstuk 13], gemeente Schouwen-Duiveland [Hoofdstuk 14], gemeente Sluis [Hoofdstuk 15], gemeente Terneuzen [Hoofdstuk 16], gemeente Tholen [Hoofdstuk 17], gemeente Veere [Hoofdstuk 18] en gemeente Vlissingen [Hoofdstuk 19].

Het derde deel tenslotte, omvat diverse overzichten en bijlagen. Dit zijn overzichten van bijvoorbeeld architecten van kerkgebouwen in Zeeland [Hoofdstuk 20], van kerken gebouwd per tijdsperiode [Hoofdstuk 21], van kerken gebouwd per denominatie [Hoofdstuk 22], van wederopbouwkerken die een monumentale status hebben [Hoofdstuk 23] en van reeds gesloopte wederopbouwkerken [Hoofdstuk 24]. Dit deel wordt gecompleteerd met een overzicht van gebruikte afkortingen en begrippen [Bijlage 1], van waarderingscriteria [Bijlage 2] van bronnen [Bijlage 3] en van gebruikte afbeeldingen [Bijlage 4].

2 Een stevig geworteld geloof

Fig. 7 Indeling van bisdommen in de Nederlanden tot de Pauselijke herschikking van 1559.

De architectuur van de wederopbouwkerken is een gevolg van het samenspel van verschillende factoren. In de eerste plaats is de christelijke liturgie en bouwtraditie leidend bij de bouw van een kerk. Daarnaast is het ook een ontwerp van een individuele architect en is het afhankelijk van beschikbare middelen en lokale wensen en belangen, zoals het zich onderscheiden van andere geloofsrichtingen. In Zeeland is dit samenspel een betrekkelijk ingewikkelde zaak. Zeeland is eigenlijk Nederland in het klein. De meest bekende kerktypen en -richtingen komen er voor, van vrijzinnig tot recht in de leer.

De (voormalige) eilanden verschillen onderling, maar ook tussen dorpen in één regio kunnen forse verschillen bestaan. Deze verschillen zijn de resultante van een geschiedenis met religieuze strijd, maar ook van de komst van allerlei religieuze minderheden. Dit heeft zijn sporen nagelaten in een nog altijd rijke verscheidenheid aan geloofsrichtingen en in de architectuur van de bijbehorende kerkgebouwen.

Fig. 8 Het ontstaan van het bisdom Middelburg in 1559, dat tot 1603 stand hield.

2.1 Van de Romeinen tot de reformatie

De historische wortels van het geloof lopen in Zeeland terug tot de Romeinse tijd, toen de lokale godin Nehalennia werd aanbeden. Deze godin die alleen maar voorkwam in het Deltagebied, werd aangeroepen voor zaken die te maken hadden met leven, dood en vruchtbaarheid. In Colijnsplaat staat een reconstructie uit 2004 van een aan haar gewijde tempel. Vervolgens predikten in de vroege middeleeuwen volgens de overlevering de heiligen Bavo, Eloy en Willibrord het christelijke geloof. In de middeleeuwen stond het gewest vooral onder invloed van de grote abdijen in Vlaanderen. In Middelburg werd in de vroege twaalfde eeuw een abdij gesticht die zich ontwikkelde tot een machtsfactor in de regio. Het waren religieuze leefgemeenschappen die land ontgonnen en in gebruik namen. Ook stonden zij aan de basis van vele kerkstichtingen. Het zijn in Zeeland de schaarse specimen van het christendom uit de middeleeuwen. In de kelders

Fig. 9 De niet meer bestaande Sint Pieterskathedraal van Middelburg.

van de Middelburgse Abdij zijn nog de zeldzame overblijfselen van de romaanse bouwstijl aanwezig.¹⁶⁾ Daarnaast is de rond 1250 door Cisterciënzers opgetrokken romanogotische kloosterkapel van Kloosterzande een fraai voorbeeld van kloosterarchitectuur in Zeeland. Ook de Sint Bavo in Aardenburg mag in deze context niet ongenoemd blijven.

De middeleeuwse beschaving was in hoge mate een christelijke beschaving. De kerk stond centraal in het leven van de middeleeuwse mens. Iedereen wist dat het leven op aarde eindig was en dat je uiteindelijk in de hel of de hemel terecht zou komen. Dit was afhankelijk van hoe je jouw leven had geleid, waarbij God het finale (laatste) oordeel zou vellen. Geestelijken bekleedden als schakel tussen het geloof en de mensen een belangrijke positie in deze samenleving. Naast religie had de kerk eveneens een belangrijke maatschappelijke functie. Het leven was doordrenkt met kerkelijke wetten, leefregels, rituelen en feesten. De kerk was niet alleen

een dak boven het hoofd van gelovigen, maar vormde van oudsher het hart van de samenleving. In de middeleeuwen was de kerk daarom letterlijk het centrale punt van een dorp. De basilicale kruiskerk was een veel gebruikte kerkvorm in deze periode. Een langgerekt hoog middenschip met lagere zijbeuken bood - vanaf de zeventiende en vooral achttiende eeuw - plek voor kerkbanken in gelid. Schip en zijbeuken werden aan de oostzijde afgesloten door een priesterkoor, aan de westzijde door een toren. Het geheel werd doorsneden door het transept, waardoor de vorm van een Latijns Kruis ontstaat. Gotische kerken die in de hoge middeleeuwen zijn gebouwd, zijn onder andere de grote kerken van Baarland, Brouwershaven, Goes, Hulst, Kapelle, Tholen en Veere.

De vaak hoge en grote torens van de gotische kerken in deze periode hadden ten doel de gelovigen te wijzen

16) Enkele laat-romaanse vensters uit de tweede helft van de twaalfde eeuw. Zie *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 19.

Fig. 10 Bij een opgraving in 2011 werden de muurresten gevonden van de dertiende eeuwse Sint Pieters- of Noordmonsterkerk, die in 1559 tot kathedraal werd verheven.

op een andere, hogere werkelijkheid.¹⁷⁾ Grote en hoge torens vormden tevens een uitdrukking van de macht en het gezag van het dorp of de stad in kwestie en/of van de betreffende machthebber ter plaatse.

De bisschoppelijke herschikking van de Nederlanden in 1559 zette Zeeland nadrukkelijk op de kaart door de instelling van het bisdom Middelburg [Fig. 7-8]. In dat jaar werd de bestaande Sint Pieters- of Noordmonsterkerk tot kathedraal verheven (cathedra = bisschopszetel) [Fig. 9-10].¹⁸⁾ Daarvoor hoorde Zeeland bij het bisdom Utrecht, met uitzondering van West-Zeeuws-Vlaanderen dat tot het bisdom Doornik¹⁹⁾ behoorde. Dit was echter maar van korte duur. De reformatie die hier spoedig op volgde, luidde al in 1603 het definitieve einde in van het bisdom Middelburg. Alle katholieke kerken werden overgenomen door de protestanten en in de Abdij van Middelburg gingen de Staten van Zeeland zich huisvesten.

De katholieken gingen ondergronds, om zich pas

halverwege de negentiende eeuw weer te kunnen manifesteren. De hervormde kerk²⁰⁾ kreeg nauwe banden met de overheid, zonder echter een staatskerk te worden. De overheid stond garant voor de stichting en het onderhoud van de kerkgebouwen en voor het in stand houden van de eredienst.

17) Wijdeveld, E. (2004). *Kerken Noord-Brabant. Categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, p. 10, 15).

18) Na de reformatie was de Sint Pieters- of Noordmonsterkerk de belangrijkste protestantse kerk. Nadat de kerk in de Franse tijd dienst had gedaan als kazernegebouw, was de kerk zo vervallen dat sloop volgde in 1834. Op de plek van de kerk staan nu enkele woonhuizen en de (gereformeerde) Hofpleinker.

19) Doornik is de Vlaamse naam van Tournai, een stad in de provincie Henegouwen (België).

20) Vanaf de reformatie tot aan 1814 officieel de Nederduitsch Gereformeerde Kerk geheten, nadien omgedoopt tot Nederlands(ch)e Hervormde Kerk.

2.2 De zeventiende en achttiende eeuw

De reformatie in de zestiende eeuw luidde het begin in van de grote religieuze diversiteit die voor Nederland, maar voor de provincie Zeeland in het bijzonder, tot op de dag van vandaag kenmerkend is. Na de reformatie was de kerk nog steeds een belangrijke publieke ruimte. De oude katholieke kerken waren nu in gebruik voor de protestantse eredienst, waarbij deze kerken werden aangepast aan de protestantse liturgie waarin het Woord - en daarmee de preek - centraal stond. Om deze reden werden de altaren uit voormalige katholieke kerken verwijderd en vervangen door een preekstoel die tegen een van de zuilen in het schip werd geplaatst. De preek vond dus midden in de kerk plaats en niet langer in het koor. Ook de doop was ondergeschikt aan de preek, dus het zware, decoratieve doopvont werd vervangen door een eenvoudige schaal aan de voet van de preekstoel. Tot slot werden alle elementen die refereerden aan het katholieke geloof, zoals beelden van heiligen, uit de kerk verwijderd in een streven naar soberheid en eenvoud. De herbestemming van religieus erfgoed werd in de zestiende eeuw grondig aangepakt. In eerste instantie waren er dus meer dan voldoende kerken voorhanden.

In de zeventiende eeuw werden de eerste nieuwe protestantse kerken gebouwd. Hierbij bestond een voorkeur voor centraalbouw, waarbij het liturgische centrum zich in het midden van de kerk bevindt. In enkele gevallen kreeg de plattegrond de vorm van een Grieks Kruis met gelijke armen, maar over het algemeen paste men plattegronden toe uit de traditie van de katholieke kerkbouw.²¹⁾ De Nederlandse hervormde kerk in IJzendijke (1612-1614, circa 1650 vergroot) is een van de vroegste voorbeelden in Nederland van protestantse kerkbouw. Ter vergelijking: de Zuiderkerk in Amsterdam werd in dezelfde periode gebouwd, maar was pas helemaal gereed in 1614. De Oostkerk van Middelburg was de eerste (grote) protestantse kerk (1648-1667) die in Zeeland in een stedelijke setting werd gebouwd. Deze barokke octagonale koepelkerk werd mede gebouwd in het kader van de stadsuitbreiding van Middelburg bij de haven, de zo geheten 'Nieuwstad'. Het is als zodanig een van de rijkste voorbeelden van een kerk in deze stijl in ons land, ontworpen door Bartholomeus Drijfhout en Pieter Post en afgemaakt door Arend van 's-Gravensande [Fig. 11]. De situatie in Zeeuws-Vlaanderen was anders dan in de rest van Zeeland (en Nederland). Hier waren de bevrijding van de Spanjaarden en de bijbehorende

reformatie geen snelle omwenteling, maar werd de Tachtigjarige Oorlog ook daadwerkelijk langdurig uitgevochten. Hier lagen de troepen van de kersverse Republiek (de Staatsen) tegenover die van de Spanjaarden. De Staats-Spaanse Linies, een stelsel van forten, vestingsteden en linedijken, zijn nog altijd in het landschap zichtbaar en verklaren waarom het ene dorp in Zeeuws-Vlaanderen protestants is en het andere rooms-katholiek is (gebleven). Na de herroeping van het Edict van Nantes (1685) kwamen er grote stromen Hugenoten naar deze regio, met name naar West-Zeeuws-Vlaanderen. In de achttiende eeuw kwamen er in twee tranches groepen lutherse Salzburgers naar West-Zeeuws-Vlaanderen, die zich onder meer vestigden in Groede en Cadzand. Daarnaast droeg ook de komst van doopsgezinden bij aan de grote religieuze diversiteit in deze streek, die zelfs op landelijke schaal ongekend is. De aanwezigheid van diverse voormalige migrantengroepen in West-Zeeuws-Vlaanderen leidde tot een tolerante samenleving waarin men elkaars geloof respecteerde.

Kerkgebouwen voor niet-hervormden werden getolereerd, maar mochten in de Republiek niet zichtbaar aanwezig zijn in het straatbeeld. Dit waren voornamelijk schuilkerken, vaak gevestigd in omgebouwde woonhuizen. Op het platteland was er zelfs sprake van 'schuilboerderijen'. Op Zuid-Beveland is er tenminste één gedocumenteerd voorbeeld.²²⁾ De enige nog bestaande schuilkerk in Zeeland betreft de doopsgezinde kerk van Aardenburg. Ook toen de regels wat ruimer werden, was het nog altijd uit den boze om bijvoorbeeld een toren te bouwen. De Franse Revolutie aan het einde van de achttiende eeuw betekende een flinke ommezwaai. Kerk en Staat werden gescheiden, in ieder geval voor even. Ook werden de kerktorens gevorderd. Zij kwamen in het bezit van de burgerlijke overheid. Hoewel een aantal zaken aan het einde van het Napoleontische bewind weer werd teruggedraaid²³⁾, bleek het zaad van vernieuwing wortel te hebben geschoten, waardoor er in de negentiende eeuw grote veranderingen optraden.

21) Meeteren, H. van (1999). *De geest leidt het schip. Een categorale studie en waardestelling van kerken en kapellen uit de Wederopbouw (1945-1965)*.

Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, p. 14.

22) Dit betreft de Kaneelpolderhoeve in Kwadendamme. Sinds het Jaar van het Religieus Erfgoed in 2008 worden er zelfs processies naar deze voormalige 'schuilboerderij' gehouden.

23) De hervormde kerk werd na het Napoleontische bewind weer opnieuw de staatskerk, maar de torens bleven in handen van de burgerlijke overheid.

Fig. 11 De Hollands-classicistische Oostkerk is een van de belangrijkste voorbeelden van protestantse centraalbouw in Nederland.

2.3 De negentiende eeuw en verder: afsplitsingen binnen het protestantse geloof

De voormalige geprivilegieerde kerk, de Nederduitse Gereformeerde Kerk, werd in 1816 omgedoopt in de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK). Rond 1850 behoorde circa 70 procent van de Zeeuwse bevolking tot dit kerkgenootschap.²⁴⁾ Dit aandeel is in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk teruggelopen. Ten eerste verloor de NHK in 1848 haar nog steeds bevoorrechte positie. Zij kon niet meer op het Rijk rekenen voor ondersteuning, wat ook een terugslag betekende voor haar prestige. Ook zijn er vele afsplitsingen geweest die op nationale schaal speelden, waarin Zeeland zelfs een prominent plek vervulde [Fig. 12]. Reeds in de zestiende eeuw was Zeeland een van de voornaamste gebieden van waaruit de Nadere Reformatie plaats vond, een vroomheidsbeweging die staat en burgers opriep terug te keren naar de Bijbelse beginselen. Verschillende stromingen van 'bevindelijk gereformeerden', mensen die een sterke nadruk leggen op een 'persoonlijke geloofservaring', vinden hun oorsprong in deze Nadere Reformatie.

De negentiende eeuw kent twee belangrijke, aan elkaar gerelateerde, kerkscheuringen. Deze kerkscheuringen waren een gevolg van de sluimerende conflicten over de (te verlichte) interpretatie van de Bijbel, maar bovenal een reactie op de steeds verder toenemende invloed van de Nederlandse overheid op de NHK. Na de reeds genoemde naamsverandering werd in 1816 ook de *Dordtse Kerkorde* uit 1618 vervangen door een reglement, waarbij de bestaande structuur van de kerk - waarin de leden van de hogere bestuursorganen werden benoemd door leden van de lagere organen - vervangen werd voor een stelsel waarin de hogere organen de leden van de lagere organen benoemden. De leden van de hoogste organen, de landelijke synodale vergadering en de provinciale kerkbesturen, werden benoemd door het (overheids) Departement voor Hervormde Eredienst.

De eerste kerkscheuring is de Afscheiding van 1834 die in Zeeland een groot voorvechter had in ds. H.J. Budding. De tweede is de Doleantie onder leiding van Abraham Kuypert van 1836. Deze scheuringen zorgden er - met diverse 'omwegen' - voor dat uiteindelijk in 1892 - naast de Nederlandse Hervormde Kerk - de Gereformeerde Kerk in Nederland (GKN) ontstond, met daarnaast nog een (veel) kleinere Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK). Een specifiek voor Zeeland van belang zijnde kerkscheuring die niet

ongenoemd mag blijven, was die in 1841 met het uittreden van dominee Ledebouer (1808-1863) uit de NHK.²⁵⁾ Ledebouer deelde de bezwaren van de Afgescheidenen tegen de NHK, maar wilde anders dan hen, de NHK niet een 'valse kerk' noemen en zelf een nieuwe beginnen. Hij hield uitdrukkelijk aan haar vast als 'de kerk der vaderen'. Ledebouers Zeeuwse volgelingen hadden, met name onder invloed van Budding - die later op afstand van de Afgescheidenen kwam te staan - een grote voorliefde voor de psalmen van Datheen uit 1566. Velen van hen bleven die tot ver in de twintigste en zelfs tot in de eenentwintigste eeuw zingen, terwijl NHK, GKN en CGK al lang de berijming van 1773 hadden geaccepteerd. De bevindelijke groepering der 'Ledebouerianen' had relatief veel aanhang in Zeeland.

Na zijn overlijden in 1863 vielen de Ledebouerianen uiteen in twee groepen onder leiding van de Zeeuwse dominees Pieter van Dijke uit Sint Phillipsland en Daniël Bakker uit 's-Gravenpolder. De eerste groep vormde uiteindelijk de kern waaruit in 1907 de Gereformeerde Gemeenten²⁶⁾ zijn ontstaan. Een klein deel kon zich hier niet in vinden. Zij wensten dat de voorganger het ambtsgewaad van kuitbroek, bef en steek zou blijven dragen en wilden in de traditie van Ledebouer eigenlijk geen nieuw kerkgenootschap vormen. Deze groep gemeenten ging in 1948 op in de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland.²⁷⁾

Naast de bevindelijk gereformeerden is er ook een groep denominaties die tot de 'orthodox-gereformeerden' gerekend wordt. Theologisch gezien wordt deze stroming gekenmerkt door het neocalvinisme van Abraham Kuypert en Herman Bavinck, de stichters van de (synodaal) Gereformeerde Kerk in Nederland.²⁸⁾ Zij probeerden aan het einde van de negentiende eeuw het traditionele gereformeerde geloof in lijn te brengen met de behoeftes van de moderne tijd. Om dat te bereiken werden talrijke kerkelijke en maatschappelijke organisaties opgericht zoals de Antirevolutionaire Partij en de Vrije Universiteit.²⁹⁾ Tot deze stroming kunnen in Zeeland aanwezige kerkgenootschappen als de Christelijke Gereformeerde Kerken (sinds 1892), de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) (sinds 1944)³⁰⁾ en de Nederlands Gereformeerde Kerk (sinds 1967) worden gerekend [Paragraaf 3.1.4]. Het bijzondere belang dat de provincie Zeeland vertegenwoordigt binnen het bevindelijke en orthodoxe protestantisme wordt geïllustreerd door de oprichting van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) in Middelburg in 1918.

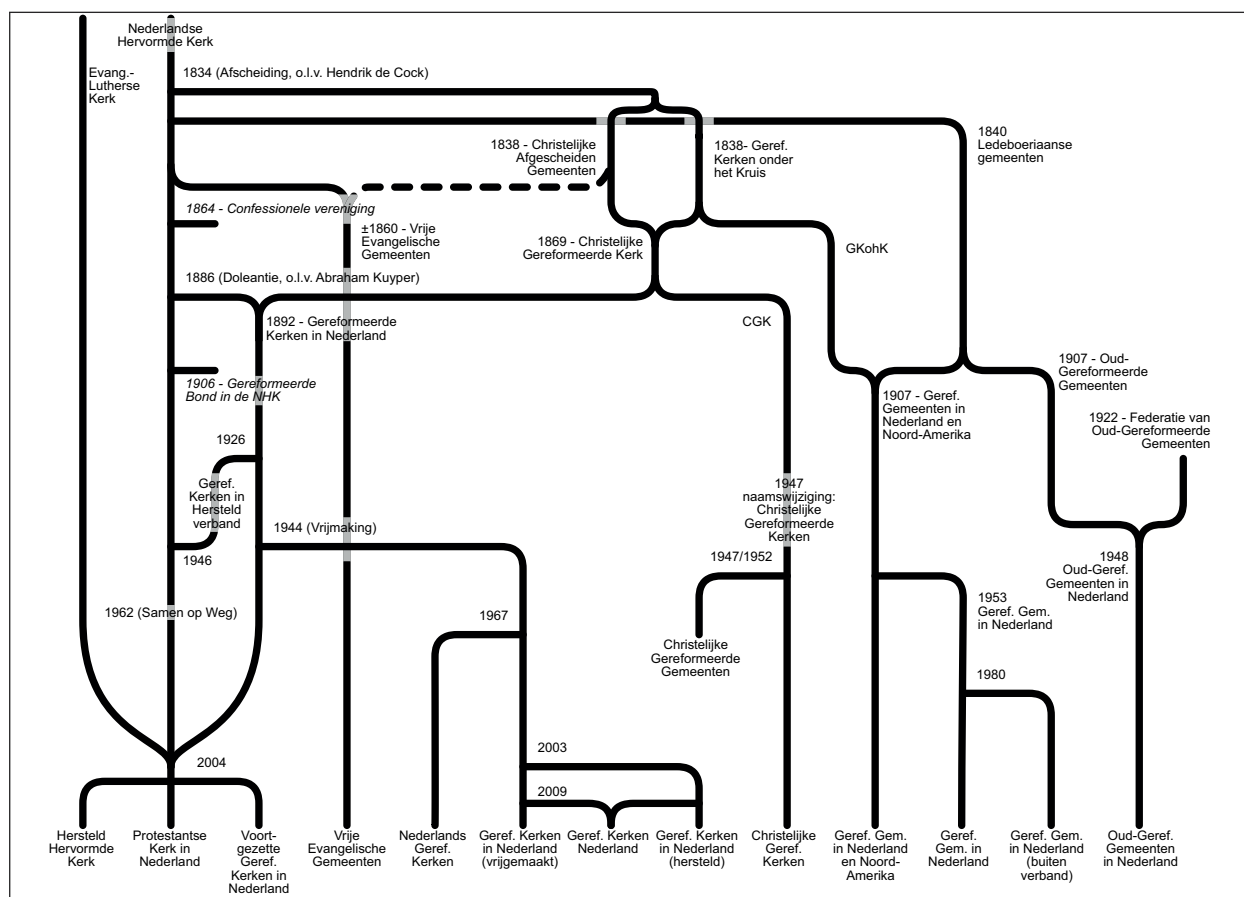

Fig. 12 Kerkscheuringen en het ontstaan van verschillende gereformeerde denominaties.

Deze partij, die haar wortels heeft in diverse stromingen van de bevindelijk gereformeerden, is nog altijd de oudste politieke partij van Nederland en bovendien in Zeeland sterk vertegenwoordigd.

De in de negentiende eeuw ingezette tendens van versplintering binnen het protestantisme in Nederland, zou doorgaan tot in de twintigste eeuw. De meeste splitsingen binnen de protestantse gelederen hadden lokale oorzaken. Deze konden fundamenteel theologisch van aard zijn, maar ook ingegeven door persoonlijke conflicten of belangen.

De kerkscheuringen die op basis van het eerste worden veroorzaakt, bevinden zich bijna altijd op de scheidslijnen van de grote 'hoofdstromingen' binnen het protestantisme: de vrijzinnige, traditionele, orthodoxe of bevindelijke stroming. Een voorbeeld is de bevindelijke Ledeboer die in 1841 in de Nederlandse Hervormde Kerk als predikant werd geschorst, onder meer omdat hij de deels vrijzinnige gezangen in een officiële kerkelijke gezangbundel niet wilde laten zingen. Veel van de verschillende denominaties binnen een bepaalde hoofdstroming kennen geen fundamentele (theologische) verschillen, hoewel daar van 'binnenuit' vaak anders tegenaan gekeken wordt. Bovendien leiden

theologische geschillen over bijvoorbeeld psalmberijmingen of Bijbelvertalingen of -interpretaties niet altijd tot kerkscheuringen. Soms kiezen bepaalde groeperingen ervoor om binnen de 'moederkerk' te blijven, vanuit traditie en de optiek dat men daar thuis hoort, of juist om het eigen 'ware' gelijk binnen de eigen gemeenschap te verdedigen.

24) Brusse, P en J. Zwemer (eindred.). *Geschiedenis van Zeeland 1850-2000*. Zwolle: W-Books, p. 210.

25) Zie: wikipedia.org/wiki/Ledeboeriaanse_Gemeenten.

26) Ook wel de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika genoemd. Naast Nederland en Noord-Amerika zijn er ook in enkele andere landen Gereformeerde Gemeenten te vinden, waar onder Zuid-Afrika en Indonesië (als gevolg van de zending in toenmalig Nederlands Nieuw-Guinea).

27) Dit kerkgenootschap ging in 1948 samen met de Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten tot de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

28) Dit is de voornaamste Gereformeerde Kerk, welke in 2003 samen met de Nederlandse Hervormde en Evangelisch-Lutherse Kerk samenging tot de Protestantse Kerk in Nederland.

29) Zie: www.neocalvinisme.nl.

30) Ook wel de 'Gereformeerde Kerken (onderhoudende Artikel 31)' genaamd, een verwijzing naar Artikel 31 van de Dordtse kerkorde.

2.4 Herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de bouw van nieuwe rooms-katholieke kerken

De grondwet van Thorbecke uit 1848 bood volledige godsdienstvrijheid en vrijheid van kerkorganisatie, die ook de weg plaveide voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Hiermee kwam, volgens de historicus Kossmann, "een einde aan de eeuwenoude gedachte dat Nederland een protestantse natie was waarin de katholieken een uit edelmoedigheid getolereerde minderheid vormden".³¹⁾

Zeeland werd toen ook weer bisschoppelijk ingedeeld, bij het Bisdom Haarlem (tot 1955)³²⁾ en het werd toegestaan rooms-katholieke kerken te bouwen. Met name op plaatsen waar het katholicisme zich tegen de verdrukking in heeft weten te handhaven, zoals in de steden, enkele dorpen op Zuid-Beveland, maar bovenal in Zeeuws-Vlaanderen, werden weer nieuwe katholieke godshuizen gebouwd. Een van de eerste katholieke kerken die weer gebouwd werden, was de HH. Petrus en Pauluskerk in Middelburg in Waterstaatsstijl uit 1846.³³⁾ Na 1853 volgde een hausse, met name in neogotische stijl, een verwijzing naar de macht van de kerk in de tijd voor de reformatie [Fig. 13].

Daarnaast kwamen er ook steeds meer andere gebouwen die bijdroegen aan de emancipatie van het katholieke volksdeel, zoals scholen en verenigingsgebouwen. Toch ging dit proces van emancipatie niet zonder slag of stoot. Ten eerste was er onder het protestantse volksdeel de nodige commotie ontstaan over de weinig tactvolle woorden die de pauselijke breve ten aanzien van dit herstel bezigde: "Een vijandelijk mensch poogde dezen beminden wijngaard des Heeren door allerlei middelen te verwoesten, te gronde te richten en te misvormen. Men heeft helaas genoeg ondervonden, hoe vele en hoe grote onheilen de ketterij van Calvijn aan de zo zeer bloeiende kerken berokkend heeft. Ja, zoover ging het geweld en de overmoed der ketteren, dat het was, alsof de naam Katholiek in die streken scheen uitgeroeid te moeten worden en alsof er voor het herstel van zulke grote verliezen geenlei mogelijkheid meer bestond".³⁴⁾

Het is in dit licht wellicht niet verbazingwekkend dat sommige oude beperkingen vanuit het verleden bleven bestaan, zoals het processieverbod uit 1848. Dit was landelijke wetgeving waarbij 'openbare godsdienst-oefening buiten gebouwen en besloten plaatsen' verboden was.³⁵⁾ Hierdoor werden bijvoorbeeld de katholieke processies vanuit de rooms-katholieke kerk in Schoondijke tot in de wederopbouwperiode (!)

gehouden in de grote parochietuin van de pastorie, feitelijk omdat het verboden was, maar vooral ook om geen aanstoot te geven aan het protestantse volksdeel.

De eerste kerken die na 1853 werden gebouwd, waren vooral geïnspireerd op de middeleeuwse voorgangers, waarbij de neogotiek favoriet was en de klassieke liturgische indeling weer werd afgestoft. Wel werden er kleine aanpassingen gepleegd, zoals het achterwege laten van het doksaal, dat ten tijde van de Katholieke Reformatie (zestiende-achttiende eeuw) uit beeld raakte omdat het wenselijk werd geacht de gelovigen weer zicht te bieden op het hoogaltaar.

Het Eerste Vaticaanse Concilie (1869-1870) heeft niet tot aanwijsbare veranderingen geleid in de rooms-katholieke kerkenbouw die toentertijd in Nederland op gang kwam. Dit kan enerzijds verklaard worden door de aandacht die uitging naar het dogma van de onfeilbaarheid van de Paus en anderzijds door de voortijdige beëindiging van dit Concilie door de Frans-Duitse Oorlog van 1870.

31) Geciteerd uit: Knippenberg H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, p. 168.

32) In dat jaar werd door het Vaticaan een nieuwe indeling bekend gemaakt, waarbij geheel Zeeland onderdeel werd van het in 1853 opgerichte Bisdom Breda. De parochies in Zeeuws-Vlaanderen werden in 1853 al direct bij het Bisdom Breda ondergebracht.

33) Vanwege de rol van de overheid nog mede onder invloed van het ministerie van Waterstaat gebouwd. Deze kerk stond aan de Lange Noordstraat, maar werd verwoest tijdens het bombardement en daaropvolgende stadsbrand van 1940.

34) Geciteerd uit: Knippenberg H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, p. 169.

35) Het Processieverbod werd pas officieel in 1983 afgeschaft.

Fig. 13 De rooms-katholieke Sint Willibrorduskerk van 's-Heerenhoek (Th. Asseler, 1874), is een typisch voorbeeld van de kerkenbouw na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie van 1853.

Fig. 14 De (hervormde) Nicolauskerk (H. Hana en J. Smits, 1861) van Wolphaartsdijk, is een mooi voorbeeld van een 'Waterstaatskerk' in Zeeland.

2.5 Kerken vanaf eind negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog

De kerkenbouw van de verschillende gereformeerde denominaties is in de negentiende eeuw zeer bescheiden te noemen. In een Koninklijk Besluit uit 1824 bepaalde koning Willem I dat er zonder Koninklijke toestemming geen kerkgebouwen mochten worden gebouwd, herbouwd of gewijzigd. Door dit besluit had de rijksoverheid invloed op de bouw van kerken, met name via de ingenieurs van het ministerie van Waterstaat. Vandaar de term 'Waterstaatskerk', die op veel kerken uit de eerste helft van de negentiende eeuw van toepassing is.

De Hervormde kerk van Wolphaartsdijk is een mooi voorbeeld van een protestantse kerk in deze stijl [Fig. 14]. Uiteindelijk zijn de speciale departementen of ministeries voor de eredienst, die in 1808 door Lodewijk Napoleon waren ingevoerd, in 1871 opgeheven.³⁷⁾

De gereformeerden hechtten weinig waarde aan de representatie van het kerkgebouw.³⁸⁾ Vaak werd

een bestaand woonhuis of een schuur verbouwd tot kerkzaal. De eredienst kon volgens de gereformeerde liturgische opvattingen plaatsvinden in elk gebouw dat beschikbaar was. Men vond het daarbij belangrijk dat de gelovigen elkaar konden zien en met elkaar de voorganger konden horen. Hierdoor werd wel waarde gehecht aan de akoestiek. Tot de weinige interieurstukken behoorden bijvoorbeeld een avondmaalstafel, preekstoel of een tekstbord met de Tien Geboden. De wanden waren altijd wit. De mogelijke afleiding van het Woord moest zo veel mogelijk beperkt worden. Zeker in de negentiende eeuw waren alle gereformeerde kerken zeer eenvoudige, kleine zaalkerkjes die vaak een beetje 'achteraf' stonden. Dit gold ook voor de kerken van de Gereformeerde Gemeenten die vanaf 1907 als apart kerkgenootschap geïstitutionaliseerd werden, maar waarvan de wortels terugreiken tot het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw.

Ten aanzien van de Gereformeerde Kerk in Nederland voltrok het emancipatieproces zich razend snel. Deze denominatie was de op twee na grootste van het land

Fig. 15 De gereformeerde Westerkerk aan de Westwal in Goes (A. Rothuizen, 1930).

Fig. 16 De expressionistisch vormgegeven gereformeerde Petruskerk in Vlissingen (A.P. Smits en C. van de Linde, 1929).

en zeker vanaf het begin van de twintigste eeuw ontstond de behoefte zich te onderscheiden van de voorheen aan de staat gelieerde NHK. Architectuur was daarbij een belangrijk middel om de eigen identiteit vorm te geven. Soberheid in het interieur bleef troef, maar de uiterlijke verschijningsvorm werd voornamer en gewaagder. Steeds vaker werden ook professioneel opgeleide architecten ingeschakeld, daar waar er in de beginjaren van de afsplitsing veelal gebruik werd gemaakt van mensen uit eigen kring. De gereformeerde kerk van Arend Rothuizen aan de Westwal in Goes is een duidelijke voorbeeld van deze ontwikkeling [Fig. 15]. Nog expressiever en moderner is de Petruskerk in Vlissingen uit 1929. Dit gebouw werd gebouwd in Amsterdamse Schoolstijl en bovendien op een bijzondere, 'vlindervormige' Y-plattegrond³⁹⁾ [Fig. 16]. Na de Tweede Wereldoorlog bleek deze denominatie ook het meest gevoelig voor de ideeën uit het functionalisme, die voor de oorlog in Zeeland nog nauwelijks opgang hadden gedaan.

Binnen de Rooms-Katholieke Kerk vonden er gelijktijdig veranderingen plaats in de kerkenbouw. Met het gebruik

van staal en beton ontstond in het eerste kwart van de twintigste eeuw de mogelijkheid grotere overspanningen te maken, zodat de gelovigen een beter zicht op het altaar kregen. Dit streven naar 'volkskerken' resulteerde soms ook in een ander grondplan, bijvoorbeeld centraalbouw, met andere bouwstijlen. In Zeeland bleef men echter tot in de twintigste eeuw trouw aan de neogotiek [Fig. 17]. In de jaren twintig van de twintigste eeuw kreeg het traditionalisme of de Delftse School wel invloed, met name vanuit de studiegroepen rond dom Hans van der Laan (Bossche School). Het zou echter tot na de Tweede Wereldoorlog duren alvorens deze invloeden zich ook in Zeeland zouden doen gelden [Paragraaf 3.3].

37) Dam P. van, J. Kennedy en F. Wielinga (red.) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press BV, p. 60.

38) Wijdeveld, E. (2004). *Kerken Noord-Brabant. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, p. 10.

39) In 1953 ook gebruikt voor de Petruskerk in Serooskerke.

Fig. 17 De rooms-katholieke Sint Johannes de Doperkerk in Sluis (J. Oomen, 1927). Het gebouw is een opmerkelijk late creatie van de neogotiek. In de wederopbouw bleef men voor deze kerk trouw aan de neogotische bouwtrant, evenals in IJzendijke.

Fig. 18 De Westerkerk in Goes (Arend Rothuizen, 1929) is een duidelijke uiting van het groeiende zelfbewustzijn van de Gereformeerde Kerk in Nederland (foto circa 1950).

2.6 Ruimtelijke en stedenbouwkundige veranderingen

In de negentiende eeuw kreeg de kerk ook steeds meer het karakter van een verenigingsgebouw. Bepaalde bevolkingsgroepen konden zich sterk met hun kerkgenootschap identificeren, wat hen in staat stelde om zich te emanciperen en maatschappelijk te manifesteren. Denk aan het 'Rijke Roomse leven' en het ontstaan van de gereformeerde kerken van de 'kleine luyden'. Door de verzuiling van Nederland groeide het aantal kerkleden en raakte de samenleving doordeesemd met het christelijke gedachtegoed.⁴⁰⁾

De overheid beschouwde kerkgenootschappen als een bijna vanzelfsprekend onderdeel van de sociale orde, waarbij deze zelfs de verantwoordelijkheid kregen om zorg te dragen voor de eigen leden.⁴¹⁾ Het Nederlandse stelsel van armenzorg vormde de ruggengraat van de publieke rol van de kerk in de negentiende eeuw. Kerken wilden deze rol graag vervullen omdat armoede te wijten was aan gebrek aan beschaving en zedelijke verwildering.⁴²⁾ Langzaam maar zeker breidde deze rol zich uit richting onderwijs en andere maatschappelijke domeinen. Dit verenigingsleven zorgde voor een toename van gebouwen die gelieerd waren aan een bepaalde kerk. Langzaam maar zeker werd elk aspect van de Nederlandse samenleving 'verzuild', van scholen tot ziekenhuizen en van vakbonden tot voetbalverenigingen. Met name bij rooms-katholieke kerken

treedt vanaf eind negentiende eeuw een sterke clustering op van elkaar ondersteunende diensten en gebouwen. Waar dit in eerste instantie kerk en klooster zijn met pastorie en begraafplaats, komen daar ook schoolgebouwen bij en later in de twintigste eeuw ook voorzieningen voor ouderen en dergelijke. Zulke katholieke 'clusters' of 'enclaves' zijn in Zeeland op diverse plaatsen waarneembaar, zoals in de stad Middelburg, maar ook in kleine dorpjes als Biervliet of 's-Heerenhoek. Ook bij de verschillende protestantse denominaties komt er langzaam maar zeker een subtiele ruimtelijke clustering van gebouwen, die vooral pas na de Tweede Wereldoorlog goed zichtbaar zal worden. Aan protestantse zijde is het emancipatieproces van de Gereformeerde Kerken in Nederland ruimtelijk zichtbaar. De kerkgebouwen van deze betrekkelijk 'nieuwe' denominatie transformeren zich van plaats van samenkomst voor de gelovigen tot ware stedenbouwkundige 'landmarks' [Fig. 18].

40) Petter, F. (2008). *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*. Leiden: VMBK-VNG, p. 20-38.

41) Dam, P. van, J. Kennedy en F. Wielinga (red.) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press BV, p. 61.

42) Pas in 1965 kwam er met de invoering van de Algemene bijstandswet een einde aan het primaat van de kerkelijke armenzorg.

3 De wederopbouw in Zeeland

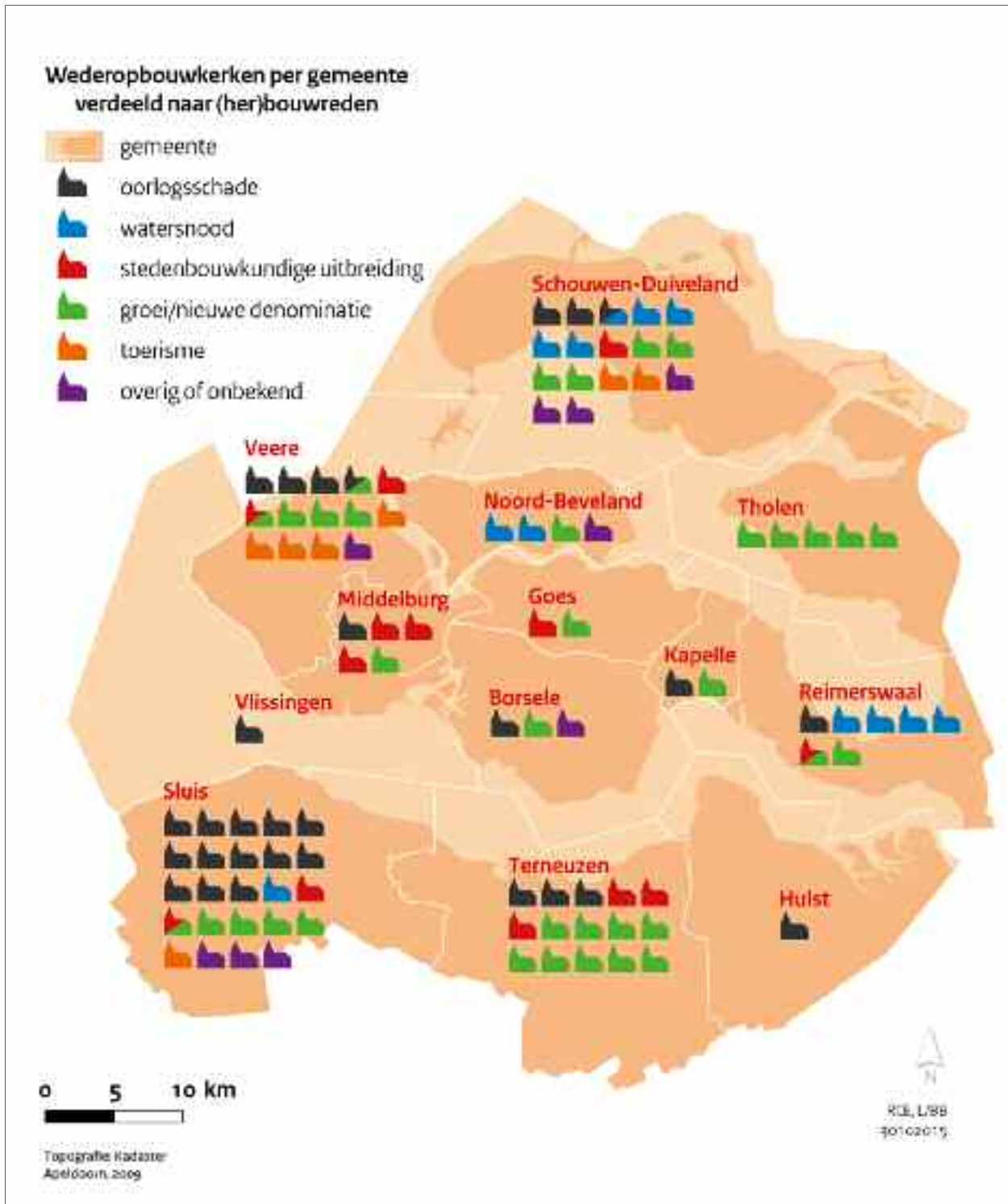

Fig. 19 De Zeeuwse wederopbouwkerken per gemeente verdeeld naar (her)bouwreden.

Dit hoofdstuk gaat in op de vijf verschillende redenen waarom er kerken in deze periode werden gebouwd [paragraaf 3.1]. Vervolgens komen de architectonische en stedenbouwkundige aspecten van de wederopbouwkerken aan bod [paragraaf 3.2]. De twee belangrijkste bouwstijlen - het traditionalisme [paragraaf 3.3] en het modernisme [paragraaf 3.4] - worden apart belicht. Vanzelfsprekend is er ook aandacht voor de materialen waar mee gebouwd is [paragraaf 3.5] en voor de monumentaliteit en de toepassing van kunstwerken in de wederopbouwkerken [paragraaf 3.6].

3.1 Meerdere aanleidingen tot de bouw van kerken

De Tweede Wereldoorlog had, alleen al vanwege de vele verwoestingen die in de oorlogsjaren hebben plaatsgevonden, een grote impact op de bouw van nieuwe kerken nadien. De eerste belangrijke ontwikkeling was dan ook het herstel van de oorlogsschade. Zeker in het zwaar getroffen Zeeland was dit van het grootste belang. Helaas werd Zeeland in 1953 al weer getroffen door nieuw groot onheil: de Watersnoodramp, waarbij wederom diverse kerken zwaar beschadigd raakten en herbouwd moesten worden. Na de oorlog begint langzaam maar zeker de economie weer te groeien en daarmee ook de bevolking. De maatschappij was nog zeer verzuimd en bij nieuwe stedenbouwkundige uitbreidingen was de bouw van een kerk dan ook een belangrijk gegeven. Nieuwe kerkscheuringen deden eveneens de vraag naar meer kerkgebouwen toenemen. Tenslotte betekende de toegenomen welvaart een sterke toename van het vreemdelingenverkeer. Dankzij de kust werd Zeeland een aantrekkelijk gebied voor toeristen. Al deze ontwikkelingen zijn van groot belang geweest voor de vele kerken die in het betrekkelijk korte tijdsgewricht tussen 1940 en 1970 zijn gebouwd. De verschillende redenen voor (her)bouw worden in dit hoofdstuk nader toegelicht [Fig. 19].

3.1.1 Oorlogsschade

Zeeland behoort tot een van de zwaarst getroffen provincies met betrekking tot oorlogsschade van de Tweede Wereldoorlog. De oorlogsschade was enorm: vele stads- en dorpskernen zijn in de as gelegd of zwaar gehavend uit de strijd gekomen. Zo werden dorpen als Breskens en Schoondijke, maar ook het centrum van de stad Middelburg, volledig van de kaart geveegd. De verwoesting van Middelburg was het gevolg van de

beschieting die op 17 mei 1940 plaatsvond, twee dagen na het bombardement op Rotterdam en de capitulatie die daarop volgde. Zeeland was uitgezonderd van deze capitulatie vanwege de Franse en Britse troepen die hier gelegerd waren.⁴³⁾ De beschieting van Middelburg, vaak 'het vergeten bombardement' genoemd⁴⁴⁾, resulteerde in volledige verwoesting, onherstelbare beschadiging of zware beschadiging van 78 procent van alle woningen. Bijna geen gemeente in Nederland met meer dan 20.000 inwoners werd zwaarder getroffen. In Rotterdam lag dit percentage bijvoorbeeld op 20 procent.⁴⁵⁾ Er zijn ook veel kerken verwoest. In Middelburg bijvoorbeeld werden de Abdijkerken zwaar beschadigd en verdwenen de Waalse kerk en de rooms-katholieke kerk geheel [Fig. 20]. Overigens was deze verwoesting van Middelburg niet primair het gevolg van een bombardement zoals in Rotterdam, maar een combinatie van door beschietingen op verschillende plekken ontstane branden die werden aangewakkerd door een stevige noordenwind en uitgroeiden tot een alles verzengend vuur.⁴⁶⁾ In combinatie met een zeer lage waterdruk en weinig aanwezigen om de brand(en) te kunnen blussen, leidde dit tot de enorme verwoesting.⁴⁷⁾

De Slag om de Schelde (1944), in 2014 nog uitvoerig herdacht in het kader van de gebeurtenis zeventig jaar geleden, mag in dit verband ook niet ongenoemd blijven. Dit was een uiterst gecompliceerde operatie vanwege de bijzondere geografische omstandigheden van het Deltagebied met diverse open wateren en kanalen. Het doel van de geallieerden was om de monding van de Schelde vrij te maken van Duitse troepen, zodat Antwerpen een belangrijke aanvoerhaven kon worden voor de bevoorrading van de optrekkende geallieerde legers. De bestaande aanvoerlijnen van troepen en materieel in

43) Ook de Nederlandse regering in ballingschap had verordonneerd dat de strijd hier kon worden voortgezet.

44) Na alle aandacht die er in 2010 onder deze noemer - gemunt door het Zeeuws Archief - voor is geweest, is het inmiddels niet meer zo onbekend. De term heeft nadien breder ingang gevonden, onder meer bij programma's van de NPO.

45) Blankenstein, E. van (2006). *Defensie en oorlogsschade in kaart gebracht*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

46) Het blijft echter speculeren of die artilleriebeschietingen alleen van Duitse zijde werden verricht en de oorzaak waren of deels ook van Franse zijde afkomstig zijn. Zie ook: www.zeeuwsarchief.nl/zeeuwse-verhalen/het-vergeten-bombardement.

47) Bosma, K. (2012). *Shelter City. Protecting Citizens Against Air Raids*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 188-189.

Fig. 20 De zwaar gehavende Abtjkerken in het centrum van Middelburg na het bombardement van 17 mei 1940.

Noord-Europa liepen allemaal nog via de stranden van Normandië en waren om die reden erg kwetsbaar. Een beter en dichterbij gesitueerde haven was noodzakelijk om de Duitse Siegfriedlinie⁴⁸⁾ te kunnen doorbreken. Na vijf weken zware strijd met amfibische landingen, aanvallen over open terrein en bombardementen, wonnen de geallieerden de strijd. De hele operatie bestond uit vier verschillende fases, waarbij het sterk door de Duitsers gecontroleerde Walcheren de laatste fase was. De schade was enorm. Heel Walcheren werd geïnnundeerd, Breskens was als Duitse 'pocket' een belangrijk doelwit van de geallieerden, maar ook plaatsen als Oostburg, Schoondijke, Cadzand en Zuidzande kregen het door hun ligging in de marsroute van de geallieerden zwaar te verduren [Fig. 19].

De verwoestingen in Zeeland concentreren zich - als een gevolg hiervan - hoofdzakelijk op Walcheren en West-Zeeuws-Vlaanderen. Als er gekeken wordt naar het percentage van de huizenvoorraad dat in de periode 1940-1945 werd verwoest, onherstelbaar beschadigd of zwaar beschadigd, zien de percentages voor enkele (toenmalige) gemeenten in deze

gebieden er als volgt uit:⁴⁹⁾

Walcheren

- Koudekerke 40 procent
- Vlissingen 49 procent
- Domburg 53 procent
- Serooskerke 63 procent
- Souburg 67 procent
- Oostkapelle 67 procent
- Meliskerke 78 procent
- Middelburg 78 procent
- Westkapelle 95 procent

West-Zeeuws-Vlaanderen⁵⁰⁾

- Aardenburg 41 procent
- Sluis 74 procent
- Breskens 95 procent

48) De Duitse Siegfriedlinie loopt vanaf Kleef aan de Nederlandse grens, via de grenzen van België, Luxemburg en Frankrijk tot aan de Zwitserse grens. De totale lengte bedraagt circa 630 kilometer.

49) Blankenstein, E. van (2006). *Defensie en oorlogsschade in kaart gebracht*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, p. 43.

50) Het rapport van Elisabeth van Blankenstein waaruit deze cijfers afkomstig zijn, noemt voor Zeeuws-Vlaanderen geen andere kernen. Toch zal dit percentage voor bijvoorbeeld Schoondijke meer dan 90 procent bedragen en voor Oostburg zal dat niet veel minder zijn.

Naast de directe oorlogsschade door beschietingen en bombardementen was er veel schade door inundaties. Een van de bekendste betrof de inundatie van Walcheren, in 1944 ontstaan door de geallieerde bombardementen van de zeedijken bij Westkapelle, Vlissingen, Rammekens en Veere, bedoeld om de Duitsers op Walcheren te verzwakken. Hierbij werd ook heel Westkapelle in de as gelegd. De inundaties hadden tot gevolg dat er opnieuw veel gebouwen (voorgoed) verloren gingen. Ook buiten Walcheren en West-Zeeuws-Vlaanderen werden veel streken getroffen. Zo werd in 1944 een groot deel van Schouwen-Duiveland geïndeerd, ditmaal door de Duitsers. Concentratiepunten van geweld waren dorpen als Bruinisse en Ouwkerk. In beide dorpen verdween de kerk. Schore (Zuid-Beveland) had ook met dergelijke verwoestingen te maken. Het eiland Tholen werd in 1944 bijna volledig geïndeerd, waarbij de Onze Lieve Vrouwebasiliek in de stad Tholen ernstig werd beschadigd. De noodzaak tot wederopbouw was in Zeeland - met uitzondering van Rotterdam - groter dan waar ook in Nederland.

3.1.2 De Watersnoodramp van 1953 en herstel

De inundaties van 1944-1945 waren nog maar amper overwonnen, toen de provincie in de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 opnieuw werd getroffen door het wassende water. De combinatie van zware storm met springtij maakte dat het water in het Delta-gebied tot grote hoogten werd opgestuwd. Vanaf 4.00 uur in de nacht begonnen op verschillende plaatsen de dijken door te breken. In heel Zuidwest-Nederland kwamen door de Watersnoodramp meer dan 1.800 mensen om in de golven [Fig. 22].⁵¹ Ook was er grote schade aan steden en dorpen. Op diverse plaatsen raakten kerkgebouwen zwaar beschadigd, met name op de eilanden Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Phillipsland. Maar er was ook aanzienlijke schade op de Bevelanden en in mindere mate op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen.

Na de ramp is de herbouw van verschillende kerkgebouwen betaald vanuit het Nationaal Rampenfonds. Een goed voorbeeld is de kerk van Ouwkerk. In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog werd de toren in dit dorp opgeblazen door de Duitsers, waardoor de kerk bouwvallig raakte. De restanten werden kort na de oorlog opgeruimd en vanaf 1946 kerkten de dorpelingen in een uit Zwitserland afkomstige noodkerk. Na de ramp van 1953 raakte ook deze kerk beschadigd en werd besloten de 'oude' kerk weer te herbouwen, mede gefinancierd door het Nationaal Rampenfonds [Fig. 21].

Elders op Schouwen-Duiveland was er ook grote schade, zoals in Sirjansland. Daar werd de kerk uiteindelijk in 1958 gesloopt en op 28 november van datzelfde jaar de eerste steen gelegd voor de huidige kerk. De sloop was het regelrechte gevolg van de patstelling die na de ramp ontstond tussen twee betrokken rijksdiensten. Monumentenzorg wilde het gebouw laten restaureren, maar kreeg daar niet voldoende middelen voor bij elkaar. Het Nationaal Rampenfonds wilde uitkeren, maar alleen op voorwaarde dat er een geheel nieuwe kerk zou komen. Uiteindelijk ging de 450 jaar oude kerk van Sirjansland tegen de vlakte, terwijl het gebouw tijdens de ramp als hoogste punt in het dorp nog diverse mensen een veilig heenkomen had geboden. Een echtpaar wist zelfs nog het vege lijf te redden door op de preekstoel te klimmen.

Het eiland Sint Phillipsland was ook helemaal ondergelopen. In het dorp was er schade aan het kerkgebouw en werd het orgel op kosten van het Nationaal Rampenfonds vervangen. De gereformeerde kerk van Anna Jacobapolder was al aangetast door de inundatie van 1944 en door de Watersnoodramp van 1953 raakte de kerk helemaal zwaar beschadigd. Vooral de muren waren ernstig aangetast door het zoute water. De voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe kerk voor Anna Jacobapolder - iets verderop in het dorp - werden in 1957 genomen en in 1959 werd de bouwtekening van Steen en Tuinhof goedgekeurd. De heren van de bouwcommissie van de kerk moesten regelmatig naar Wassenaar waar de betrokken vertegenwoordiger van het Nationaal Rampenfonds woonde om budget los te praten voor de bouw en inrichting. Een ander bestuurslid van het fonds legde op 10 december 1959 de eerste steen van de kerk. De oude aangetaste en bouwvallige kerk werd uiteindelijk omgebouwd tot een woonhuis, waarbij in 1965 werd besloten de toren van het gebouw te slopen.

Ook in Geersdijk (Noord-Beveland) werd de nieuwe Nederlandse hervormde kerk betaald door het Nationaal Rampenfonds en ook de vlak er tegenover gelegen nieuwe gereformeerde (ontmoetings)kerk. Op Zuid-Beveland werd onder meer Kruiningen zwaar getroffen. De Hervormde kerk werd beschadigd en in 1956 volledig gerestaureerd. Sinds een aantal jaren wordt er op 1 februari een herdenkingsdag gehouden voor de Watersnoodramp, welke een regionaal karakter heeft. De gereformeerde kerk van Kruiningen ging in

51) De Watersnoodramp trof ook delen van de provincies Noord-Brabant en Zuid-Holland.

Fig. 21 De door de Watersnoodramp nog meer verwoeste kerk van Ouwerkerk. De kerk was al fors beschadigd door oorlogshandelingen, maar de Watersnoodramp gaf de genadeklap voor de van oorsprong middeleeuwse dorpskerk.

Fig. 22 Slachtoffers van de Watersnoodramp in de Grote Kerk in Goes.

1953 volledig verloren en werd in 1955 herbouwd naar ontwerp van architect Arend Rothuizen, mogelijk gemaakt door het Nationaal Rampenfonds. De gereformeerde kerk van Rilland werd in 1959 met dezelfde architect en dezelfde financier weer opgebouwd.

De Watersnoodramp heeft het besef doen ontstaan van het enorme isolement waarin Zeeland verkeerde. Het gaf de doorslag in de uitvoering van het reeds opgestelde Deltaplan. Naast het verkorten van de kustlijn door de aanleg van gesloten en doorlaatbare dammen, diende ook de infrastructurele verbindingen te worden verbeterd. Daarnaast had ook het ministerie van Economische Zaken een eigen wederopbouwbeleid, waarbij gemeenten - de zogeheten industrialisatiekernen - in aanmerking konden komen voor rijkssteun bij het beschikbaar stellen van industrieterreinen, bij bepaalde infrastructurele maatregelen, het bouwen van extra woningen en het bevorderen van het nijverheids- onderwijs. In Zeeland werd Terneuzen in 1959 daartoe aangewezen, met alle effecten voor de groei van de bevolking van dien.⁵²⁾

3.1.3 Stads- en dorpsuitbreidingen

Na de Tweede Wereldoorlog begon overal in Nederland de bevolking weer te groeien. De geboortecijfers namen toe en de sterftcijfers door ontwikkelingen in de medische wereld verder af. De bevolkingsgroei had vanzelfsprekend ook een relatie met het nieuwe optimisme in de samenleving en de economische opleving. Deze werd ondersteund door de Amerikaanse Marshallhulp (1948-1952) aan West-Europa. Naast de directe steun die Nederland ontving, was deze hulp met name van belang door het weer op gang brengen van de (West-)Duitse economie. Zeeland profiteerde van de algemene naoorlogse welvaartsstijging in Nederland en de daarbij horende ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

De Zeeuwse bevolking groeide relatief bescheiden. In de periode tussen 1950 en 1974 groeide deze met gemiddeld 0,8 procent per jaar, een van de laagste cijfers van Nederland. Een provincie als Noord-Brabant

⁵²⁾ Zie: Gemeente Terneuzen (2010). *Structuurvisie 2015*, p. 37.

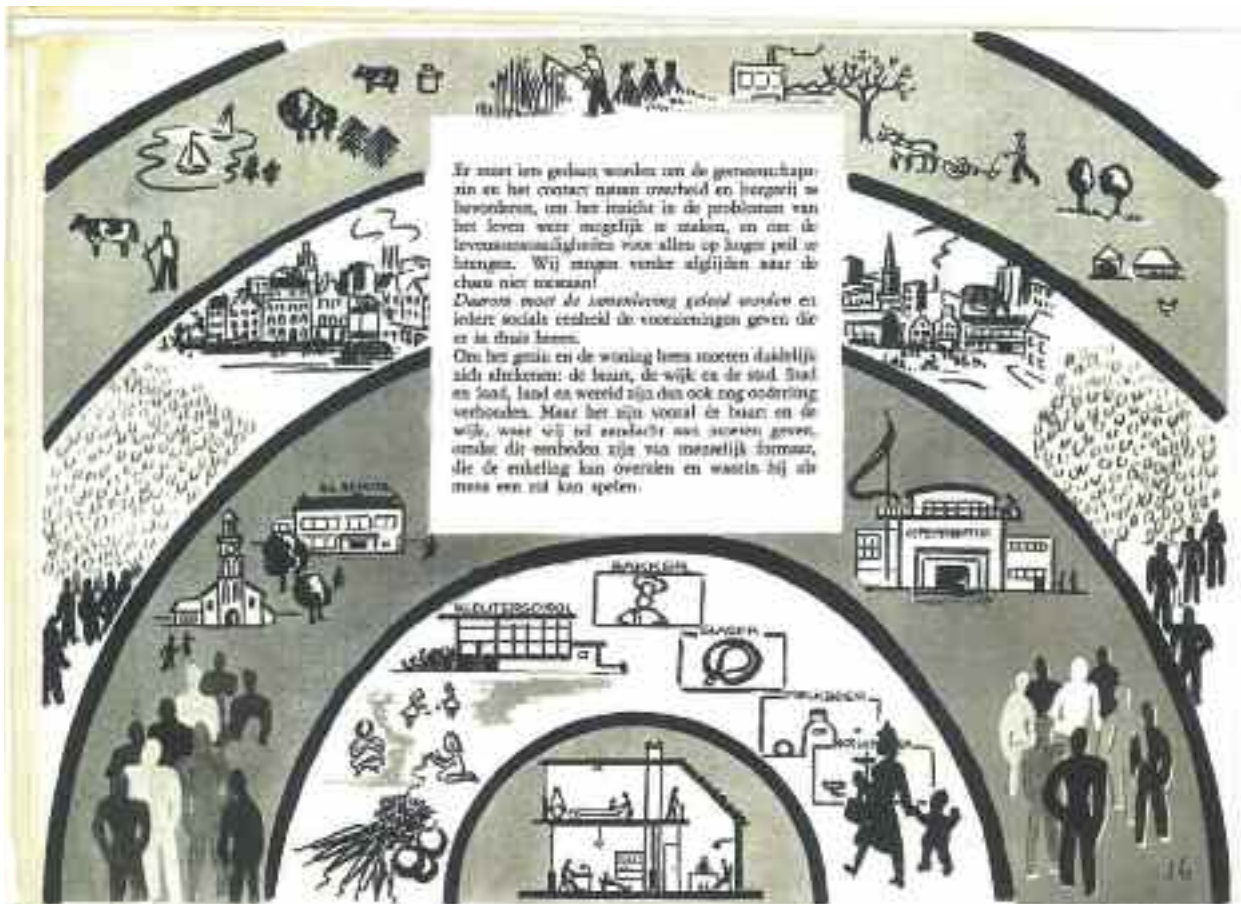

Fig. 23 De wijkgedachte van W.F. Geyl.

groeide in die periode bijvoorbeeld 1,8 procent per jaar.⁵³ Zeeland heeft lang te kampen gehad met een negatief migratiesaldo, omdat mensen de provincie verlieten voor werk in de Randstad, de Brabantse industriesteden of overzee.⁵⁴ Direct na de Tweede Wereldoorlog hield de hulp aan Zeeland ook niet meer in dan modernisering van de bestaande landbouw, visserij en recreatie.⁵⁵ Door het Deltaplan en de aanwijzing van de provincie tot economisch ontwikkelings- en probleemgebied, kon de industrie zich hier gaan ontwikkelen. Hierdoor werd de leegloop van met name Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen in de jaren zestig omgebogen naar lichte groei. Ook het gegeven dat Zeeland geen universiteit had, speelde mee in dit negatieve migratiesaldo. Pas in de jaren zeventig slaagt Zeeland erin bewoners uit de rest van Nederland te interesseren als gevolg van de suburbanisatie van die tijd.⁵⁶ In de jaren tachtig is deze trend echter weer gestopt.

De bescheiden groei in Zeeland betrof met name de

grotere steden Middelburg, Vlissingen, Goes en Terneuzen. De dorpen groeiden op bescheiden schaal, vooral die (kust)dorpen waar het toerisme goed tot ontwikkeling kwam. Ondanks deze bescheiden groei was er sprake van een schaalvergroting op velerlei fronten. Zo betekende de verbetering van de infrastructurele verbindingen die met de aanleg van de Deltawerken na 1953 krachtig ter hand werd genomen, dat Zeeland letterlijk uit haar isolement werd gehaald en de actieradius van de Zeeuwen groter werd. Op economisch vlak was het inzicht ontstaan dat de landbouwsector in Zeeland erg achterliep en werd begonnen met ruilverkavelingen. Niet alleen Walcheren werd grotendeels opnieuw ingedeeld, maar ook de Bevelanden, Schouwen-Duiveland en Tholen werden herverkaveld. Dit had enorme impact op de inrichting van Zeeland. Schaalvergroting vond ook plaats op bestuurlijk niveau, in de afname van het aantal gemeenten. Waar Zeeland in 1950 nog 101 gemeenten telde, was dit na successievelijke golven van herindelings afgenomen tot nog maar 17 in het jaar 2000.⁵⁷

Fig. 24 De Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, (Solinger, 1951) in Zaamslag is een bijzonder (vroeg) voorbeeld van een kerkgebouw dat door en voor deze denominatie is gebouwd.

De maatschappelijke rol van de kerken kreeg na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe impuls in de vorm van de 'wijkgedachte'. Dit was een sociaalruimtelijk concept voor woonwijken met het doel om er stabiele en gezonde sociale gemeenschappen van te maken, waarin verschillende zuilen konden samenleven en burgers met elkaar betrokken waren. Deze gedachte was niet nieuw, maar de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog zorgden ervoor dat het concept kon worden toegepast. In het gebombardeerde Rotterdam verscheen in 1947 het boekje *De Wijkgedachte* onder redactie van W.F. Geyl, waarin de noodzaak beschreven wordt: "De toenemende centralisatie van macht, de groeiende bureaucratie en het daarmee samenhangende gevoel dat de gewone burger hoe langer hoe minder werkelijke medezeggenschap heeft over het regelen van gemeenschapszaken, heeft de geesten ontvankelijk gemaakt voor de wijkgedachte. (...) Reeds langer dan vandaag is de oplossing die de wijkgedachte biedt, aan enkelen bekend, maar pas nu is hij doorgedrongen, enerzijds door de verspreiding van de idee,

anderzijds door het met de jaren ernstiger worden van de omstandigheden die deze hervormingen noodzakelijk maken. Wij hebben nu een punt bereikt, dat men deze wijkgedachte wil verwezenlijken; de openbare

- 53) Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI). *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Uitgeverij Elmar BV, Rijswijk, p. 29. De gemiddelde groei in Nederland bedroeg in die periode overigens 1,2 procent per jaar.
- 54) Hier wordt bedoeld op de naoorlogse migratiegolf naar onder meer Canada en de Verenigde Staten. Ook Zuid-Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland waren populair. Alleen al tussen 1953 en 1962 vertrokken er bijvoorbeeld circa 1.200 Zeeuwen naar Canada en 500 naar de Verenigde Staten (bron: www.zeeuwseankers.nl).
- 55) Blom, A. 'Naoorlogse opgaven en ambities in de ruimtelijke ontwikkeling'. In: Blom, A. (red.) (2013). *Atlas van de Wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*. Rotterdam: nai010 Uitgevers.
- 56) Idem, p. 120-122.
- 57) Idem, p. 24.

mening is zo ver gekomen, dat er tot daden overgegaan wordt.” [Fig. 23]⁵⁸⁾

In Zeeland is deze wijkgedachte toegepast bij de aanleg van nieuwe wijken in bijvoorbeeld Middelburg, Terneuzen en Goes, waar de kerk een prominente positie heeft gekregen.

De kerk had al een sterk (verzuild) verenigingsleven opgebouwd en zou een belangrijke rol spelen in de sociale cohesie van de wijk. Het was daarom vanzelfsprekend om iedere verwoeste kerk te herbouwen en in nieuwbouwwijken ruimte te reserveren voor een nieuwe kerk. Afgezien van de gevolgen van de verwoestende oorlog leefde sterk het besef dat de bevolking snel zou groeien en onderling van elkaar zou vervreemden. Op verschillende manieren werd daarom geprobeerd om het onderlinge contact tussen mensen te verbeteren en de sociale cohesie te versterken. Aan kerken werden bijvoorbeeld bijgebouwen toegevoegd voor ontmoeting, recreatieve of maatschappelijke doeleinden, zoals een toneelruimte en voorzieningen voor de jeugd.

De verzuiling zorgde in een aantal gevallen voor een forse groei aan sociaal-maatschappelijke gebouwen voor de eigen kerkgemeenschap. Ook in Zeeland is deze clustering van (wederopbouw)kerk en bijgebouwen op diverse plekken waar te nemen, zoals bij de Sionskerk in Breskens en de rooms-katholieke kerk van Middelburg.

Anderzijds zijn ook voorbeelden te vinden waarbij verschillende kerkelijke groepen een ruimte delen, soms met niet-kerkelijke groepen. Het toneel en het restauratieve gedeelte van het gebouw van de Protestantse Gemeente Westkapelle wordt bijvoorbeeld door het hele dorp gebruikt. In Ellewoutsdijk heeft de situatie zich dusdanig ontwikkeld dat sociaal-culturele activiteiten in de kerk een regionale betekenis hebben gekregen. Dit heeft overigens weinig te maken met het traditionele ontwerp van de kerk door Rothuizen en 't Hoofd, zonder toneelruimte. In plaats daarvan is de gehele kerk een podium geworden. De kerkdiensten in het Zeeuwse dialect zijn een begrip geworden, alsmede de tentoonstellingen over Zeeuwse kunst en cultuur. Dit consistente Zeeuwse thema en het oecumenische karakter zorgen voor onderlinge verbondenheid, zeker in onzekere tijden waar men op zoek is naar houvast en herkenning. De onderlinge verbondenheid was in de jaren vijftig noodzakelijk na het oorlogsgeweld en de Watersnoodramp en lijkt te herleven in de huidige tijd.

Stonden de jaren vijftig nog volledig in de schaduw

van de oorlog, in de jaren zestig veranderde de maatschappij snel. Religiositeit werd meer een individuele zaak wat ten koste ging van het kerkelijke verenigingsleven. De verzuiling hielp hierbij weinig. Iedere kerkgemeente had een eigen kerk met verenigingsgebouw en een beperkt aantal vrijwilligers voor de nodige hand-en-spandiensten. Door de bevolkingsgroei was een planmatige ruimtelijke ordening noodzakelijk die anticipeerde op nog meer groei. Bij de uitbreiding van een stad of dorp werd dikwijls nog een kerk ingetekend, maar er trad een zekere verzadiging op. De enige kerken die nog werden gebouwd, waren van groeiende gereformeerde gemeentes die kampten met een te kleine, verouderde kerk. Vanaf de jaren zeventig werden nieuwe kerken aan de rand van de bebouwde kom geplaatst, gezien de omvang van het gebouw en het regionale karakter van deze kerkgemeenten. Dit proces is vandaag de dag nog gaande.

3.1.4 Kerkgebouwen voor nieuwe denominaties

In het voorgaande hoofdstuk werd duidelijk dat in de wederopbouwperiode de voortdurende kerkscheuringen binnen - hoofdzakelijk - protestants Nederland niet tot een einde kwamen. Genoemd werd al de kerkscheuring binnen de Gereformeerde Kerk in Nederland in 1944, de zogenaamde 'vrijmaking', waardoor de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt) ontstond [Fig. 24]. Bovendien gingen in 1948 de Oud-Gereformeerde Gemeenten fuseren met de Federatie van Oud-Gereformeerde Gemeenten tot de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De derde 'nieuwkomer' aan het begin van de Wederopbouwperiode was de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Deze afsplitsing van de Gereformeerde Gemeenten ontstond in 1953 vanuit een theologisch geschil over het 'aanbod van genade'.⁵⁹⁾ Tenslotte was er vanaf 1967 nog een splitsing binnen de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt) vanwege een conflict of men de Vrijmaking in 1944 moest zien als ingrijpen van God of als menselijk handelen. Een deel van de *vrijgemaakte* kerken kwam buiten het kerkverband te staan en vormde aldus de Nederlands Gereformeerde Kerken.⁶⁰⁾ In 1980 zijn de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband) ontstaan en in 2007 op

58) Citaat uit 'De Wijkgedachte': Geyl, W. F. (1947), *Wij en de wijkgedachte*. Utrecht: Nederlands instituut voor volkshuisvesting en stedenbouw.

59) Zie: http://nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Gemeenten_in_Nederland.

60) Zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijmaking>.

Fig. 25 De nieuwe kerkschuur van de Oud-Gereformeerde Gemeente in Terneuzen (Evertsenlaan 90, gebouwd in 2007 naar ontwerp van RoosRos Architecten).

Sint Phillipsland de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband, in oprichting). Elke kerkscheuring is een nieuwe stimulans voor de bouw van kerkgebouwen. Sommige nieuwe kerkgenootschappen slaagden er in om een gebouw van de 'moederkerk' over te nemen, nadat zij zich afgesplitst hadden. Dat hing af van de hoeveelheid volgelingen die 'meegingen' en de positie van het lokale kerkbestuur. Maar dat lukte vaker niet dan wel en in dat geval stonden diegene die buiten het bestaande kerkverband verder wensten te kerken, letterlijk buiten de kerk en daarmee voor de noodzaak een nieuw kerkgebouw te vinden of te laten bouwen.

In veel gevallen werden er in eerste instantie niet veel eisen aan een nieuw kerkgebouw gesteld. Het gebouw moest vooral een sobere doch functionele plaats van samenkomst bieden. Vanwege de veelal diffuse beginsituatie na een kerkscheuring, is het lastig om ten aanzien van nieuwe denominaties - zeker in de beginperiode - van een geheel eigen signatuur met herkenbare architectuur of liturgie te spreken.

Desalniettemin zijn de kerkscheuringen een belangrijke aanleiding voor kerkenbouw tijdens de Wederopbouwperiode. Over het algemeen zijn de kerkgebouwen van de nieuwe geloofsrichtingen sober en klein van omvang.

Naarmate een geloofsrichting al een zekere omvang heeft, konden er grotere gebouwen gebouwd worden in een wat meer uitgesproken stijl, zoals bij de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika) het geval is. Maar dit geldt niet voor alle kerkgenootschappen. Sommige leggen sterk de nadruk op eenvoud en soberheid, zoals de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Hun kerkgebouwen zijn bij uitstek gebouwd als noodgebouwen, sober en zonder de bedoeling opvallend te zijn. Zij zijn in die zin ook het dichtst bij de Ledeboeriaanse traditie gebleven [Fig. 25]. Ook bij de bouw van nieuwe kerken, zoals recent de kerk in Terneuzen, blijft een kerkschuur het uitgangspunt.

Stedenbouwkundig gezien kregen kerkgebouwen van de nieuwere denominaties beduidend minder

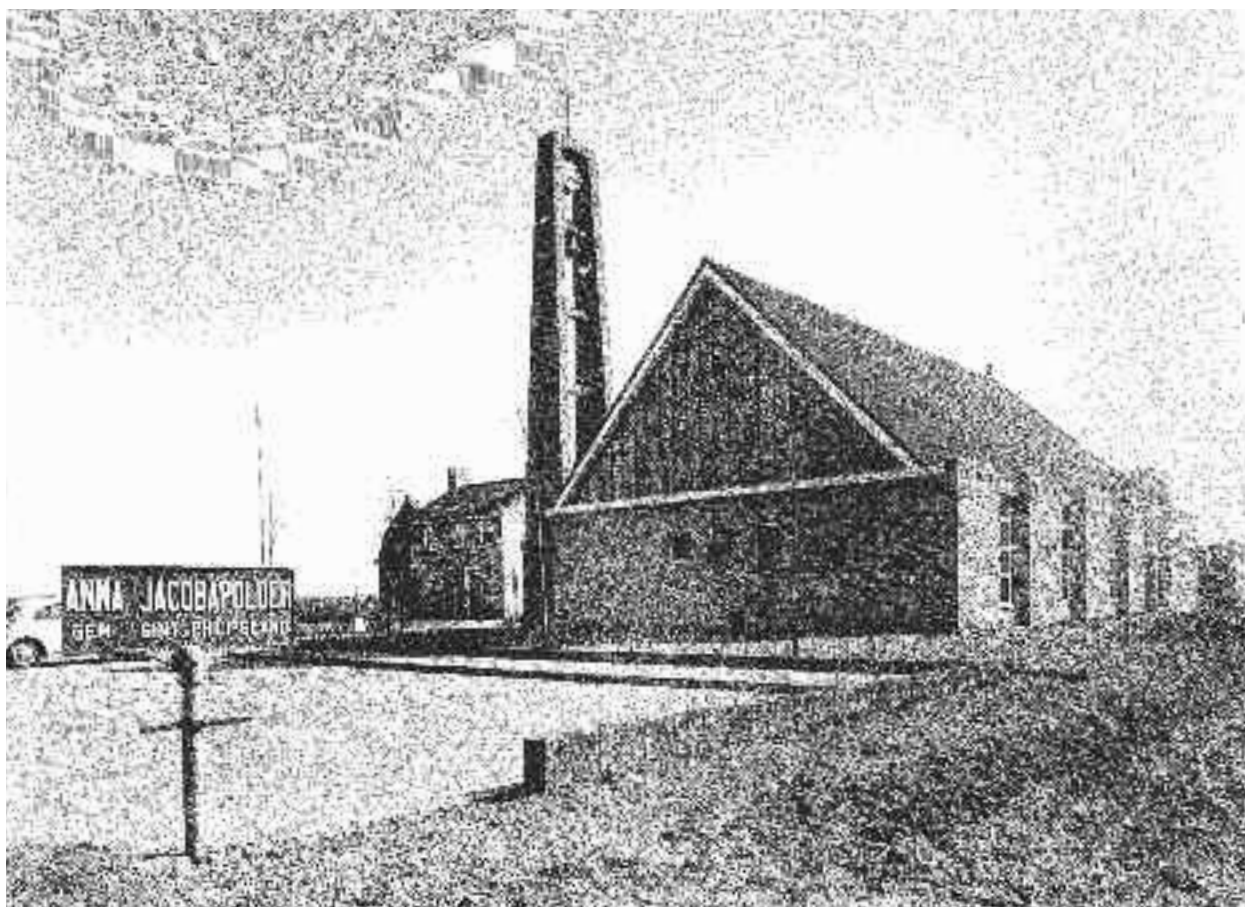

Fig. 26 Voorbeeld van een aan de rand van het dorp gebouwde Gereformeerde kerk (Steen en Tuinhof, 1959) in Anna Jacobapolder (foto circa 1960).

prominente locaties 'toebedeeld' dan de traditionele 'hoofdreligies' (NHK, GKN en RKK). Ten dele is dit logisch omdat het over het algemeen kleinere denominaties betreft, van meer recente oorsprong en maatschappelijk minder 'geworteld'. Maar in Zeeland gaat dit niet altijd op, omdat in sommige dorpen deze denominaties over veel aanhang beschikken. Toch worden de kerkgebouwen van bijvoorbeeld de Gereformeerde Gemeenten of de Gereformeerde Gemeenten in Nederland vaak gebouwd aan de rand van stad of dorp, tussen het weiland en de laatste bebouwing [Fig. 26]. Praktische vestigingsfactoren die hierbij mede een rol spelen zijn de beschikbaarheid van bouwgrond, lage grondprijzen en een goede bereikbaarheid per auto.

3.1.5 De komst van het massatoerisme

Het toerisme is rechtstreeks van invloed geweest op de bouw van een aantal kerken in de Wederopbouwperiode. De notie dat zeelucht een (verondersteld)

heilzaam effect heeft op lichaam en geest bestond al enige tijd. Zeker vanaf de achttiende eeuw ontstond er in Europa een badcultuur die voornamelijk werd genoten onder de adel en hogere klassen. In Zeeland werd Domburg in de negentiende eeuw het epicentrum van deze vroege vorm van strandtoerisme. In 1837 werd in Domburg, mede met steun van koning Willem I, het eerste eenvoudige badhuis gebouwd. Dit legde de basis voor Domburg als badplaats en voor het toerisme in Zeeland. Twee ontwikkelingen zouden nadien een flinke impuls geven aan het toerisme: de komst van de spoorlijn naar Vlissingen in 1872 - wat de bereikbaarheid van Walcheren sterk verbeterde - en de vestiging in 1887 van de bekende Amsterdamse kuurarts J.G. Mezger in Domburg. Mezger behandelde adellijke en vorstelijke patiënten uit heel Europa en in hun kielzog kwamen ook de gegoede burgerij uit Holland en industriëlen uit Duitsland naar de Zeeuwse kust. Overigens niet veel later gevolgd door kunstenaars (waaronder Jan Toorop en Piet Mondriaan). Hierdoor kwam vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw het toerisme goed en snel op gang.

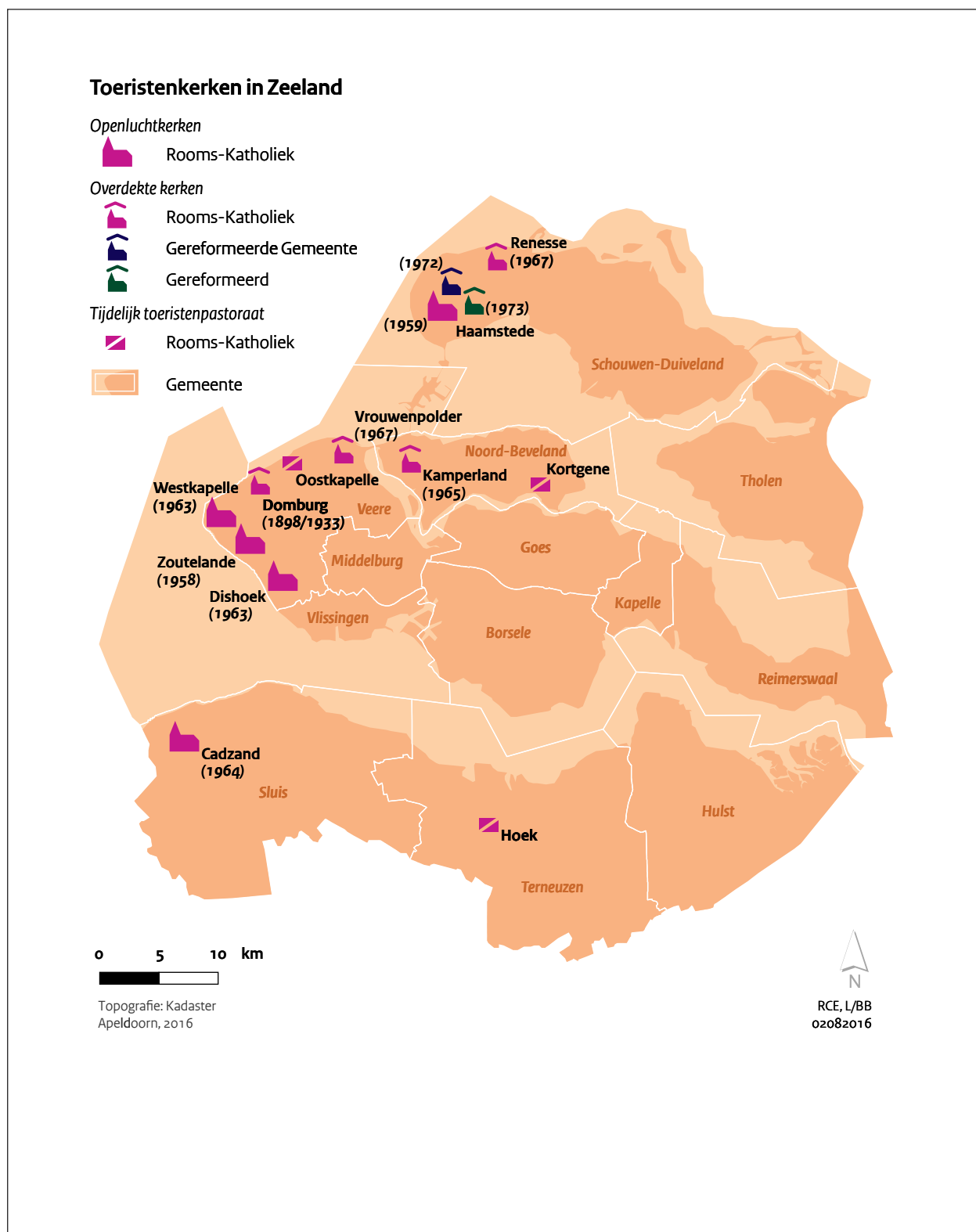

Fig. 27 Overzicht van alle toeristenkerken in Zeeland. De twee gereformeerde kerken in Haamstede zijn niet primair voor de toeristen gebouwd, maar wel kort na de bouw substantieel uitgebreid met honderden extra plaatsen om de vele gereformeerde toeristen plaats te kunnen bieden. De toeristenkerk in Renesse is in 1996 gesloopt en de kerken van Westkapelle en Kamperland zijn niet meer in gebruik.

Fig. 28 De eerste openluchtkerk van Zeeland in Zoutelande, gebouwd in 1958 naar ontwerp van C.M. van Moorsel om de katholieke badgasten geestelijke zorg te bieden.

De rooms-katholieke parochie HH. Petrus en Paulus in Middelburg zag met lede ogen dat de vele katholieke kuurgasten hun zondagsplicht niet konden vervullen, mede gelet op de grote afstand tot Middelburg. Daarom werd vanuit de parochie in Middelburg in 1898 in Domburg een houten strandkapel gebouwd, specifiek voor de kuurgasten, maar ook voor de verspreid wonende katholieke inwoners van Noord-Walcheren [Fig. 27]. In 1932-1933 werd deze houten strandkapel vervangen door de kruisvormige Sint Willibrordkapel, gebouwd naar plannen van J. van Velsen. Deze kapel staat nog altijd aan de rand van de duinen, in de kern van het plaatsje. Na de Eerste Wereldoorlog kwam ook het badtoerisme aan de zuidwestkust van Walcheren tot ontwikkeling. Bij Dishoek en Zoutelande werden in de duinen villa's en hotels gebouwd. Dit leidde zelfs tot een aanwijzing van het Rijk voor het opstellen van een streekplan om bouwactiviteiten in deze kwetsbare gebieden te reguleren.⁶¹⁾ Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw groeide het massatoerisme in Zeeland

in hoog tempo. De ontwikkeling van sociale wetgeving, met name de vakantiewet van 1949, gaf hieraan een belangrijke impuls.

Ondanks de verwoestingen aan de kust in de Tweede Wereldoorlog, onder meer door de aanleg van de Atlantikwall, was het toerisme na de oorlog weer snel terug op het 'oude' niveau. De stijging van de welvaart en de emancipatie van de arbeidersklasse betekenden dat voor steeds grotere groepen mensen een vakantie aan de kust binnen handbereik kwam. Ook de toegenomen mobiliteit speelde daarbij een rol van betekenis. Dankzij gemotoriseerd openbaar vervoer en de komst van de auto - die door massaproductie (Henry Ford!) in het bereik kwam van de gewone burger - kon men zich vanaf halverwege de vorige eeuw over veel grotere afstanden verplaatsen. In hoog tempo werd accommodatie in de vorm van kampeerterreinen en

61) Mededeling van mw. drs. A. Blom, specialist wederopbouw bij de RCE.

Fig. 29 De overdekte toeristenkerk van Kamperland anno 1965. Tegenwoordig doet 'de kerk' weer dienst als schuur.

vakantiehuisjes gerealiseerd ten behoeve van de nieuwe, grote groepen strandgasten. Zeeland werd met name populair bij arbeiders en werkenden uit Noord-Brabant, Limburg, België en West-Duitsland. De komst van grote groepen (katholieke) strandgasten naar het protestantse Zeeland kon uiteraard niet zonder gevolgen blijven.

Het kerkbestuur van de parochie in Middelburg gaf in 1947 al per brief aan de bisschop van Haarlem aan dat er vanuit de strandgasten zelf de roep was om op zondagen de Heilige Mis te kunnen bijwonen. Het bisdom reageerde welwillend, stemde toe om grond te verwerven in Zoutelande en adviseerde om tot een fonds te komen waaruit de bouw van een kerkje gefinancierd kon worden. In de zomer van 1948 werden voor het eerst missen gehouden vanuit een tent op het strand. Uiteindelijk duurde het nog tot 1959 voordat even buiten de dorpskom een echte (strand)kerk voor de katholieke eredienst werd gebouwd [Fig. 28].

De SGP, zowel toen als nu nog altijd een van de belangrijkste politieke partijen op het Walcherse platteland, stond niet te juichen om een katholiek gebedshuis mogelijk te maken en wierp de nodige ambtelijke barrières op. Na veel omtrekkende bewegingen werd het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Zoutelande door Gedeputeerde Staten van Zeeland gemaand een dergelijke voorziening mogelijk te maken en aldus geschiedde. De kerk werd ingezegend door de bisschop van Breda - een gevolg van de bisschoppelijke herschikking van 1956 - en gewijd aan Sint Catharina, de oude patroonheilige van Zoutelande.

De snelle groei van het toerisme in de Wederopbouwperiode noopte het bisdom tot een plan om een structurele voorziening te scheppen waar de gelovigen een geestelijk thuis zouden kunnen vinden. In het protestantse Zeeland waren immers nauwelijks katholieke kerken voorhanden, terwijl in de zomermaanden het aandeel katholieken aan de Zeeuwse kust

explosief steeg. Een aparte stichting werd opgericht, de Stichting Katholieke Toeristen Zielzorg Zeeland. Deze stichting lanceerde een plan om alle plaatsen waar veel (katholieke) toeristen samenkwamen te voorzien van gebedsruimten. Het toerisme was in de jaren van de wederopbouw hoofdzakelijk gericht op het strandtoerisme. Dit bepaalde de locatie en deels ook de vorm van de bedehuizen. Dit verklaart ook de term 'strandkerken' welke nadien in zwang is geraakt.

De verschillende toeristenkerken zijn onder te verdelen in categorieën. De meest interessante zijn de openluchtkerken, zoals die gebouwd zijn in Zoutelande (1959), Haamstede (1959), Dishoek (1963), Westkapelle (1963) en Cadzand (1964). Mogelijkerwijs is dit type geïnspireerd op de kruisgang van de kerk van de dominicanen (1925-1929) in Het Zoute bij Knokke, welke speciaal werd toegevoegd vanwege de vele toeristen die ze niet allemaal in de kerk konden herbergen.⁶²⁾

De binnenplaats wordt niet alleen gebruikt om missen in openlucht op te dragen, maar tevens om toneel- en concertopvoeringen bij te wonen. Maar het kan natuurlijk ook zijn dat de architect Van Moorsel (en later Loonen) het motief van de cour als inspiratie heeft gebruikt.

Een tweede categorie betreft de dichte of gesloten toeristenkerken. Deze kerken waren aanvankelijk zeer provisorisch van opzet. Zo werd in Kamperland (tijdelijk) in een boerenschuur op de camping gekerkt [Fig. 27].

In Vrouwenpolder werd vanaf 1958 volledig in de openlucht gekerkt en later in een tent. Toen deze tent in 1966 tijdens een storm bezweek, werd in 1967 een eenvoudige houten loods gebouwd. Deze kerken werden met eenvoudige middelen opgetrokken en illustreren het gebrek aan mankracht, materiaal en middelen om in protestants gebied dergelijke voorzieningen te realiseren. In Renesse was er sprake van een bijzondere situatie. Hier werd de strandkerk ondergebracht in het gemeenschapsgebouw 'De Ark' (1967), waar aanvankelijk ook een jeugdherberg was gevestigd. De kracht van dit concept bleek al snel een zwakte toen de andere functie kwam te vervallen. De kerk moest het gebouw alleen zien te onderhouden, hetgeen leidde tot de sluiting van de kerk in 1996 en sloop nadien.

Tenslotte werden er ook katholieke erediensten verzorgd in bestaande protestantse kerken. Vanzelfsprekend kleefden hier voor de verschillende partijen

zowel voor- als nadelen aan. Voor de katholieke gemeente was het niet de meest handige manier om zichzelf te profileren, maar aan de andere kant was het wel een relatief goedkope oplossing. Daarnaast bestonden er de gebruikelijke gevoeligheden tussen eigenaar en gebruiker van het gebouw, maar aan de andere kant was het ook niet altijd eenvoudig om medewerking te krijgen van de burgerlijke gemeente voor een katholiek gebedshuis. Door dergelijke 'onderhuur' bleef het betreffende dorp 'verschoond' van een (permanent) katholiek bedehuis. Zeker toen bleek dat de financiële situatie van de toeristenkerken redelijk nijpend begon te worden, werd dit een aantrekkelijke optie die onder meer (tijdelijk) werd gerealiseerd in Oostkapelle, Hoek en Kortgene.

De gevolgen van het toerisme voor de kerken in Zeeland waren overigens breder, er kwamen natuurlijk ook veel protestantse toeristen uit bijvoorbeeld de Randstad naar de Zeeuwse kust. Ook binnen deze richting was er dus een capaciteitsprobleem. In een artikel in tijdschrift *Bouw* over de kerk in Arnemuiden wordt ook naar toeristen verwezen in het programma van eisen voor de bouw: er is overruimte in de nieuwe kerk gemaakt zodat er gemakkelijk honderd stoelen bij kunnen worden geplaatst in het toeristenseizoen.⁶³⁾ Dus behalve het stimuleren van de bouw van speciale 'seizoenskerken' voor toeristen, had het ook invloed op programma's van eisen van gewone kerken. Ook de gereformeerde kerk aan de Noordstraat in Haamstede werd in 1964 vervangen door een nieuw kerkgebouw omdat deze te klein was geworden door de aanwas van bezoekers in de zomermaanden.⁶⁴⁾

Vanwege de ontkerkelijking en gewijzigde vakantiepatronen lopen de bezoekersaantallen van de nog bestaande toeristenkerken langzaam terug. Sluiting van de openluchtkerken is echter voorsnog niet aan de orde. Emiritus-deken van Zeeland, Peter van Hecke, benadrukt het belang van toeristen omdat deze grote

62) Deze kerk werd gebouwd door architect Jozef Viérin (1872-1949) in samenwerking met zijn zoon Luc Viérin (1903-1979) waarbij architect Antoine Dugardyn (1889-1962) bijdroeg aan de kruisgang. Er zijn geen directe aanwijzingen gevonden voor deze inspiratie, hoewel dit op grond van concept en idee niet onlogisch lijkt. Zie ook: <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/58967>

63) *Bouw* (1966). 'Gereformeerde Kerk te Arnemuiden'. Jaargang 21, Nummer 51, p. 2075.

64) Zie: www.reliwiki.nl. De oude kerk uit 1925 heeft overigens nog tot 1994 dienst gedaan als pakhuis, maar is daarna gesloopt.

groep 'mobiele gelovigen' immers "het draagvlak voor 'gewone' kerken kan vergroten.⁶⁵⁾ Bovendien vormen zij een belangrijke doelgroep voor nevenactiviteiten als concerten, tentoonstellingen of andere culturele activiteiten"[Fig. 30].

De openluchtkerken zijn bij uitstek in staat gebleken om vanwege de bijzondere sfeer mensen te trekken. De laatste jaren is het accent steeds meer komen te liggen op oecumene en ontmoeting. Bovendien is er in deze tijd steeds meer vraag naar stilteplekken voor bezinning of meditatie, waardoor deze 'kerken onder de hemel' meer dan ooit in een behoefte kunnen voorzien. Daarmee lijkt dit bescheiden, maar voor Zeeland zeer kenmerkende onderdeel van de wederopbouwperiode een goede kans te maken op een tweede leven.

3.2 Architectonische en stedenbouwkundige aspecten van de wederopbouwkerken

Over het algemeen zijn wederopbouwkerken sober van karakter en verschijningsvorm. In Zeeland geldt dit in het bijzonder vanwege de betrekkelijke oververtegenwoordiging van denominaties die meer hechten aan het Woord dan aan 'de stenen'. Bovendien zijn de meeste Zeeuwse dorpen en steden aan de kleine kant, waardoor ook de kerkgebouwen gekenmerkt worden door een bescheiden afmeting. Wel kennen de kerken een grote variëteit aan plattegronden en hoofdvormen, van de tienzijdige dorpskerk van Ouwkerk uit 1956 tot de 'vroegchristelijke basilica's' van Philippine en Oostburg uit respectievelijk 1954 en 1949. Er is ook veel variëteit in uiterlijke verschijningsvorm, materiaalgebruik en constructiewijze. De modernistische betonkerk van Eibink in Breskens (Sionkerk) uit 1952 is totaal anders dan de traditionalistische kerken in de stijl van de Bossche School met veel schoon metselwerk, zoals de rooms-katholieke kerk van Middelburg van Van Moorsel uit 1951. Uiteraard zijn er ook allerlei tussenvormen in de zogenaamde shake-hands-stijl, zoals de PKN-kerk van Schoondijke van - wederom - Eibink uit 1949. De architecten Rothuizen en 't Hooft (traditionalisme) en Steen en Tuinhof (modernisme) worden in dit hoofdstuk apart belichten als architecten met een geheel eigen 'oeuvre' in Zeeland.⁶⁶⁾

3.2.1 Liturgie, vorm en plattegrond van de kerk

Halverwege de jaren vijftig groeide de behoefte naar gebouwen met meer nevenruimten. Ook ontstonden er andere ideeën over liturgie, waardoor plattegronden van de kerkzaal ontstonden die in vorm afweken van de traditionele kruiskerk. Architecten vertaalden deze modernisering van liturgische opvattingen in hun ontwerp. Onder katholieken heerste het idee dat de katholieke viering meer een gemeenschapsviering moest worden. In de jaren zestig ontstonden daarom kerkgebouwen met een centrale opstelling, waarbij de priester voortaan met het gezicht naar de geloofsgemeenschap stond en de mis in het Nederlands opdroeg in plaats van het Latijn. Na het Tweede Vaticaans Concilie in 1962-1965 werden er meer katholieke kerken gebouwd met een centrale opstelling en werd het interieur van oudere kerken verbouwd om aan de nieuwe richtlijnen te voldoen. In Zeeland was er tegen die tijd nauwelijks meer behoefte aan nieuwe katholieke kerken.

Twee uitzonderingen zijn de Emmauskkerk in Terneuzen van Siebers en Van Dael uit 1962 en de H. Kruiskerk in Hoek van dezelfde architecten uit 1967 [Fig. 31].

Deze kerken voldoen daarmee het meeste aan het vanaf de jaren zestig ontstane ideaalbeeld van een inloopkerk die midden in een woonwijk is gesitueerd, en open, uitnodigend en sober is.⁶⁷⁾ Alle andere rooms-katholieke kerken in deze provincie hebben een basilicale plattegrond. Een uitzondering vormt de kleine categorie van toeristenkerken, waarvoor een eigen typologie werd ontwikkeld [Paragraaf 3.1.5].

Ook binnen de protestantse kerken vonden er vernieuwingen plaats na de Tweede Wereldoorlog. Zo werd in 1951 binnen de NHK een nieuwe kerkorde van kracht waarin een aantal vernieuwingen werden doorgevoerd. De protestanten kozen al veel eerder voor centrale inrichting boven een lineaire inrichting van hun kerk, aangezien het Woord centraal staat. Het debat over het protestantse kerkgebouw ging meer over een passende stijl en aankleding van de kerk dan over de inrichting ervan. Over dit soort zaken bestond wel een duidelijk advies in de vorm van het rapport *Beginnelen van Kerkbouw*, uitgebracht na de Generale Synode der Hervormde Kerk in 1954.⁶⁸⁾ In het eerste, algemene gedeelte van het rapport wordt uiteengezet wat de betekenis van de Hervormde Kerk in de moderne tijd moest zijn. In het tweede, 'speciale' gedeelte wordt er geëxperimenteerd met de plaatsing van de toren, alternatieven voor de windhaan, de inrichting en het meubilair of technische onderwerpen als akoestiek en

Fig. 31 De Emmauskerk in Terneuzen (A. Siebers en W. van Dael, 1962) is een duidelijk voorbeeld van kerk die de geest van het Tweede Vaticaanse Concilie ademt, waarbij het liturgisch centrum centraal kwam te liggen.

kunstverlichting. Met betrekking tot de plattegrond van de kerk worden er enkele passende vormen aangeraden [Fig. 32], waarvan sommige behoorlijk experimenteel van aard zijn.

Suggestie nummer negen - overigens in 1929 al eens toegepast in de Petruskerk in Vlissingen - werd door de gereformeerden in Serooskerke omarmd en toegepast in hun nieuwe kerk. De vlinderachtige, Y-vormige plattegrond zorgt voor volledige symmetrie en een bijzonder uiterlijk en is daarmee de enige in zijn soort in de wederopbouwperiode in Zeeland [Fig. 36].

65) Citaat uit interview van de auteur met Peter van Hecke, d.d. 07-11-2013.

66) Ten behoeve van dit rapport gedefinieerd als meer dan 3 kerken.

67) Wijdeveld, E. (2004). *Kerken Noord-Brabant. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumenten zorg, p. 23.

68) *Beginselen van kerkbouw: rapport uitgebracht aan de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk door de daartoe benoemde commissie* (1954). 's-Gravenhage: Boekencentrum.

3.2.2 Stedenbouwkundige aspecten

In de naoorlogse samenleving namen kerken een belangrijke plek in, niet alleen in sociaal-maatschappelijke zin, maar ook in fysiek-ruimtelijke zin. De plaatsing van de kerk in de openbare ruimte is dan ook een belangrijk stedenbouwkundig aspect. De situering van de kerken was afhankelijk van de geleden schade en de oplossingsrichting die nadien werd gekozen. Bosma maakt in de *Atlas van de wederopbouw. Nederland 1940-1965* onderscheid tussen drie verschillende strategieën die gebruikt kunnen worden om de schade uit de Tweede Wereldoorlog te boven te komen: reparatie, reconstructie en een 'extreme makeover'.⁶⁹⁾ De eerste strategie, reparatie, werd vooral in kleine en middelgrote kernen toegepast. Hierbij werd er zoveel mogelijk hersteld, zodat er alleen wat littekenweefsel overbleef. Voor veel Zeeuwse dorpen was dit de meest geëigende strategie. Zo kwam er bijvoorbeeld in Ellewoutsdijk op dezelfde plek wel een nieuwe kerk,

69) Bosma, K. in: Blom, A. (red.). *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Rotterdam: nai010 uitgevers, p. 30.

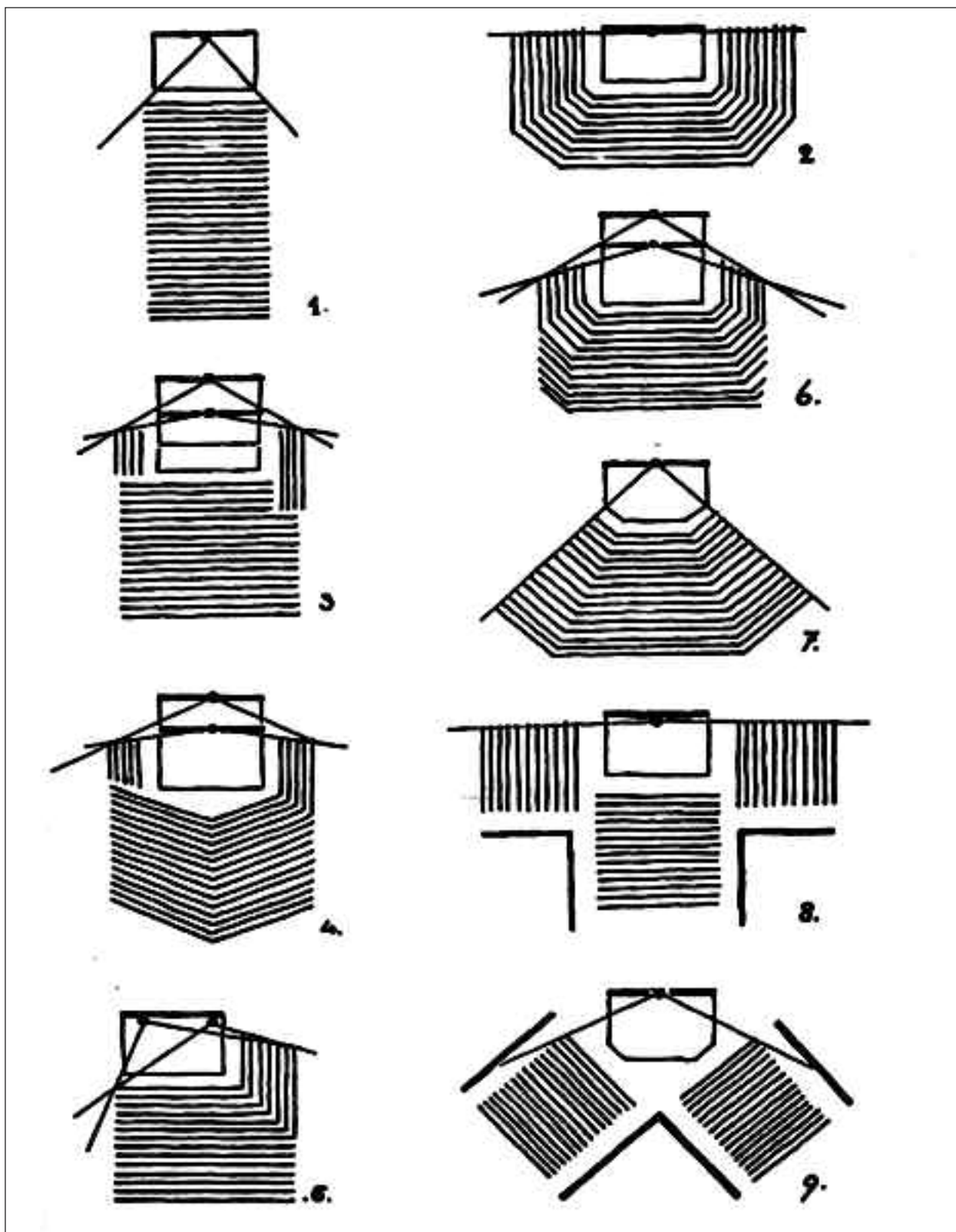

Fig. 32 Verschillende plattegrondsvormen voor Nederlandse hervormde kerken. Plattegrond nummer negen is gebruikt voor de Petruskerk in Serooskerke.

Fig. 33 De beide kerken van Schoonijde zijn weer op hun oude locatie opgebouwd, zoals de rooms-katholieke H. Petrus Apostelkerk.

maar bleef verder alles bij het oude. Schoonijde is een ander voorbeeld waar de kerken weer op de oude locatie nabij het kruispunt (RK-kerk) en het marktplein (NH-kerk) terugkeerden [Fig. 33].

Middelburg is een duidelijk voorbeeld van de tweede strategie. Hier was sprake van een reconstructie van de oude stad - maar geen kopie - binnen het oude stadslichaam. Veel monumenten werden hersteld, maar er vonden wel veranderingen plaats in de stedenbouwkundige structuur van de stad, bijvoorbeeld uit verkeerskundige overwegingen. Als gevolg hiervan werd bijvoorbeeld de verwoeste rooms-katholieke kerk op een andere plaats in de binnenstad herbouwd, aan een straat die er voorheen nooit is geweest (Bachtensteene).

De laatste strategie betreft een volledig herontwerp van de stad. Op Zeeuwse schaal is Oostburg wellicht het enige voorbeeld van deze strategie, zij het dat deze hier niet op zo'n rigoreuze schaal is doorgevoerd als bijvoorbeeld in Rotterdam het geval is geweest. Desalniettemin is de kern zo bijzonder dat deze geselecteerd is als een van de dertig wederopbouw-

gebieden van nationaal belang. De stad is conceptueel ingedeeld in een bestuurlijk (stadhuis), commercieel (markt) en cultureel plein (theater) met verbindende winkelstraten. Ook de twee verwoeste kerken (Eloykerk en Sint Eligius) kwamen als representatief gebouw aan een (nieuw) plein te liggen.

De kerkgebouwen van de grootste denominaties kregen vaak de meest centrale positie in een stad of dorp. Er werd gezorgd voor een zorgvuldige inpassing en niet zelden gebruikte men daarvoor ook groen of kunstwerken. De inpassing van bijvoorbeeld de (hervormde) Eloykerk in Oostburg of de Nederlandse hervormde kerk van Schoonijde werd daarbij voorzien van een openbare groenvoorziening in de vorm van een plantsoen, direct aansluitend bij de kerk [Fig. 34]. De Nederlandse hervormde kerk van Bruinisse werd voorzien van een brede trap met bordes, waardoor het van de voorzijde lijkt of de kerk letterlijk op een voetstuk is geplaatst. Bij de planning en (her)bouw van kerken werden vaak voorzieningen van en voor dezelfde 'zuil' gebouwd, zoals schoolgebouwen bij de HH. Petrus en Pauluskerk in Middelburg. Maar vaak werden ook kleine, stedenbouwkundig niet direct van

Fig. 34 Een stedenbouwkundig ensemble van (PKN) kerk met groenvoorziening in Schoondijke.

Fig. 35 Fietsenstalling behorende bij de Gereformeerde kerk in Anna Jacobapolder.

Fig. 36 De kerk van Serooskerke op Walcheren (1953, H. Eldering) met zijn bijzondere plattegrond.

belang zijnde voorzieningen meeontworpen, zoals de fietsenstalling bij de gereformeerde kerk in Anna Jacobapolder [Fig. 35].

In uitbreidingswijken werden kerken zorgvuldig ingepast in de stedenbouwkundige opzet van de nieuwe woongebieden.⁷⁰⁾ In het overwegend katholieke zuiden werd het model van de parochiewijk gehanteerd, waarbij de kerk als baken diende. Een specifiek kenmerk was dat de wijkgrootte was afgestemd op een gemiddelde parochie, Terneuzen-Zuid lijkt daarvan een typisch voorbeeld.

Elders werd het concept van de wijkgedachte toegepast, waarbij een wijk werd onderverdeeld in kleinere buurten met buurtvoorzieningen, waaronder (meerdere) kerkgebouwen voor de verschillende denominaties.⁷¹⁾ Vaak waren deze kerken toegerust met extra zalen, zoals de Moriakerk in Westkapelle of de Sionkerk in Breskens. Door de plaatsing van het bijgebouw ontstaat vaak een tweezijdig omsloten voorplein waarop of waarbij gemeenteleden parkeren of elkaar ontmoeten voor of na de kerkgang. Het voorplein is al een beetje onderdeel van de kerk, wordt 'omarmd' door de gebouwen en is soms voorzien van een water-

partij of kunstwerk. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld het voorplein van de Sint Eligiuskerk in Oostburg en de eerder genoemde Moriakerk in Westkapelle.

De klokkentoren markeert en is vaak vrijstaand, zoals bij de Geertruidkerk in Ouwkerk of de kerk van Arnemuiden. Soms wordt deze pas later gebouwd zoals bij de Eloykerk in Oostburg of helemaal niet, omdat het budget op is. Ook komt het voor dat deze losstaande klokkentoren weer wordt verwijderd door de bouw van een nieuwe toren op de kerk, zoals in Wissenkerke (Noord-Beveland). In sommige gevallen is de toren wel subtiel verbonden met het kerkgebouw, maar is deze visueel vrijstaand, zoals de toren van de H. Maria Hemelvaart van Philippine. De kerkgebouwen van de bevindelijk gereformeerde stromingen blijven klein en worden in de wederopbouwperiode nog niet van een toren voorzien.

70) Van Hoogstraten, D. en B. de Vries (2013). *Monumenten van de wederopbouw. Nederland 1940-1965*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Rotterdam: nai010 uitgevers, p. 161.

71) Idem, p. 161.

3.3 Bouwstijlen: het traditionalisme in Zeeland

Het traditionalisme (Delftse School) was in Zeeland in de wederopbouwperiode een belangrijke bouwstijl. Dit blijkt onder meer uit de herbouw van Middelburg in de stijl van de Delftse School, daar waar een grote stad als Rotterdam voor het modernisme koos. De keuze voor het traditionalisme had in het geval van Middelburg mogelijk ook te maken met de tijd waarin de wederopbouw een aanvang nam: onder de Duitse bezetting. Daar waar het vanuit Duits standpunt gewenst was om te komen tot een uniforme Groot-Germaanse architectuur, bracht dit bij de Nederlandse architecten een opstandigheid te weeg. Hun nadruk op lokale elementen in de bouwkunst kan worden opgevat als een (subtiele) daad van verzet.⁷²⁾ Ook de tijdens de oorlog weer opgebouwde hervormde kerk van Schore werd in een passende traditionele stijl - maar met modern interieur - weer opgebouwd.

Wat kerkenbouw betreft is het opvallend dat de rooms-katholieke kerken, zeker in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren vijftig, kozen voor kerkgebouwen in traditionalistische stijl. Belangrijk in deze keuze was de opleiding die veel katholieke architecten genoten. Om in het naoorlogse tekort aan architecten te voorzien, werd vanuit het Bossche bisdom een Cursus Kerkelijke Architectuur opgezet, onder leiding van Dom Hans van der Laan. Bij de aanvang van de cursus richtte men zich op historiserende vormen en op de vroegchristelijke bouwkunst.⁷³⁾ De eerste groep afgestudeerden die het volledige architectonische procedé uit de middeleeuwen volgde en vroegchristelijke basilieken als uitgangspunt nam, werd dan ook - kritisch bedoeld - de 'basiliekbouwers' genoemd. In Zeeland kwamen op deze wijze de vroegchristelijke/ 'Byzantijnse' kerken van Oostburg (F.H.M. Mol, 1947- 1949) en Philippine (A. Siebers en W. van Dael, 1953- 1954) tot stand. Maar in Zeeland zijn ook andersoortige ontwerpen vanuit de Bossche School gerealiseerd, zoals de HH. Petrus en Pauluskerk te Middelburg (C.M. van Moorsel, 1949-1951) en de Triniteits (thans: Emmaus) kerk in Terneuzen (A. Siebers en W. van Dael, 1961-1962). Andere kerken werden in een moderne 'neogotiek' vervaardigd, zoals de rooms-katholieke kerken van Sluis en IJzendijke.

Ook traditionele architecten zochten op den duur naar nieuwe vormen en gebruikten daarbij nieuwe materialen. Hoewel in de kerkenbouw niet direct modernistische ontwerpen ontstonden, werden er wel nieuwe materialen en moderne constructies toegepast

Fig. 37 Typische kenmerken van shake-hands in de PKN-kerk van Schoondijke.

in combinatie met traditionele vormen. Deze toepassing van moderne bouwmaterialen en technieken in combinatie met traditionele bouwmaterialen en technieken wordt 'shake-hands' genoemd. Dit is onder meer te zien in de protestantse (NH) kerken van Schoondijke (A. Eibink, 1949) [Fig. 37] en Zuidzande (J.H. Groenewegen, 1952).

Naarmate de toepassing van nieuwe materialen binnen het kerkgebouw toenam, nam ook de traditionele vormgeving af en kan er niet meer over deze benaming gesproken worden.

De vele denominaties in de hoek van de bevindelijke en orthodoxe gereformeerden bouwden in de jaren vijftig veelal in een traditionele stijl, waarbij de kerken zich naadloos voegden in de structuur en het straatbeeld van de dorpen. Pas aan het einde van de wederopbouwperiode wordt de sterk overheersende soberheid langzaam maar zeker ingeruild voor een sobere monumentaliteit, waarbij de ontwerpen ook langzaam maar zeker moderner worden door gebruik van moderne materialen en technieken. Dit heeft ook te maken met de voortdurende groei van deze denominaties, die gepaard gaat met een groeiend zelfbewustzijn. Het blijft desalniettemin lastig - en ook niet noodzakelijk - een 'etiket' als traditionalisme of modernisme - of zelfs maar shake-hands - op dergelijke kerkgebouwen te plakken.

72) Koning, J. J. de (1991). *Welsaamgevoegd en welgebouwd. Het werk van architect Arend Rothuizen*. Middelburg: Zeeuwse Katernen (6e deel), p. 15.

73) Wijdeveld, E. (2004). *Kerken Noord-Brabant. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumenten zorg, p. 25.

3.3.1 Uitgelicht: architectenbureau Rothuizen en 't Hooft

Arend Rothuizen komt uit een gezin van zeven kinderen en werd geboren op 5 juli 1906 in Goes [Fig. 38].⁷⁴⁾ In het gezin bestond een brede belangstelling voor kunst en cultuur. In Goes volgde hij middelbaar onderwijs en later ging hij studeren aan de Technische Hogeschool te Delft. In de vakanties deed hij praktijkervaring op bij zijn vader Frans Rothuizen, die werkzaam was als stadsbouwmeester van Goes en voor zijn zoon een strenge leermeester schijnt te zijn geweest.⁷⁵⁾ Na zijn afstuderen in 1928, keert Rothuizen terug naar Zeeland om een jaar lang onbezoldigd als bouwkundig ingenieur op het kantoor van zijn vader te werken, bij wijze van terugbetaling van zijn studiekosten. In dat jaar was hij verantwoordelijk voor het ontwerp en de realisatie van de gereformeerde Westerkerk (1929) in Goes. Uit dit vrijwel zelfstandig uitgevoerde werk blijkt zijn academische vorming en de invloed van de Amsterdamse School die hij in dit traditionalistische ontwerp naar voren laat komen.

De Tweede Wereldoorlog en het bombardement op Middelburg betekent een enorme boost voor de werkzaamheden van zijn praktijk. Hij verwerft vele opdrachten voor schadeopname en herstelwerkzaamheden. Met ingang van 1 april 1942 associeert hij zich met de Goese architect Piet 't Hooft. Samen gingen zij verder als Architectenbureau Rothuizen en 't Hooft, met vestigingen in Middelburg en Goes. Langzaam maar zeker verwerft Rothuizen een invloedrijke positie in de Zeeuwse samenleving, ook door zijn vele nevenfuncties. Naast diaken van de Gereformeerde Kerk (1935), wordt hij onder meer secretaris van de Provinciale Schoonheidscommissie (1937), gemeenteraadslid voor de ARP in Middelburg (1946) en voorzitter van de gemeentelijke Monumentencommissie (1958). De Watersnoodramp van 1953 levert weer veel extra werk op, naast de vele grote opdrachten die het bureau al verworven had. Een van zijn grootste opdrachten zou hij overigens buiten Zeeland realiseren, namelijk het ziekenhuis van de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar generaties gereformeerden in een spaarbusje voor ingezameld hadden. Dat project realiseerde hij overigens samen met de architect H. Groenewegen. In 1969 stopt hij met zijn praktijk, maar het bureau werd voortgezet.⁷⁶⁾ Arend Rothuizen overleed op 6 februari 1990.

Rothuizen droeg met zijn institutionele bouwwerken, kerken en scholen bij aan de wederopbouw in Zeeland en het gezicht van de provincie. Architectuurhistoricus

Fig. 38 Foto van Arend Rothuizen, datering foto onbekend.

Koos Bosma stelt dat Rothuizen door zijn keuze voor "aanpassing aan de omgeving, zijn weigering 'trenderig' te zijn, maar vooral door zijn volgzaam architectuur, nimmer zal opstijgen naar de Olympus waar de groten der twintigste eeuwse architectuur vertoeven".⁷⁷⁾ Anderzijds erkent Bosma dat Rothuizen veel bescheidener doelen had dan vooruitgangdenken of volksverheffing en dat hij op Walcheren allerlei architectonische vernieuwingen heeft doorgevoerd conform de condities van zijn godsdienstig milieu. Hoewel Rothuizen dus geen architect van het 'grote gebaar' is geweest, is hij desalniettemin van bijzondere betekenis voor Zeeland. Hij was de eerste architect met een universitaire opleiding in Zeeland die naam maakte. Hij nam dan ook ideeën mee uit de Randstad, van

74) De gegevens in deze casus zijn grotendeels ontleend aan: Koning, J. J. de (1991). *Welsaamgevoegd en welgebouwd. Het werk van architect Arend Rothuizen*. Middelburg: Zeeuwse Katernen (6e deel).

75) Rothuizen, F.G.C. (2015). 'De Westerkerk in Goes' (deel 1). In: *Bulletin Stichting Oude Zeeuwse Kerken*, nr. 72, augustus 2015.

76) Door een fusie met Architectenbureau Van Doorn in Goes op 1 januari 1993 ontstond Rothuizen van Doorn 't Hooft (RDH). Sinds 2012 noemt het architectenbureau zich kortweg Rothuizen.

Fig. 39 Het interieur van de Gereformeerde Kerk aan de Molenberg in Oostburg.

collegae en hoogleraren. Rothuizen is zeker niet uitsluitend als een traditionalist te beschouwen. Sterker: veel van zijn werken kunnen als modern of functionalistisch worden beschouwd.⁷⁸⁾ Maar lange tijd had Rothuizen een sterke voorkeur voor regiogebonden kleuren, donkere baksteen en hout. Daarbij is de lichtval in de architectuur - en zeker in Zeeland - van groot belang. Met name in de recent aan het gebruik onttrokken protestantse (gereformeerde) kerk aan de Molenberg in Oostburg, is dit een zeer geslaagd onderdeel van het ontwerp [Fig. 39].

De totale oeuvrelijst van Rothuizen bestaat uit circa 1.200 bouwwerken. Enkele kerken die hij in Zeeland in de wederopbouwperiode heeft gebouwd, zijn:

- Gereformeerde Kerk, Oostburg (Molenberg 3), 1949.
- Gereformeerde Kerk, Domburg (Noordstraat 7), 1949.
- Gereformeerde Kerk, Vrouwenpolder (Fort den Haakweg 16), 1953.

- Gereformeerde Kerk (thans: Ontmoetingskerk), Geersdijk (Geersdijkseweg 1), 1953.
- Gereformeerde Ichtuskerk (thans: Eben Haëzer), Kruiningen (Clercq's wegje 12), 1955.
- Gereformeerde Kerk (thans: De Levensbron), Rilland (Valckenisseweg 12), 1958.
- Nederlandse hervormde kerk (thans: Nieuw Leven), Geersdijk (Barkey Wolfstraat 2), 1961.
- Christelijke Gereformeerde Maranathakerk, Goes (Bergweg 43a), 1965 (gesloopt 1988).
- Nederlandse hervormde kerk (thans: Opstandingskerk), Wissenkerke (Voorstraat 20), 1969.

77) Citaat van Koos Bosma uit: Koning, J. J. de (1991). *Welsaamgevoegd en welgebouwd. Het werk van architect Arend Rothuizen*. Middelburg: Zeeuwse Katernen (6e deel), p. 5.

78) Idem, p. 47.

3.4 Bouwstijlen: het modernisme in Zeeland

Tijdens de wederopbouw kon er aan de architectuurstijl worden afgelezen of het een katholieke, hervormde of gereformeerde kerk betrof. Tegen het einde van de jaren vijftig werd er vaker gekozen voor een stijl geënt op het modernisme. Het lijkt opmerkelijk dat juist de behoudende, gereformeerde kerkgemeenschappen kozen voor een progressieve bouwstijl. Toch is dit een logische keuze. Het modernisme brak immers met de traditionele bouwstijlen, net zoals diverse gereformeerde groepen gelovigen braken met hun moederkerk. Toen deze groepen hun eigen kerk wilden bouwen, waren ze genoodzaakt om een eigen bouwstijl te kiezen die afweek van hun moederkerk. Ook zijn er op deze wijze 'families van kerken' ontstaan, waarbij een nagenoeg overeenkomende vormtaal verwijst naar de liturgische achtergronden van de geloofsgemeenschap.

Daarnaast paste het sobere karakter van modernistische architectuur zeer goed bij de rechtzinnige groeperingen. Het uiterlijk van een kerk moet immers niet te veel afleiden van de boodschap van het geloof. Het is vooral een plek waar gelovigen samenkomen. Toch is het altijd wel een bijzonder gebouw dat meestal herkenbaar is als kerk. Decoraties en niet-functionele onderdelen van een gebouw waren daarom ongewenst. Functionele en constructieve onderdelen werden daarentegen juist wel getoond of benadrukt, zoals een skelet van gewapend beton of eenvoudige bakstenen muren zonder stucwerk.

Deze gedachtegang werd in de jaren zestig langzamerhand gemeengoed. Ook de Nederlands hervormden bouwden nu in een modernistische bouwstijl. Traditionele bouwstijlen werden helemaal losgelaten, evenals semitraditionele bouwstijlen als shake-hands of Bossche School. Een goed voorbeeld is de serie kerken van het architectenbureau Steen en Tuinhof, dat voor diverse (protestantse) gemeentes hetzelfde type kerk bouwde met dezelfde vormtaal, maar die toch allemaal uniek zijn.

In de jaren zestig werd de kerkenbouw in Zeeland vrijwel exclusief een protestantse aangelegenheid, aan katholieke zijde werd er nauwelijks meer gebouwd. De 'laatste' gebouwde rooms-katholieke kerk betrof De Ark in Rilland uit 1969/1970 [Fig. 37]. Met name de gereformeerden bouwden begeistert door, aangezien hun gemeenten sterk groeiden. Een groot aantal gereformeerde gemeenten hield nog dienst in kleine,

Fig. 40 Schokbetonnen venstertraceringen in de Hervormde kerk Zuidzande.

negentiende-eeuwse kerkjes, soms al sinds de Doleantie. Anderen kerkten in tijdelijke (nood-)gebouwen, eenvoudige wederopbouwkerken of noodgedwongen bij andere protestanten. Halverwege de jaren zestig was de tijd van het naoorlogse improviseren voor deze gemeenten voorbij en waren zij in staat om nieuwe grotere kerken te bouwen die stuk voor stuk een moderne verschijningsvorm kregen. Vanwege de grotere omvang van deze kerkgenootschappen vond de nieuwbouw meestal plaats aan de rand van de bebouwde kom waar de (landbouw)grond goedkoop was.

Een tweede verandering in deze periode was dat de vormtaal van het modernisme nu pas echt werd omarmd en gemeengoed werd. Sinds de architect Le Corbusier, geestelijk vader van het modernisme, houden modernisten ervan om hun gebouw of delen daarvan op pootjes te zetten. Hierdoor ontstaat de suggestie dat het gebouw lichter wordt, alsof het gebouw zweeft boven de grond. 'Licht, lucht en ruimte' was immers het gezonde devies voor architectuur en stedenbouw als reactie op de 'bedompte' bouwsels uit de negentiende eeuw. Vanuit die gedachte kreeg de nieuwe Gereformeerde Kerk in Burgh-Haamstede (1964, Steen en Tuinhof) een 'zwevend dak', waardoor de kerkgangers tijdens de dienst de hemel konden aanschouwen.

Fig. 41 De rooms-katholieke kerk De Ark in Rilland die in 2016 gesloopt wordt (P. Wolfs, 1969-1970).

Desondanks betekende het modernisme in Zeeland geen revolutie in de kerkbouw. De eerder genoemde Le Corbusier bouwde in Ronchamp een kapel die volkomen afweek van iedere voorganger. Dit gebeurde niet in Zeeland, hier is eerder sprake van een evolutie. Modernistische invloeden zijn vooral zichtbaar in aspecten zoals een 'luchtige' kerkzaal met ranke pilaren, een zwevend dak, zicht op de omringende natuur door verlaagde ramen⁷⁹⁾ en steevast ramen met een geometrische vensterverdeling. In de jaren vijftig zijn dit veelal traceringen van schokbeton [Fig. 40], maar in de jaren zestig krijgen ze een ander karakter. Dan worden de vensters robuuster en zijn ze vaak onderdeel van de gevel, in plaats van een decoratieve invulling daarvan. De reden voor deze sobere versie van het

modernisme ligt mogelijk in het behoudende karakter van de gereformeerde opdrachtgevers. Voor protestanten in het algemeen en gereformeerden in het bijzonder is een kerkgebouw een ruimte voor samenkomst waar geen plek is voor monumentaliteit.

79) In de jaren zestig moest beton in evenwicht zijn met natuur voor het menselijke welzijn. Dit werd in sommige gevallen nauwkeurig uitgerekend. Hierdoor staan bijvoorbeeld de Bijlmerflats in een zee van natuur in de vorm van sport- en wandelparken, moestuinen, wandelgebieden et cetera.

3.4.1 Uitgelicht: architectenbureau Steen en Tuinhof

Steen en Tuinhof is een architectenbureau dat op 1 februari 1946 werd opgericht in Vlissingen door de neven Gerrit Steen (1916-1994) en Gerrit Tuinhof (geb. 1922). Het bureau bestaat nog altijd en heet inmiddels WTS Architecten.⁸⁰⁾ De oorsprong van het bureau ligt in 1939 in Dokkum, waar Gerrit Steen op zijn drieëntwintigste als jong zelfstandig architect begon. Hij kreeg daar al enige opdrachten, maar na de oorlog ging het pas echt goed lopen.

Gerrit Tuinhof is in 1942 afgestudeerd aan de HTS in Leeuwarden en begon op het architectenbureau van zijn neef in Dokkum. Toen het werk daar in 1943 minder werd als gevolg van de in juni 1942 afgekondigde bouwstop, kreeg hij tot eind 1944 een baan en een onderduikadres in Bolsward. Na de oorlog was er in Friesland geen werk en kon hij in augustus 1945 in Zeeuws-Vlaanderen aan de slag bij het Bureau Wederopbouw Boerderijen (BWB).⁸¹⁾ In november kreeg hij een brief van zijn neef Gerrit Steen met het voorstel om samen een architectenbureau te beginnen in Zeeland. Op 1 februari 1946 zijn ze daarmee in Vlissingen gestart. Gerrit Steen zorgde voor het personeel met vier Friese bouwkundig tekenaars. De eerste opdracht, van BWB, was het maken van vierhonderd reconstructietekeningen voor vernielde boerderijen in Zeeuws-Vlaanderen. Ook werd veel taxatiewerk gedaan. In 1947 werd er begonnen met nieuwbouwwerk. Steen had zijn bureau in Friesland, maar kwam één keer per maand naar Zeeland om te ontwerpen.

"Dan zaten ze de hele avond over het werk te praten", zo weet Harrie Tuinhof zijn vader en zijn oom op die momenten nog te herinneren. Tuinhof was meer de bouwkundige, rekenaar en tekenaar van de maatschap en Steen de ontwerper, het creatieve brein.

Steen was autodidact en een beetje een 'kunstenaars-type'. Hij wilde altijd wat 'moois' maken. Als Steen een kerk vergelijkt met een filmzaal of een vergaderruimte, moet het meer zijn dan een verzameling zitplaatsen met een preekstoel. In zijn eigen woorden (Friestalig): "De tsjerke nimt in apart plak yn. Dêr moat hwat belibbe wurde, dêr komme jo om hwat to krijen. En de rûmte kin der oan mei helpe. Nou binne der minsken, dy't fine dat dat ek bûtendoar kin. Dat kin ek. Ik kin in broadtsje ek oan de kant fan de wi opite en dan smakket it ek noch goed. Mar it is lekkerder om it oan de tafel op to iten mei in kopke thé".⁸²⁾

Het is opvallend dat de kerken van Steen en Tuinhof een geheel eigen signatuur dragen en allemaal wel iets anders hebben. De architectuur van de kerken van Steen en Tuinhof kenmerkt zich vooral door een modernistische vormtaal, met veel gebruik van glas en beton, een enkele keer ook voorzien van beeldende kunst. Kleine details die typisch zijn voor de jaren zestig zijn bijvoorbeeld de 'zwevende trappen' (niet voorzien van stootborden en enkelzijdig begrensd). De kerken van Steen en Tuinhof contrasteren dan ook met de kerken van Arend Rothuizen, die in een meer traditionele vormtaal bleef werken.

Naar verluidt heerste er op het bureau een 'serieuze sfeer', mede ingegeven door de gereformeerde achtergrond van beide neven (en het personeel). Hoewel er één keer per jaar een uitje was, werd er pas in de jaren zeventig voor het eerst een keer een feestje gevierd. Daar was overigens wel reden toe. Het bureau in Zeeland floreerde, groeide uit tot circa twintig mensen en heeft in de loop van de tijd veel jonge mensen opgeleid [Fig. 42]. Omdat er in inmiddels op de Zeeuwse vestiging van het bureau 'Vlissingen-Leeuwarden' zelf ontwerpen werden gemaakt en de Zeeuwse vestiging veel groter was dan die in Leeuwarden, werd de bemoeienis van Gerrit Steen met het kantoor in Vlissingen minder.

80) Naar Wisse, Tuinhof en Slemmer. Meer informatie over dit bureau is te vinden op: www.wtsarchitecten.nl. Het koppelt naar eigen zeggen een "heldere, pragmatische architectuur aan solide bouwtechnieken en soepel bouwmanagement". Het portfolio bestaat uit onder meer woningen, scholen, stadhuizen, fabrieken en ook kerken. Laatst genoemd type gebouw werd door dit bureau vooral in de wederopbouwperiode gebouwd, met de nadruk op de jaren zestig van de twintigste eeuw.

81) In 1949 werd het BWB na een reorganisatie omgedoopt tot Afdeling Boerderijenbouw van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting en verhuisde naar Den Haag. De Afdeling Boerderijenbouw hield zich tot het midden van de jaren vijftig bezig met de wederopbouw van de door de oorlog getroffen boerderijen. Toen door de Watersnoodramp van 1953 ruim 450 boerderijen werden verwoest, kregen haar werkzaamheden tijdelijk weer een impuls, maar na de afhandeling van de schade, werd zij opgeheven.

82) 'G. Steen - Kerkbouwer'. Uit: *Leeuwarder Courant - Hoofdblad van Friesland*, d.d. 09-09-1967. De letterlijke vertaling luidt: "De kerk neemt een bijzondere plaats in. Daar moet wat worden beleefd, daar kom je om wat te krijgen. En de ruimte kan daar aan mee helpen. Nu zijn er mensen die vinden dat dit ook buiten kan. Dat kan ook. Ik kan een broodje ook langs de kant van de weg opeten en dan smaakt het net zo goed. Maar het is lekkerder om het aan tafel te eten met een kopje thee."

Fig. 42 Foto van de medewerkers van het bureau Steen en Tuinhof, genomen voor het nieuwe kantoor in Vlissingen. De foto is omstreeks 1970 gemaakt. De man in de grijze jas is Gerrit Tuinhof, drie plaatsen naar links staat Gerrit Steen.

In 1976 stapte Gerrit Steen uit de maatschap en ging verder met zijn bureau in Leeuwarden, waarmee er een einde kwam aan hun nauwe samenwerking. Gerrit Tuinhof ging verder met de architecten P. Wisse (geb. 1933) en J.R. Slemmer (geb. 1948) onder de naam Architectenbureau Wisse Tuinhof Slemmer, later 'WTS Architecten' geheten. Nog voordat zijn 'solotijdperk' - zonder zijn neef - officieel begonnen was, heeft Gerrit Tuinhof nog één kerk geheel zelfstandig ontworpen, de in 1972 als kerk en wijkcentrum van de uitbreidingswijk Paauwenburg gebouwde Open Hof kerk in Vlissingen.⁸³⁾ Gerrit Tuinhof trad zelf uit de maatschap in 1982.

Hoewel Steen en Tuinhof hoofdzakelijk gereformeerde kerken hebben gebouwd, was dit niet helemaal doelbewust. De eerste opdracht voor een kerkgebouw was toevallig voor een gereformeerde kerk in Gapinge en daar werd voor weinig geld een goed ontwerp gemaakt. Andere geloofsrichtingen, zoals de Oud Gereformeerde Kerk of de Rooms-Katholieke Kerk hadden vaak 'eigen' architecten. Ze bouwden pragmatisch wat op hun pad kwam. Het hielp dat zij - met name vanwege de achtergrond van Gerrit Tuinhof (ministerie!) - goede contacten in Den Haag hadden,

waardoor zij voor opdrachtgevers gemakkelijk subsidies konden aanboren voor de bouw van nieuwe kerken. In Zeeland was er na de oorlog meer behoefte aan nieuwe gereformeerde kerken dan Nederlands hervormde of rooms-katholieke kerken.⁸⁴⁾ Er werd dan ook geen 'acquisitie' gepleegd bij andere geloofsrichtingen, er was immers voldoende werk. Toch hebben ze ook voor enkele andere geloofsrichtingen kerken gebouwd, zoals een kerk voor de Pinkstergemeente in Vlissingen en een Nederlandse hervormde kerk in Amsterdam. Ook de Goede Rede Kerk in Almere-Haven uit 1979, door Steen beschouwd als een van zijn belangrijkste werken, is een kerkelijk centrum voor zowel de Rooms-Katholieke Kerk als voor de Protestantse Kerk in Nederland.⁸⁵⁾

83) Voor meer informatie zie: http://www.orgelsinzeeland.nl/navigatie_plaats_vlissingen_openhof.htm.

84) De Gereformeerde Kerk in Nederland is de jongste van de drie grote denominaties (NHK, RKK en GKN) en had dus nog een kleine 'achterstand' in kerken weg te werken. Bovendien was zij ook weer kerken kwijt geraakt na de splitsing ('vrijmaking') van 1944.

85) Toen uiteraard nog separaat de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk in Nederland.

Voorbeelden van kerkgebouwen van Steen en Tuinhof in Zeeland zijn:

- Gereformeerde Kerk, Gapinge (Dorpsstraat 7), 1957.
- Gereformeerde Kerk, Anna Jacobapolder (Langeweg 40), 1959.
- Gereformeerde Ichtuskerk, Meliskerke (Bergstraat 34), 1962.
- Gereformeerde Immanuelkerk, Koudekerke (Tramstraat 31), 1963.
- Gereformeerde Ichtuskerk, Tholen (Doelweg 7), 1963.
- Gereformeerde kerk 'Eben Haëzer', Arnemuiden (Kerklaan 4), 1967.
- Gereformeerde Opstandingskerk, Grijpskerke (Jacob Catsstraat 7), 1967.

Steen en Tuinhof hebben ook diverse kerken gebouwd buiten de provincie Zeeland, met name in Friesland.

Voorbeelden hiervan zijn:

- Het Anker, Zoutkamp (Verbindingsweg 1), 1965.
- De Hoekstien, Britsum (Stedpaed 23), 1965.
- De Kruiskerk, Berlikum (Hofsleane 23), 1966.
- De Johanneskerk, Leersum (Lomboklaan 9), 1966.
- De Ark, Amsterdam (Aakstraat 60, Amsterdam), 1967.
- De Ankerkerk, Hippolytushoef (Seringenlaan 17), 1967.

Hoewel de grote hausse aan kerkenbouw aan het einde van de jaren zestig eindigde, zijn er ook daarna nog enkele kerken gebouwd, zoals de eerder genoemde kerken in bijvoorbeeld Vlissingen en in Almere.

3.5 Materialen in de wederopbouwperiode

Na de Tweede Wereldoorlog heerste er in Nederland een grote materiaalschaarste. Nederland moest een beroep doen op de Marshallhulp om de (economische) oorlogsschade te herstellen. De bouw van kerken genoot een veel minder hoge prioriteit dan bijvoorbeeld het herstel van industrie, infrastructuur of woningbouw. Tegelijkertijd was er het besef dat de kerk niet alleen een religieuze functie heeft, maar ook een belangrijke rol speelt als een sociaal bindmiddel in de naoorlogse samenleving.⁸⁶⁾ Kerken waren dus nodig, maar het was geen optie om een traditionele, monumentale kerk te bouwen, opgetrokken uit natuursteen en voorzien van tijdrovende en kostbare decoraties en kunstwerken. Monumentaliteit moest dus op een andere wijze worden bereikt met de middelen die beschikbaar waren, wat vooral neerkwam op het gebruik van fabrieksmatig geproduceerd materiaal zoals baksteen en beton in plaats van natuursteen en hout.

Fig. 43 De symbolische in betonsteen gemetselde Jacobs ladder in de Christelijke Gereformeerde Kerk van Zierikzee.

Baksteen bleef het belangrijkste bouw materiaal in de wederopbouwperiode. Net als beton kan baksteen lokaal worden gefabriceerd. De Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt in Zaamslag (1951) is bijvoorbeeld letterlijk en figuurlijk opgetrokken uit de Zeeuwse klei. De architect kwam uit Aardenburg en de bakstenen kwamen uit de steenfabriek aldaar.⁸⁷⁾ Deze kerk heeft een sober ontwerp, dat over het algemeen goed aansluit bij de liturgische opvattingen van deze denominatie. Hun kerken zijn sober vormgegeven, aangezien het om het Woord gaat en niet om de stenen.

86) Zie hiervoor paragraaf 3.1.3 over sociale ontwikkelingen die onder de noemer 'wijkgedachte' vallen.

87) Bedoeld wordt de Aardenburgsche steenfabriek C.V. Deze heeft bestaan tussen 1902 en 1992 (bron: www.encyclopedie-grofkeramiek.nl/grofkeramiek/show/418).

Fig. 44 De kleine kolommen tussen schip en zijbeuken in de Sint Barbarakerk (F.Mol, 1950) in Breskens van de kunstenaar-priester Omer Gielliet zijn een vroeg voorbeeld van een bijna terloopse betontoepassing.

De rooms-katholieke kerken uit de jaren vijftig vallen op door de veelvuldige toepassing van siermetselwerk of metselwerk met decoraties in beton op goedgekozen plaatsen. Met name parochiekerken werden nadrukkelijk in het middelpunt geplaatst. Een voorbeeld is de Maria Hemelvaartkerk in IJzendijke (1952), het centrale punt van een verzameling katholieke gebouwen, waaronder een klooster en school. De kerk was zeer belangrijk, daarom werd er veel aandacht besteed aan het metselwerk dat werd opgesierd met betonnen detailleringen. De basilikale kerk kreeg een gotisch tintje door gemetselde kruisribgewelven en betonnen zuilen tussen het schip en de zijbeuken.

Maar ook bij andere denominaties speelt het gebruik van baksteen een rol in het overbrengen van christelijke symboliek. Zo heeft de architect Chris de Heer voor de Christelijke Gereformeerde Kerk in Zierikzee uit 1964 als uitgemetselde decoratie symbolisch een Jakobs-ladder aangebracht, een verwijzing naar het boek *Genesis* uit het Oude Testament, met de broers Jacob en Esau en de ladder als verbinding tussen Hemel en Aarde [Fig. 43].

In de Gereformeerde kerk van Steen en Tuinhof in Anna Jacobapolder zijn door middel van metselwerk kruisjes in de wand aangebracht.

Beton werd al veel gebruikt in profane architectuur en er zijn bekende voorbeelden van vooroorlogse experimenten met betonnen kerken. Het grote voordeel van beton is dat het goedkoop en makkelijk te verwerken is. Het kan in iedere denkbare vorm worden gegoten en heeft praktische bouwtechnische eigenschappen om druk- en spatkrachten te geleiden. Het is ook goed bruikbaar in 'modulaire systemen', oftewel geprefabriceerde bouwelementen die in zijn geheel in het gebouw worden geplaatst. In Zeeland werd debetonnen kerk in de jaren vijftig geïntroduceerd [Fig. 44].

Beton is een materiaal dat al eerder in de kerkbouw werd gebruikt, zoals - nagenoeg onzichtbaar - in de neogotische Maria Hemelvaart- of Cuyperskerk van Sas van Gent. In de meeste gevallen gaat het om een onverhuld betonnen skelet, opgevuld met bakstenen metselwerk [Fig. 45]. De decoraties, zoals zuilen en kapitelen, daklijsten met waterspuwers werden veelal

Fig. 45 De Sionkerk van architect Eibink in Breskens (1952) is een echte betonkerk en doet geen moeite om dit te verhullen.

eveneens in beton uitgevoerd. In sommige gevallen kreeg de kerktoeren zelfs een complete bekroning in beton [Fig. 43]. Een andere vorm van toepassing van beton is gasbeton (Durox), een betonnen metselsteen die onder meer is toegepast in het interieur van de Emmauskerk in Terneuzen.

Daarnaast zijn er kerken waarbij beton vooral voor de 'sier' is toegepast. Veelal betreft het kerken die in shake-hands-stijl zijn gebouwd, functionalistische gebouwen in een veelal traditionalistische vormtaal waarbij moderne elementen niet werden geschuwd, maar niet de overhand kregen. Zo zijn er diverse kerken met raamtraceringen in schokbeton. Dit is een in de jaren dertig van de twintigste eeuw ontwikkelde techniek die in de tijd van de wederopbouw veel werd toegepast om in korte tijd elementen te produceren waarbij er door het procedé nauwelijks uithardingstijd nodig was in een mal of een bekisting. Hierdoor was een snelle serieproductie mogelijk van elementen met een hoge sterkte en slanke afmetingen. Voorbeelden zijn te vinden in de raamtraceringen van de kerken in Schoondijke en Zuidzande [Fig. 46].

Fig. 46 Raamtraceringen van schokbeton in de Hervormde kerk in Zuidzande (J.H. Groenewegen, 1952).

De tijden van schaarste waren in de jaren zestig voorbij. Het beton verdween niet, maar werd juist omarmd in de modernistische periode waarin 'strak' en 'zakelijk' werden gewaardeerd ten opzichte van de decoratieve krullen van vóór en in de eerste jaren na de oorlog. Bovendien was het een praktisch materiaal en bood het technisch gezien ongekennde mogelijkheden. Voor de architecten lag er minder nadruk op het verheffende ideaal van geïntegreerde kunst in de architectuur. In plaats daarvan werd de aandacht verlegd naar het verbeteren van de leefomgeving.

De architect-kunstenaar werd een architect-urbanist. Het ging steeds minder om alleen de kerk, maar vooral ook om bijbehorende voorzieningen als scholen, wijkcentra en dergelijke. Kerken worden steeds meer kerkelijke centra en daarmee steeds meer een belangrijke stedelijke invulling. Kerken die eerder als enkelvoudige kerk zijn gebouwd, beginnen steeds vaker uit te breiden om te voldoen aan de eisen van de tijd. Feitelijk is dit proces nog niet afgerond.

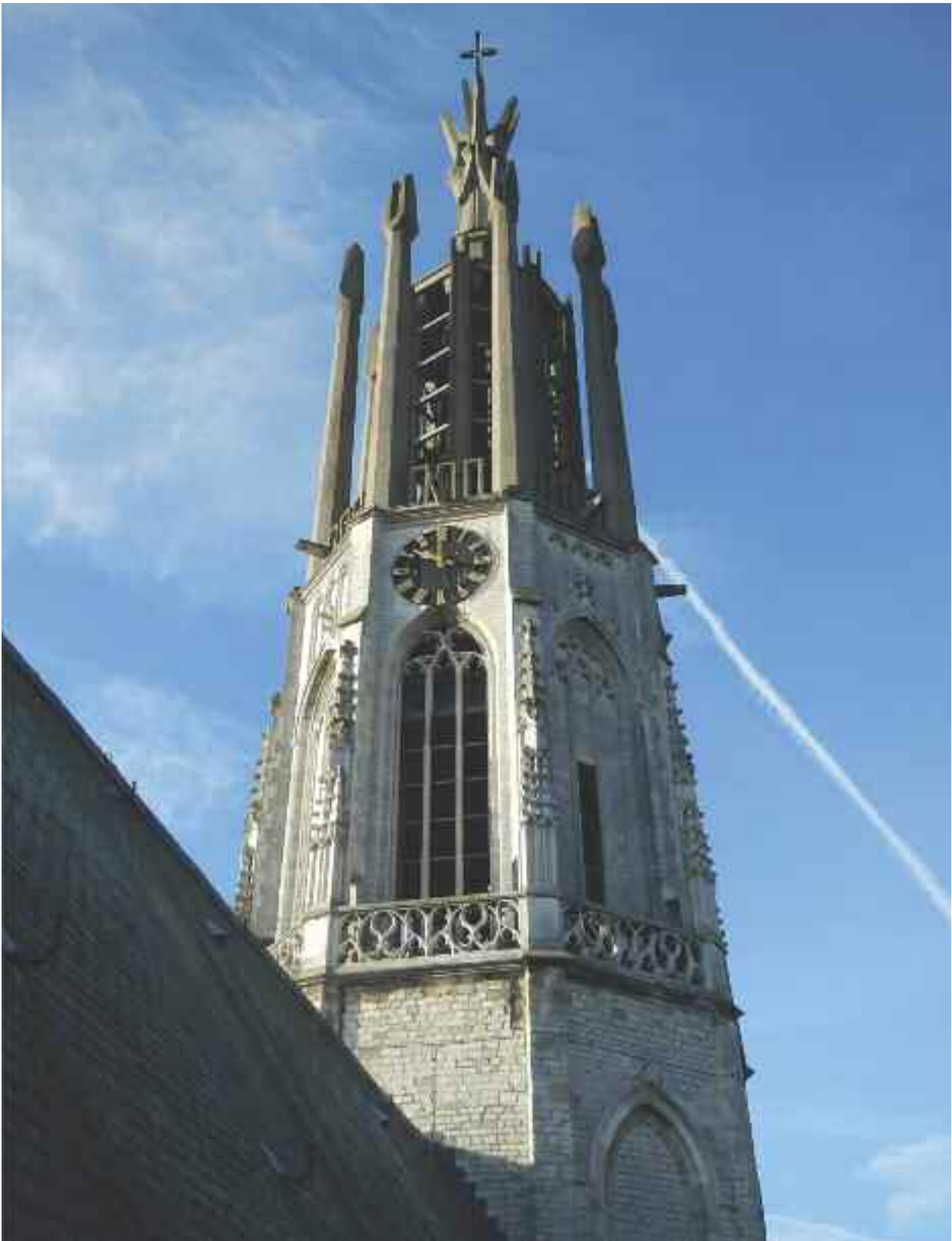

Fig. 47 Betonnen bekroning met gestileerde engelen (J. Brouwer, 1957-1958) van de rooms-katholieke Sint Willibrorduskerk in Hulst.

3.6 Monumentaliteit en kunstwerken

3.6.1 Soberheid en schaarste

Er zijn in Zeeland minder kunstwerken aangetroffen in de kerken uit de wederopbouwperiode dan in andere provincies. Kunstwerken waren in dezelfde periode wel geliefd in profane gebouwen, zoals het monumentale glas-in-betonraam in de hal van het stadhuis van Oostburg of de bekende mozaïekfries van Louis van Roode in de gevel van Hotel Britannia in Vlissingen. Enkele voorbeelden van dergelijke kunstwerken in naoorlogse kerkgebouwen zijn de glas appliqués in de kerken van Steen en Tuinhof in Tholen en Anna Jacobapolder, maar ook het raam van Berend Hendriks in de Betlehemkerk van Scharendijke en de gestileerde betonnen engelen op de toren van de basiliek in Hulst [Fig. 47].

Er zijn verschillende verklaringen voor deze relatieve schaarste. Ten eerste werden er meer gereformeerde kerken gebouwd dan rooms-katholieke of Nederlandse hervormde kerken. In de rechtzinnige gereformeerde opvatting over liturgie speelt monumentaliteit geen rol. Een kerk is een ruimte voor gelovigen om samen te komen. Het geloof gaat nu eenmaal over het Woord en niet over een stenen gebouw. Een uitzondering op deze regel is de kansel [Fig. 48]. Hier vanaf wordt immers het Woord verspreid, waardoor de vormgeving meer nadruk heeft gekregen. Dezelfde gedachte speelt op de achtergrond bij de fraaie psalmborden en kerkorgels in gereformeerde kerken.

Een andere reden voor de relatieve schaarste aan kunstwerken is overheidssteun. In 1955 werd de 1-procentsregeling door het Rijk ingevoerd. Dit hield in dat een klein percentage van de totale bouwsom van (semi)overheidsgebouwen verplicht moest worden besteed aan cultuur. Kerkgebouwen vielen hier niet onder, wat een verklaring kan zijn dat het stadhuis van Oostburg ruimer is voorzien van monumentale kunst dan de diverse kerken in dezelfde stad uit dezelfde bouwperiode. De gedachtegang achter de 1-procentsregeling werd breed gedragen in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Monumentaliteit in architectuur was representatief en stimulerend voor de nationale kunstindustrie. Ook bestond er de notie dat de kunst het welzijn van de mens zou bevorderen.

Het verheffende ideaal van de kunst keert in verschillende gedaantes terug bij de modernisten en traditionalisten. Over het algemeen hadden de moderne architecten juist ornamenten afgezworen en streefden

Fig. 48 De kansel van de gereformeerde kerk in Anna Jacobapolder (Steen en Tuinhof, 1959).

zij naar 'doelmatige architectuur'. In plaats van ondoelmatige decoratie aan de gevel zochten ze naar 'nieuwe monumentaliteit'. Schoonheid zou voortkomen uit het gebruik van 'het nieuwe', zoals glaswanden en beton als 'zichtmateriaal' en nieuwe productie-methoden (standaardisatie) of technieken met nieuwe materialen.⁸⁸⁾ Over het algemeen lag het idee van schoonheid voor modernisten niet zozeer in het visuele (kunst) maar meer in het intellectuele (kunde).⁸⁹⁾

Voor traditionalisten lag het gebruik van kunst in architectuur meer voor de hand. Traditionalisten bouwden kleinschalige architectuur met bakstenen gevels en met dakpannen bedekte zadeldaken. De invloedrijke architect Granpré Molière schreef vlammeende betogen in het *Katholieke Bouwblad* over de bezieling in architectuur als een 'vrucht van de gezamenlijke inspanning van de mensheid'.⁹⁰⁾ In de traditionalistische stroming van de Bossche School werd naar schoonheid gezocht in de universele

88) Burkom, F. van en Y. Spoelstra (2007). *Monumentale kunst. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten en het Instituut Collectie Nederland, p. 45.

89) Een spraakverwarring met oudheidkundige wortels. Het Latijnse woord *ars* betekent kunst, terwijl het oud Griekse woord *τέχνη* (*technè*) hetzelfde bedoelt.

90) Burkom, F. van en Y. Spoelstra (2007): *Monumentale kunst. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Instituut Collectie Nederland, p. 47.

waarden van architectuur. Het was niet zozeer de uiterlijke vormgeving die de schoonheid bezorgde, maar de maten en verhoudingen van met name de Romeinse architectuur. De perfecte getalsverhoudingen, ofwel de gulden snede, die overal in de natuur en het menselijke lichaam terugkeert. Dit wordt door het menselijke oog (onbewust) geregistreerd en vervolgens ervaren als natuurlijk, rustgevend of zelfs goddelijk. Dom Hans van der Laan introduceerde daarbij het 'plastisch getal', een begrip dat staat voor de driedimensionale uitwerking van de gulden snede.⁹¹⁾

Katholieken hebben een sterke monumentale bouwtraditie omdat de kerk als huis van God wordt beschouwd. Voor protestanten betekende de wederopbouw een voortzetting van de zoektocht naar een geschikte vorm van het protestants kerkgebouw. Een lastige opgave, gezien de diversiteit van het protestantse geloof. Zo verscheen er na de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk in 1956 een rapport met suggesties voor protestantse kerkbouw. Over monumentaliteit is het advies ambivalent: "Zelden wordt een bouwwerk gesticht tot gedachtenis of ter ere alleen: het heeft daarnaast ook een praktisch doel, of zelfs is dat praktische doel het middel tot herdenken of eren. Eveneens zijn gebruiksdoeleinden zelden utilitair (...) daar zij ook geestelijke waarden voor mens, gezin of gemeenschap herbergen."⁹²⁾ Volgens de Synode kan daarom een "bescheiden versiering van schuur en werkplaats boven het utilitaire verheffen."⁹³⁾ Uiteindelijk bepaalden de lokale kerkgemeenschappen zelf de vormgeving van hun kerkgebouw. Het is opvallend dat de monumentaliteit in de jaren zestig geheel verdwijnt uit de Zeeuwse kerkbouw. Katholieken bouwden geen kerken meer en de protestantse kerken kregen een soberder uiterlijk. De monumentale 'verheffing' was in de jaren zestig ingeruild voor sociaal-maatschappelijke waarden waarin de kerk niet moest verheffen maar verbinden. Tot slot was de protestantse kerkbouw in Zeeland vooral een aangelegenheid voor groeiende, rechtzinnige kerkgemeenschappen die het kerkgebouw als utilitair beschouwden. Hun kerken zijn weliswaar imposant in schaal, maar bescheiden in vorm.

3.6.2 Glas-in-beton

De wederopbouw was gebaat bij snelle en betaalbare bouw, maar hechtte in bepaalde gevallen waarde aan luxe. Glaskunst was duur, de naoorlogse glaskunstenaars lieten zich als ware handwerkslieden per

Fig. 49 Voorbeeld van een glas-in-beton-toepassing in de gereformeerde Eben Haëzerkerk in Arnhem (Steen en Tuinhof, 1967).

vierkante meter betalen.⁹⁴⁾ In Zeeland waren de financiële en materiële middelen na de oorlogsschade en de daaropvolgende Watersnoodramp beperkt. Desondanks is de glaskunst ruim aanwezig in de Zeeuwse kerken, maar dan in een bescheiden formaat. Meestal betreft het enkele kleine vensters achter het liturgisch centrum. Maar in enkele gevallen zijn er ook massieve glas-in-beton-vensters gerealiseerd.

De glas-in-beton-techniek werd halverwege de jaren vijftig populair. De voorloper van het glas-in-betonraam is te vinden in de Notre Dame du Raincy (1922) van architect Auguste Perret. In deze kerk van gewapend beton zijn ruitvormige wanden doorboord als ponskaarten of traliewanden die licht doorlaten.

91) Van der Laan, Dom H. (1967). *Het Plastische Getal, XV lessen over de grondslagen van de architectonische ordonnantie*. Leiden: E.J. Brill.

92) *Beginselen van Kerkbouw. Rapport uitgebracht aan de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk door de daartoe behoorde commissie*, 1954, p. 18.

93) Idem.

94) Burkom, F. van en Y. Spoelstra (2007): *Monumentale kunst. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Zeist: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Instituut Collectie Nederland, p. 104.

Enkele jaren later toonde de kunstenaar Louis Mazetière op een Parijse tentoonstelling zijn 'Mosaïque Lumineuse'. Het dikkere glas, dikker dan bij glas-in-lood gebruikelijk was, gaf een diepere, warmere gloed en ook de brede, betonnen dagkanten en ribben maakten grote indruk op het publiek. In deze periode experimenteerden kunstenaars en architecten zoals Theo van Doesburg of Cornelis van Eesteren eveneens met glas-in-beton- wanden. Maar pas na de Tweede Wereldoorlog werd de kunstvorm gemeengoed. In 1949 werd het eerste ontwerp voor een glas-in-betonraam geëxposeerd op de tentoonstelling Scheppend Ambacht.⁹⁵ Een groot bijkomend voordeel van het glas-in-betonraam ten opzichte van de glas-in-loodramen was niet alleen financieel van aard, maar ook constructief: een glas-in-betonraam kon in zijn geheel worden geprefabriceerd en als dragende muur worden gebruikt. Architectonisch bood dit voordelen, vanwege de integratie van kunst met architectuur.

Het glas-in-betonraam is het meest toegepaste kunstmiddel in Zeeuwse wederopbouwkerken van de jaren vijftig om een herkenbare monumentaliteit te bereiken. De in diverse kerken aangetroffen ramen hebben figuratieve voorstellingen, abstract beeldmateriaal of ongekleurd glas met een kunstige betonnen vensterverdeling. De nieuwe, flexibele bouwtechniek had een sterke traditie in religieuze architectuur en was hierdoor aantrekkelijk voor zowel de traditionalistische als de modernistische architectuur [Fig. 49]. In een enkel geval werd er in pandig een glasappliqué aangebracht, zoals in de Ichtuskerk in Tholen van Steen en Tuinhof, waarbij het werd toegepast in een houten raamwerk als afscheiding tussen het entreeportaal en de kerkzaal. Afgezien van glaskunst zijn er weinig kunstwerken aangetroffen in de kerken uit de wederopbouwperiode. De meeste kerken zijn eenvoudig van aard, bedoeld als dorps- of wijkkerk voor een kleine gemeenschap. Daarnaast zijn de meeste wederopbouwkerken van protestantse huize, waar om liturgische redenen minder ruimte is voor kunstwerken dan in katholieke kerken.

3.6.3 Reliëfs en beeldhouwwerken

Een uitzondering op de doorgaans sobere Zeeuwse wederopbouwkerken is de Eloykerk in Oostburg. Deze protestantse (NH) kerk werd gebouwd in het kader van de wederopbouw van het in de Tweede Wereldoorlog volledig verwoeste Oostburg en is beeldbepalend voor het aanzicht van de stad. Juist vanwege deze belangrijke stedenbouwkundige

betekenis heeft de kerk een bijzondere architectonische vormgeving gekregen met opvallende steekcapen en torenbekroning. Het vooruitstrevende, moderne karakter van de kerk keert terug in de strakke vlakverdeling van het kleine plantsoen naast de kerk, ontworpen door de aan de kring van Nederlandse modernisten⁹⁶ verbonden tuinarchitect Mien Ruys. De ingang van de kerk wordt benadrukt met een reliëf in baksteen en beton in de vorm van het christelijke kruis, ontworpen door de Vlissingse kunstenaar Liesbeth Messer-Heybroek.

De betonnen reliëfs in de armen van het kruis stellen de vier evangelisten voor, terwijl de schacht van het kruis naar de Griekse en Romeinse beschaving verwijst. De veronderstelde betekenis van het kunstwerk is de komst van Christus die de oudere beschavingen naar de achtergrond dringt.⁹⁷ Op de muur achter de preekstoel zijn drie kleine beeldhouwwerken aangebracht van de landelijk werkende kunstenaar Pieter Starreveld (1911-1989) uit Amersfoort. Ze beelden bekende symbolen uit de christelijke iconografie uit, zoals de Vis met broden en het Lam (Christus) en de Duif (de Heilige Geest). Ook zijn de vensters naast de preekstoel opgesierd met terracotta reliëfs van draperieën [Fig. 50]. Tot slot verwijzen de letters in het smeedwerk van de balustrade van de orgelzolder naar Ichtus. Dit soort iconografische verwijzingen naar Christus komen veel voor in Zeeuwse wederopbouwkerken, maar in een vereenvoudigde vorm, zoals een gravure in beton, een decoratief muuranker of een opvallende windhaan.

3.6.4 Tekstverwijzingen op liturgische meubelen

Een bijzondere en wellicht aparte categorie vormen de tekstverwijzingen op liturgische meubilair of op gedenkstenen. Het is een vorm van sobere ornamentiek die enerzijds decoratief van aard is en anderzijds verwijst naar een belangrijke gebeurtenis of een stichtelijke passage uit de Bijbel [Fig. 51].

Een voorbeeld is de tekst rond het orgelbalkon van de Geertruidkerk in Ouwkerk, een verwijzing naar de Watersnoodramp van 1953. Deze tekst luidt:

95) Burkom, F. van en Y. Spoelstra (2007). *Monumentale kunst. Categorieaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Zeist: de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Instituut Collectie Nederland, p. 113.

96) Bekend onder de naam: 'De Acht' in Amsterdam.

97) Bosman, W. (2001), *50 Jaar Hervormd Kerkgebouw te Oostburg*. Oostburg.

Fig. 50 Draperieën van terracotta in de Eloykerk (F.H. Klokke, 1950) in Oostburg.

“Boven de stemmen van vele wateren, van de geweldige baren der zee, is de here geweldig in den hoge.” Ook de avondmaalstafel in de Eloykerk kent een dergelijke verwijzing (“Het is volbracht”). Van een geheel andere orde zijn de teksten in kerkgebouwen van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De tekstborden in de kerken zijn niet op te vatten als verwijzingen, maar letterlijke weergaven van bijvoorbeeld de Tien Geboden, psalmborden of andere citaten uit de Bijbel [Fig. 52].

3.6.5 Mozaïeken en wandschilderingen

In de katholieke traditie is er meer ruimte voor kunstwerken. De rooms-katholieke kerken uit de wederopbouwperiode verwijzen naar de eigen bouwtraditie, in het bijzonder die van de vroegchristelijke architectuur. Voor de inrichting van deze kerken is veel gebruik gemaakt van kunstwerken. In veel gevallen zijn dit bewaard gebleven onderdelen van de verwoeste voorganger van de kerk, zoals een marmeren doopvont of heiligenbeelden. In enkele gevallen zijn de nieuwe kerken van contemporaine kunstwerken voorzien.

Fig. 51 Spreuk in de Ichtuskerk in Tholen (Steen en Tuinhof, 1964).

De H. Maria Hemelvaart in Philippine heeft bijvoorbeeld een schildering in de absis uit 1955 van de kunstenaar-priester Egbert Dekkers. Het stelt de Hemelvaart van Maria voor, geflankeerd door twee engelen ecclesiae. De linker engel vertrapt de oorlog en draagt de voorgaande kerk uit 1924 op zijn knie. De rechter engel verbeeldt de groei van Philippine en draagt de voorganger uit 1864⁹⁸⁾, een letterlijke weergave van het naoorlogse optimisme.

In Oostburg was er onder de katholieken discussie over de schildering van de koorabsis. In 1949 was de nieuwe Sint Eligiuskerk opgeleverd. Een fraaie, eigentijdse basiliek met een onbeschilderde koorabsis. Architect Frans Mol wilde een ciborium over het altaar bouwen, wat “de juiste verhoudingen” tot stand zou brengen.⁹⁹⁾ Een schildering was volgens de architect dan niet nodig, want “de kerk maakt een eenvoudige indruk maar in

98) Gebaseerd op de monument beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit het Monumentenregister (nummer 530896 - H. Maria Hemelvaartkerk).

99) ‘De juiste verhoudingen’ was een schoonheidsideaal bij traditionalistische architectuurstromingen zoals de Bossche School.

Fig. 52 Psalmbord in de kerk van de Gereformeerde Gemeente in Nederland (J. de Wilde, 1950) in Bruinisse.

haar soberheid is zij waardig en vol wijding". Het tabernakel zou volgens de architect juist fraai naar voren komen met een lichte (onbeschilderde) achtergrond. Mocht het ciborium er niet komen, dan wist de architect nog wel een goede kunstschilder om de absis te schilderen, een zekere Lambert Simon. De pastoor was het niet eens met de architect en schreef in een brief aan de bisschop: "U zult zich nog wel herinneren, dat ik U eens geschreven heb over plannen tot beschildering van het priesterkoor der nieuwe kerk. De kerk doet in zijn witheid nogal kil aan, en de deskundigen, die hier komen zijn het er allen over eens, dat het priesterkoor niet alleen vraagt, maar 'schreeuwt' om een beschildering."¹⁰⁰

De pastoor wenste niet alleen een beschilderde absis, maar wilde de gehele achterwand in kleur naar een ontwerp van een andere kunstenaar. Dit vond de architect geen goed idee, want het deed afbreuk aan het gehele ontwerp: "Uw kerk is immers noch een imitatie van een Italiaanse kerk noch is het mijn

bedoeling een Oostersche beschildering te imiteren. Uw kerk is volledig eigentijds - zij heeft alleen de vorm aangenomen van de kerken der eerste tien eeuwen voor zover betreft de Westelijke helft van Europa."¹⁰¹ Uiteindelijk trok de architect aan het kortste eind. Pieter Geraedts beschilderde de absis in een traditionele stijl die doet denken aan de 'Oostersche beschildering' [Fig. 53].

Op Walcheren is er in een enkel geval mozaïekkunst toegepast, zoals aan het exterieur van de Mozaïekkerk van Steen en Tuinhof in Gapinge [Fig. 54]. Deze mozaïeken tonen verschillende Bijbelse afbeeldingen. In andere kerken is deze kunsttoepassing soms op heel bescheiden wijze toegepast.

¹⁰⁰ Brief aan Mgr. Jos Baeten, Bisschop-Coadjutor van Breda. Citaat uit Peterse, N.M.P. (2009), *Erfgoed te Boek. Kleine biografie van het roerende religieus erfgoed in de H. Eligiuskerk te Oostburg*. Oostburg p. 57.

¹⁰¹ Idem.

Fig. 53 Schilderingen van Pieter Geeraerts in traditionele stijl in de apsis van de Sint Eligiuskerk (F.H.M. Mol, 1949) in Oostburg.

Fig. 54 Mozaïeken met bijbelse afbeeldingen aan de (voormalig gereformeerde) Mozaïekkerk in Gapinge (Steen en Tuinhof, 1957).

Fig. 55 Beschilderde panelen door kunstenaar Johnny Beerens (Oostburg, 1966) in het nieuwe liturgische centrum van de Eloykerk in Oostburg (F.H. Klokke, 1950).

3.6.6 Later toegevoegde kunstwerken

Een laatste categorie kunstwerken die van belang is in het onderzoek naar wederopbouwkerken, zijn de later toegevoegde kunstwerken van lokale kunstenaars. Deze komen niet uit de wederopbouwperiode, maar werden later toegevoegd en bepalen nu het beeld van de kerk en voegen zelfs een bijzondere, soms zeer waardevolle laag aan de kerk toe.

Een opvallend voorbeeld is de toeristenkerk van Dishoek, een van de carévormige openluchtkerken, waarop in de jaren tachtig een muurschildering is aangebracht door de kunstenaar Ramon de Nennie (geb. 1958). De schildering heeft een speelse stijl met frisse kleuren die doet denken aan de Cobra-beweging uit de jaren vijftig [Fig. 56]. In de omgeving van Oostburg zijn de realistische kunstwerken van Johnny Beerens (geb. 1966) populair. Toen de hervormde kerk van Zuidzande in 1996 zijn deuren sloot, verhuisden de

kerkleden naar de Eloykerk in Oostburg. Hiervoor werd de complete inrichting van de Eloykerk aangepast met een nieuw liturgische centrum in het midden van de kerk met daarachter een beschilderd paneel (1998-2001) van Johnny Beerens [Fig. 55].

Bijzonder zijn de kunstwerken van de priester-kunstenaar Omer Gielliet (geb. 1925). Zijn houten sculpturen en houtsnijwerk die hij sinds het einde van de jaren zestig maakt, sieren tallozen kerken in Zeeland. De parochie waar hijzelf aan was verbonden, de Sint Barbara in Breskens, is een eenvoudig noodgebouw uit 1950 dat zou worden gesloopt zodra de nieuwe Sint Barbarakerk gereed zou zijn. Deze definitieve kerk is nooit gebouwd, maar in plaats daarvan is het bescheiden kerkje door de jaren heen uitgegroeid tot een officieus museum - bedevaartsplaats bijna - met houten sculpturen. Zijn eerste sculptuur voor zijn eigen kerk dateert uit 1967 en valt daarmee nog net binnen de wederopbouwperiode.

Fig. 56 Schilderingen van kunstenaar Ramon de Nennie (Den Haag, 1958) op de toeristenkerk van Dishoek (J.C.P. Loonen, 1962-1963).

Fig. 57 Houten sculptuur van Omer Gielliet (Biervliet, 1925) in de Sint Barbarakerk in Breskens.

Bij iedere sculptuur hoort een metaforisch verhaal met een christelijk-humanistische boodschap die Gielliet opdeed tijdens zijn reizen of vluchtelingenwerk [Fig. 57]. Een opmerkelijk kunstwerk is het houten doopvont waarin briefjes zijn gestopt van Chinese studenten die waren gevlucht na het Tianenmenprotest van 1989. De noodkerk van Sint Barbara is hierdoor een bijzonder voorbeeld van een ensemble van roerend en onroerend erfgoed uit de wederopbouwperiode en latere perioden. Bovendien is het een van de weinige nog bestaande noodkerken uit de jaren veertig.

4 Nieuwbouw en sloop na 1970

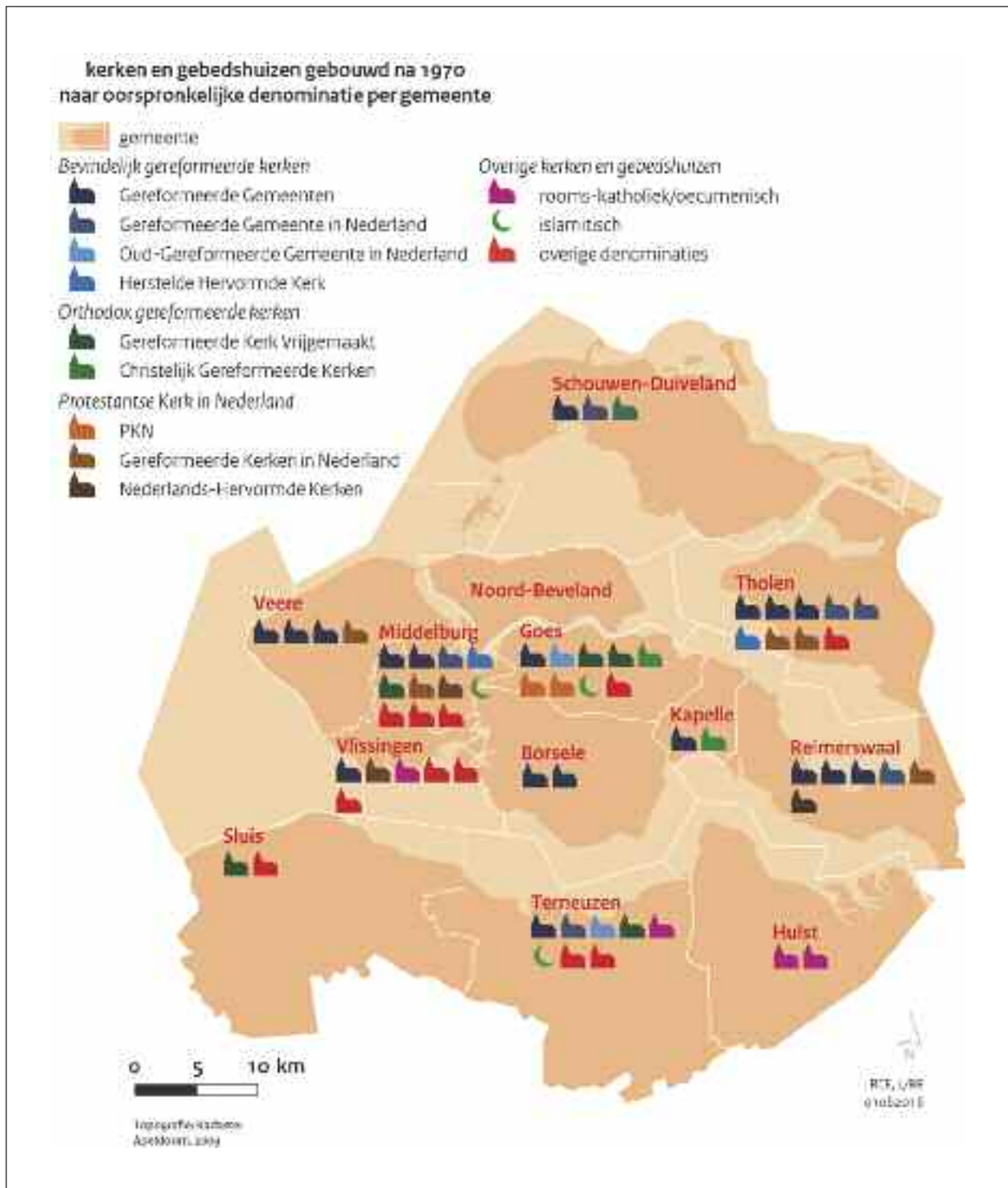

Fig. 58 Overzicht van kerken gebouwd na 1970. De twee weergegeven objecten in de gemeente Hulst zijn geen kerkgebouwen, maar kleine kapelletjes.

Vanzelfsprekend houdt de ontwikkeling van kerkenbouw niet op bij het einde van de wederopbouwperiode. Waar elders in Nederland in de jaren zestig van de twintigste eeuw de secularisatie begon en er soms nauwelijks meer kerken werden gebouwd, was dit in Zeeland in mindere mate aan de orde. De grote maatschappelijke veranderingen als ontkerkelijking en ontzuiling, begonnen in Zeeland pas beduidend later. Secularisatie is hier sterk afhankelijk van de denominatie. Zo wordt de bevolkingssamenstelling van Zeeland gekenmerkt door een groot aandeel van orthodox- en bevindelijk gereformeerden, wier aandeel in de bevolking toeneemt en die nog altijd behoefte heeft aan meer of aan grotere kerken. Ook zijn er nieuwe kerkgenootschappen ontstaan, onder meer door de komst van migranten. Dit hoofdstuk gaat in op de ontwikkelingen die hebben geleid tot de bouw van kerken na de wederopbouwperiode [Fig. 58].

4.1 De jaren zeventig

De jaren zeventig vormen een diffuse overgangperiode tussen de ongebreidelde welvaartsgroei in de wederopbouwperiode en de 'zakelijke' jaren tachtig en negentig. De maatschappij democratiseerde en Nederland ontwikkelde zich tot een multiculturele samenleving. Maar de jaren zeventig kenmerkten zich ook als een 'naar binnen gerichte' periode.¹⁰²⁾ De welvaartsgroei kwam na twee oliecrisisen tot stilstand en het fenomeen 'autoloze zondag' werd geboren. Bovendien werd het optimisme van een eindeloze groei getemperd door alarmerende rapporten van de Club van Rome ('Grenzen aan de Groei'). Er was verzet tegen de grootschaligheid van de architectuur en stedenbouw uit de Wederopbouwperiode. Kleinschaligheid en 'de menselijke maat' werden het devies. Dit werd praktisch vertaald in een hernieuwde waardering voor de stad en kwam tot uitdrukking in bijvoorbeeld woonerven en zitkuilen. Het begrip 'de menselijke maat' werd meestal letterlijk opgevat in de vorm van laagbouw in plaats van hoogbouw en meer ruimte voor voetgangers in plaats van het gemotoriseerde verkeer.¹⁰³⁾

Na 1968 nam de landelijke vraag naar nieuwe kerken spectaculair af door de ontkerkelijking. Zo daalde het aantal Nederlanders dat lid was van een kerkgenootschap tussen 1966 en 1980 van 64 naar 50 procent.¹⁰⁴⁾ Bovendien hadden de kerken niet altijd een adequaat antwoord op de vele vragen die jongeren bezighielden. Vooral de rooms-katholieken verlieten de kerk in grote

getale, de hervormden in mindere mate en de gereformeerden bleven veelal trouw aan hun kerk. Zeeland week enigszins af van deze trend, gezien het groeiende aantal leden van een aantal gereformeerde kerkgemeenschappen die de provincie rijk is. Voor zover secularisering in Zeeland al plaats vond, had het in ieder geval (nog) geen kerksluitingen tot gevolg. Er zijn in de jaren zeventig zelfs nog ongeveer twintig nieuwe kerken gebouwd. Het is daarom interessant om te zien hoe de Zeeuwse kerkenbouw zich ontwikkelde in deze periode. De diversiteit aan redenen waarom er in de voorgaande periode kerken werden gebouwd, doet geen opgeld meer in de jaren zeventig.

Er was geen behoefte meer aan (meer) toeristenkerken en er hoefden geen kerken met oorlogsschade of schade door de Watersnoodramp te worden gebouwd. Ook waren er geen noemenswaardige afsplitsingen die tot nieuwe kerken leiden. Het betreft in deze periode hoofdzakelijk de groei van bestaande denominaties. Een nieuwe ontwikkeling in deze periode is de komst van verschillende nieuwe geloofsgemeenschappen, waaronder de uit de Verenigde Staten stammende evangelische bewegingen. De bijeenkomsten die vanuit dergelijke bewegingen werden belegd vonden vooral plaats in grote sportzalen, bedrijfshallen en dergelijke en hebben - zeker niet in de jaren zeventig - geleid tot de bouw van kerken.

In de architectuur vervaagden de 'klassieke' tegenstellingen tussen modernisten en traditionalisten om langzaam maar zeker plaats te maken voor een 'technocratisch' ontwerp.¹⁰⁵⁾ De in deze periode in Zeeland gebouwde kerken hebben als overeenkomst dat ze qua schaal fors zijn, ze werden immers gebouwd om voldoende ruimte te bieden aan het uitdijende aantal kerkleden. Daarnaast is de architectonische

102) Vletter, M. de (2004). *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982/The Critical Seventies. Architecture and Urban Planning in the Netherlands 1968-1982.* Rotterdam: NAI Uitgevers/Publishers.

103) Vóór de jaren zeventig bestonden er nog geen woonerf of autovrije binnensteden. Sterker nog, historische binnensteden werden in de jaren zestig juist opengetrokken om baan te maken voor de auto.

104) Dam, P. van, J. Kennedy en F. Wielinga (red.) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland.* Amsterdam: Amsterdam University Press BV, p. 243.

105) Vletter, M. de (2004). *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982/The Critical Seventies. Architecture and Urban Planning in the Netherlands 1968-1982.* Rotterdam: NAI Uitgevers/Publishers, p. 18.

Fig. 59 PKN-kerk De Hoogte in Goes (1971). De kerk is aan het gebruik onttrokken en krijgt een bestemming als woon- en werkvoorziening.

kwiteit van deze kerken bescheiden. Ze bestaan meestal uit een grote kerkzaal, voorzien van een aantal (multifunctionele) ruimtes voor vergaderingen of educatieve doeleinden. Deze kerken hebben ook steeds meer een regionaal karakter in plaats van het karakter van een dorps- of wijkkerk. Dit is af te lezen aan de parkeervoorzieningen die in omvang meegroeiden met de grote kerken.

Ondanks de schaalvergroting en sobere architectuur uit de jaren zeventig, zijn er enige interessante architectonische ontwikkelingen zichtbaar. De architectuur van de jaren zeventig is een reactie op het modernisme van het voorgaande decennium. Sociaal-maatschappelijke opvattingen waren de aanjager van nieuwe architectonische ontwikkelingen waarin de mens centraal staat. Anderzijds was er meer aandacht voor de behoeftes van de menselijke psyche die konden worden vervuld door de ruimte op een bepaalde manier in te delen en zoveel mogelijk gelegenheid te bieden voor ontmoeting. De mens zoekt bijvoorbeeld beschutting, wat zich in de architectuur uitte met zitkuilen en een ruim aanbod van zithoekjes, trappetjes en ontmoetingsplaatsen. Dergelijke ruimtes

stimuleerden in theorie eveneens het onderlinge sociale contact. Een ander opvallend aspect van de kerkenbouw in de jaren zeventig is het verlaten van kerkbanken en introduceren van stoelen. Ringen van stoelen rondom het altaar konden een grotere 'gelijkheid' tussen de gelovigen bewerkstelligen en creëerden bovendien een groter gevoel van saamhorigheid.

Twee bijzondere voorbeelden van kerkenbouw uit de jaren zeventig vinden we in Goes. Het liturgische centrum van de Nederlandse hervormde kerk De Hoogte in Goes, bevindt zich in het midden van een zitkuil. De kubusachtige vorm met tentdak past bij deze indeling van het kerkgebouw [Fig. 59]. In diezelfde stad staat een naaldkerk die een uitzondering genoemd kan worden op de sobere kerkbouw uit de jaren zeventig.

De monumentale torenspits van de Sionkerk met uitnodigende ingangspartij (Valk Architecten, 1979) is een opvallende keuze van de Gereformeerde Gemeente van Goes, welke tevens het emancipatieproces illustreert van deze voorheen terughoudende geloofsgemeenschap [Fig. 60].

Fig. 60 De Sionkerk in Goes, een opvallende architectonisch ontwerp voor de Gereformeerde Gemeenten uit 1979 (architectenbureau Valk, Soest).

4.2 De jaren tachtig en later

Tegen het einde van de jaren zeventig begon de golf van sociaal-activisme weer te verdwijnen.¹⁰⁶⁾ De actiebereidheid nam af, maar sommige van de gerealiseerde maatschappelijke veranderingen leidden vooral bij de meer behoudende gelovigen tot ernstige verontrusting. Groeiend onbehagen over onveiligheid en teloorgang van gezamenlijkheid en familiewaarden leidden tot de komst van een conservatieve beweging die zich op verschillende wijzen manifesteerde. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de opbloei van evangelische bewegingen, onder meer zichtbaar in voortdurende groei van de Evangelische Omroep, het ontstaan van nieuwe orthodox-protestantse partijen zoals de RPF en de aanstelling van orthodoxe bisschoppen door het Vaticaan.¹⁰⁷⁾ Bovendien zorgde de aanhoudende immigratie ervoor dat het aandeel van niet-christelijke geloofsgemeenschappen groeide.

Tegelijkertijd zette de verzwakking van de gevestigde

kerkelijke instellingen in de nog maar recentelijk geïndividualiseerde en geliberaliseerde samenleving van de jaren tachtig en negentig door. Vanwege de algehele teruggang groeiden de grote kerkgenootschappen steeds verder naar elkaar toe. De eerste Samen-Op-Weg-gemeenschappen zijn al in de jaren zeventig ontstaan, maar zetten door in de volgende twee decennia. Uiteindelijk ontstond zo in 2004 de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), als fusie tussen de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerk in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk. Dit leidde echter weer tot spanning en conflicten binnen de deelnemende kerken. Zo kon een deel van de hervormde gelovigen zich niet verenigen met deze theologische 'verwatering' van de kerkelijke beginselen. Met de stichting van de Hersteld Hervormde

106) Dam, P. van, J. Kennedy en F. Wielinga (red.) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press BV, p. 235.

107) Idem, p. 248 en verder.

Fig. 61 De Hersteld Hervormde Bethelkerk in Sint Annaland (W.M. van Beijnum, 2007).

Kerk in 2007 hebben zij de 'traditionele stroming' van het protestantisme verlaten en hun positie binnen de 'bevindelijke stroming' geformaliseerd. Het fusieproces was de directe aanleiding om de eigen beginselen veilig te stellen. Dit nieuwe kerkgenootschap heeft in diverse delen van Zeeland veel weerklank gevonden. De Hersteld Hervormde Kerk heeft diverse kerkgebouwen overgenomen, maar dat lukte niet in alle gevallen. Zo zijn er in Arnemuiden (2006) en in Sint Annaland (2007) volledig nieuwe kerken gebouwd [Fig. 61].

In de recente periode zijn er nog wat kleinere kerk-scheuringen geweest. Zo maakten zeven gemeenten en drie predikanten zich in 1980 en 1981 los van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (GGiN) en vormden de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband). In Zeeland ging het daarbij om Middelburg en Nieuwerkerk. De zeven gemeenten tellen in totaal 3.000 leden en doopleden.¹⁰⁸⁾ In 2008 en 2009 keerden de gemeenten Nieuwerkerk, Middelburg en

Gouda overigens weer terug binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.¹⁰⁹⁾ Een andere, kleine kerkscheuring binnen de Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland op Sint Phillipsland geeft aan hoe zeer 'persoonlijke kwesties' tot een afsplitsing kunnen leiden. Deze scheuring ontstond in 2007 nadat een dominee werd berispt omdat hij tijdens een preek over een lid van het kerkbestuur had gesproken. De kerkscheuring die hier het gevolg van was, leidde tot de stichting van de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband).

In deze periode zijn er ook nog al wat andere geloofs-richtingen gekomen, die niet eerder in Zeeland vertegenwoordigd waren. Als eerste zijn er vanaf de jaren zeventig als gevolg van gastarbeid moslims naar

¹⁰⁸⁾ Bron: www.reliwiki.nl.

¹⁰⁹⁾ Bron: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Gemeenten_in_Nederland_\(buiten_verband\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Gemeenten_in_Nederland_(buiten_verband)).

Fig. 62 De Joodse synagoge van Middelburg, het laatste religieuze gebouw in Zeeland dat na de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog weer werd opgebouwd, maar pas in 1994.

Zeeland gekomen, met als gevolg enkele provisorisch ingerichte moskeën in bestaande gebouwen (onder andere in Vlissingen, Goes, Rilland, Terneuzen en Axel). Met de oplevering van de Yildirim Beyazitmoskee in Middelburg in 2015 kreeg de islamitische gemeenschap haar eerste 'grootse', gebedshuis, gebouwd in een moderne vormtaal met traditionele elementen. Ook heeft Middelburg een Hindoestaanse gemeenschap die samenkomt in een gebouw ('tempel') op het industrieterrein Arnestein. De in Zeeland aanwezige Molukkers hebben hun eigen plekken van samenkomst, waar onder een in 1991 gebouwde kerk in Oost-Souburg. De Jehova's Getuigen richten steeds meer 'Koninkrijkszalen' in, met name in grotere steden van Zeeland. Andere nieuwkomers zijn de Apostolische kerk in Vlissingen, het Leger des Heils in onder meer Goes, Middelburg en Terneuzen, en een veelheid aan pinkstergemeenten. Deze laatste lokale evangelische opwekkingsbewegingen hebben niet zo zeer behoefte aan een kerkgebouw, als wel aan een ruimte voor samenkomst. In sommige gevallen hebben zij een

bestaande kerk overgenomen, zoals de voorheen Nederlandse hervormde Thomaskapel in Middelburg. In andere gevallen maken zij gebruik van een verbouwd kantoorgebouw (Elim, Terneuzen) of een bestaand gebouw op een industrieterrein zoals in Tholen-stad. Wat betreft de niet-christelijke gebedshuizen mag ook de joodse synagoge in Middelburg niet ongenoemd blijven [Fig. 62]. Deze werd in 1994 weer opgebouwd en is als zodanig de laatste ruïne die vanuit de Tweede Wereldoorlog is hersteld. Het gebouw is het centrum en de enige synagoge van de kleine Joodse gemeenschap in de provincie Zeeland.

Maar ook in de laatste decennia zijn er nog kerken gebouwd, met name voor de gereformeerde gemeenten met nog altijd groeiende ledenaantallen. Veel van deze kerken zijn vanaf de jaren tachtig gebouwd door Hans Fierloos, een Goese architect met een geheel eigen signatuur. Zijn ontwerpen kenmerken zich veelal door het gebruik van een hoge, ranke en expressieve naaldspits [Fig. 63].

Fig. 63 De Petrakerk te Kapelle, een ontwerp van Hans Fierloos (1996) voor de Gereformeerde Gemeente. In 2011 werd de kerk uitgebreid met 300 zitplaatsen omdat het gebouw te klein werd.

De hedendaagse architectuur valt overigens moeilijker te duiden dan die van de twintigste eeuw waarin duidelijke stijlvormen bestonden. Nieuwe computer-gestuurde teken-, ontwerp- en bouwtechnieken zorgen echter wel voor ontwerpen die enkele decennia geleden nog niet gerealiseerd hadden kunnen worden. In recente bouwprojecten spelen ook begrippen als 'beleving' en 'authenticiteit' een belangrijke rol. Nieuwbouwwijken krijgen bijvoorbeeld een duidelijk thema in vormtaal, kleurstelling en naamgeving om de herkenbaarheid en identificatie van de inwoners met de plek te versterken. Dit is eveneens zichtbaar in de kerkenbouw.

De Ontmoetingskerk in Goes (Architectenbureau Born, 2010) van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt is gebouwd naast een iets oudere nieuwbouwwijk. De hoofdvorm van de kerk bestaat uit een opengewerkte cilinder, maar is desondanks direct herkenbaar als kerk door de gigantische kruisen in de gevel [Fig. 64]. De gele bakstenen gevel met verspringende ramen volgt de afwisselende vormgeving van de omringende nieuwbouwwijk.

Een ander voorbeeld is de nieuwe kerk van de Gereformeerde Gemeente uit Yerseke [Fig. 62]. Deze is op het moment van schrijven nog niet gebouwd, maar het ontwerp volgt de recente historiserende architectuurtrend. Historiserende architectuur is razend populair, dankzij de herkenbaarheid ('authentiek') ervan en de heropleving van nationale gevoelens. Het ontwerp voor de nieuwe kerk doet sterk denken aan de architectuur uit de jaren dertig, het tijdperk van onder andere de bekende Amsterdamse en Delftse School. In de jaren zestig leek het erop dat het traditionalisme, in de vorm van Bossche School of individuele architecten als Rothuizen en 't Hooft, definitief was ingewisseld door het (post)modernisme. Achteraf lijkt het een intermezzo van ruim veertig jaar te zijn en is het traditionalisme weer terug van weggeweest.

Fig. 64 De Ontmoetingskerk in Goes van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, een ontwerp van Architectenbureau Born (Middelharnis) uit 2010.

Fig. 65 Ontwerp voor de nieuwe kerk voor de Gereformeerde Gemeente in Yerseke (Wouter van Beijnum, 2014).

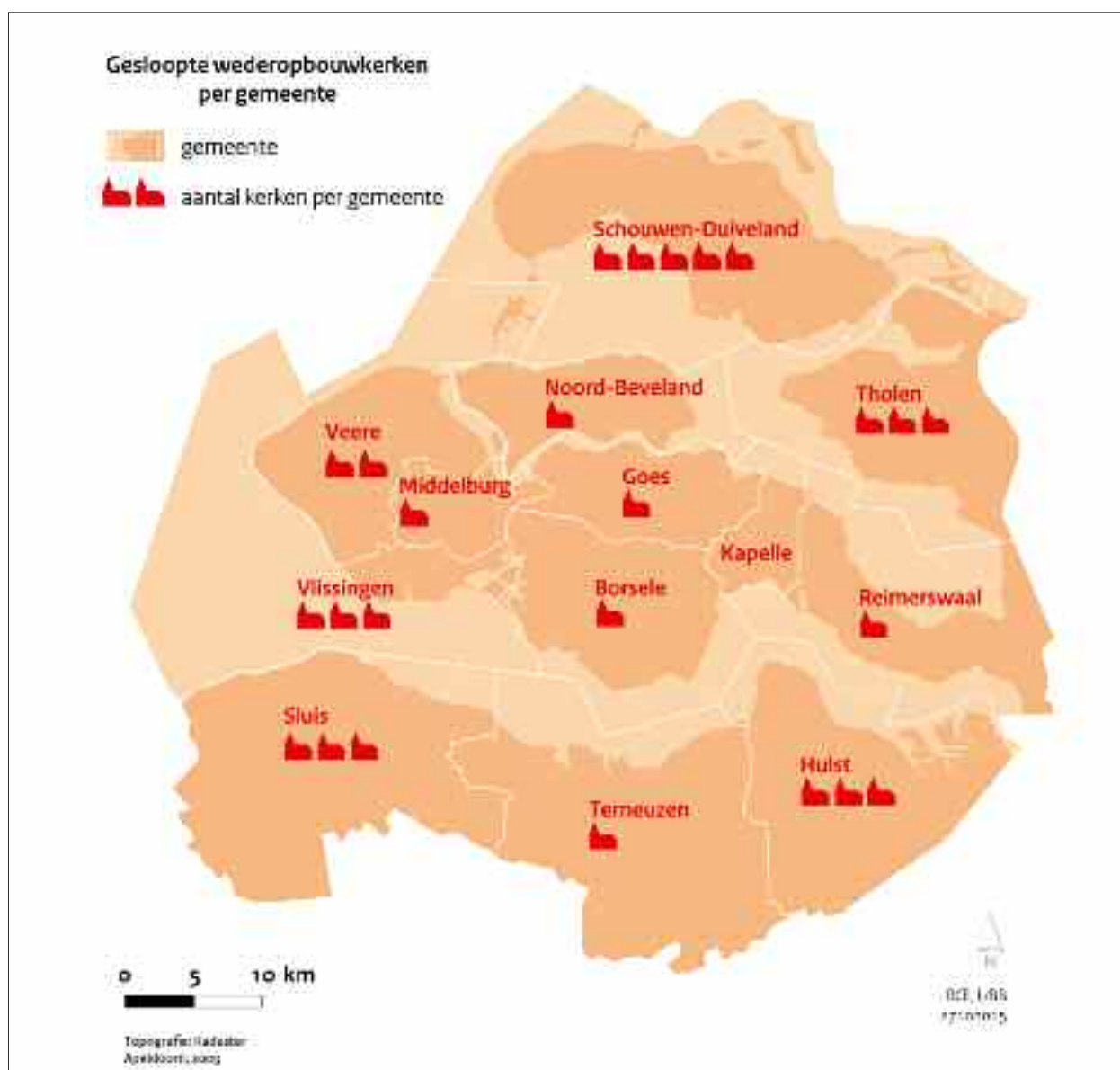

Fig. 66 kaart van reeds gesloopte wederopbouwkerken.

4.3 Sloop van wederopbouwkerken

Al in de wederopbouwperiode zijn de eerste wederopbouwkerken al weer gesloopt. Dit waren hoofdzakelijk de kerken die als noodkerk waren gebouwd. De sloop was bij de bouw al voorbestemd. Zij dienden als tijdelijke behuizing voor een kerkgemeenschap in afwachting van een adequate, permanente behuizing. Van de vele noodkerken zijn er maar enkele in functie en bewaard gebleven, meestal ingegeven door een beperktere of zelfs stagnerende groei van het aantal inwoners of van de kerk-

gemeenschap in kwestie. Per saldo hebben er maar enkelen de ingecalculerde sloop overleefd, zoals de rooms-katholieke Sint Barbara van Breskens en de rooms-katholieke H. Pastoor van Ars-kerk van het gehucht Zandstraat in de Kanaalzone. Dat het verschil tussen een noodkerk en de uiteindelijke kerk een groot verschil kan zijn, blijkt uit de twee afbeeldingen van de Eloykerk van Oostburg [Fig. 67 en 68]. Een enkele noodkerk werd opgekocht door agrariërs en is nadien hergebruikt als landbouwschuur/wagenhuis. Dit is het geval geweest met de uit 1946 daterende Nederlandse hervormde (nood)kerk van Ellewoutsdijk

Fig. 67 De Eloykerk van Oostburg als noodkerk (1946-1955).

die na bewezen diensten in 1951 terecht kwam op de boerderij van de familie Allemekinders in Baarland en in 2016 werd herbouwd op het terrein van het Bevrijdingsmuseum in Nieuwdorp [Fig. 71-72].¹¹⁰⁾

Andere kerken die ten prooi vielen aan sloop, verwaarlozing of drastische transformatie, zijn de kerken van denominaties die nadien fors zijn gegroeid, zoals de Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Vaak werd er op hetzelfde terrein een grotere kerk bijgebouwd. Soms werd de oude (wederopbouw)kerk opgenomen in het nieuwe ontwerp, zoals bij de in 1968 gebouwde Gereformeerde Gemeente in Nederland in Sint-Annaland. Deze is in 1999-2001 als consistorie opgenomen in de nieuwe en grotere kerk [Hoofdstuk 17]. Andere kerken, zoals de Gereformeerde Gemeente van Waarde zijn tot twee keer toe uitgebreid alvorens volledig buiten gebruik gesteld te worden. Het beperkte belang dat sommige denominaties hechten aan een gebouw ten opzichte van andere aspecten van het geloofsgemeente zijn verklaart de omgang met deze gebouwen. Lange tijd was er ook nauwelijks maatschappelijk draagvlak voor het behoud ervan, zeker in tijden waarbij er keuzes gemaakt dienden te worden. Het feit dat wederopbouwkerken tot in de eenentwintigste eeuw geen enkele vorm van bescherming genoten - op een enkele gemeentelijke monumentenstatus na - betekende dat deze kerken vaak de eerste gebouwen waren die afgestoten of gesloopt werden als er binnen de betreffende denominatie kerken gesloten moesten worden. Met name het vanaf de jaren zeventig ingezette samen-op-weg-proces van de drie protestantse denominaties

Fig. 68 De Eloykerk in definitieve vorm (F.H. Klokke, 1950, toren 1958).

leidde tot afstoting en soms ook sloop van vele wederopbouwkerken [Bijlage 6].

De sloop van de Nederlandse hervormde kerken van Sluis (gebouwd 1950, gesloopt 1998 [Fig. 69]) en Vlissingen (gebouwd 1955, gesloopt 1996 [Fig. 70]) toont aan dat men zelfs niet schroomde om grote stadskerken op een beeldbepalende locatie te slopen. Sloop betekent ook dat de oeuvres van verschillende architecten ingeperkt worden. Zo moest Rothuizen en 't Hooft de Maranathakerk in Goes (1965-1988) en de Lichtuskerk in Axel (1953-2008) prijsgeven en is de nalatenschap van Steen en Tuinhof met de sloop van de Lichtuskerk in Meliskerke (1962-2012) ook wat ingekrompen. De Rooms-Katholieke Kerk heeft in de wederopbouwperiode maar weinig kerken gebouwd, maar toch zijn er enkele gesloopt, zoals de toeristenkerk van Renesse (1967-1996) en de kloosterkapel van de Carmelitessen in Hulst (1962-1992). In 2016 wordt er weer een katholieke kerk gesloopt, ditmaal De Ark in Rilland uit 1969, een kerkje dat te kampen had met bouwkundige problemen. De dreigende sloop van de OLV Visitatiekerk van Westdorpe heeft uiteindelijk zelfs geleid tot een herbestemming en de aanwijzing in 2010 tot gemeentelijke monument [Hoofdstuk 23].

Gelukkig is, zoals in het eerste hoofdstuk al is gesteld, de waardering voor de wederopbouwkerken groeiende. Zo is inmiddels één kerk bewust aangewezen als rijksmonument, de H. Maria ten Hemelopneming-kerk van Philippine en zijn er enkele andere kerken 'indirect' beschermd, zoals een kerk met een 'vanwege'

110) Informatie van Stef Traas van het Bevrijdingsmuseum Zeeland.

Fig. 69 De in 1998 gesloopte Nederlandse hervormde kerk in Sluis (J. Roodenburgh, 1950).

Fig. 70 De in 1996 gesloopte Nederlandse hervormde Johanneskerk in Vlissingen (Berghoef en Klarenbeek, 1955).

Fig. 71 De voormalige noodkerk van Ellewoutsdijk als schuur op een boerderijcomplex in Baarland (1950-2015).

Fig. 72 Heropening in 2016 van de voormalige noodkerk van Ellewoutsdijk in het Bevrijdingsmuseum Zeeland in Nieuworp.

bescherming in Wissenkerke (Noord-Beveland). De gemeente Terneuzen heeft een vijftal kerken aangewezen als gemeentelijk monument [hoofdstuk 23].

In 2016 is de eerder genoemde noodkerk van Ellewoutsdijk onder grote publieke belangstelling weer heropend in het Bevrijdingspark Zeeland in Nieuworp [Fig. 71 en 72].

5 Conclusies en aanbevelingen

De belangstelling voor wederopbouwkerken in Zeeland komt langzaam op gang. Tot op heden was een overzicht afwezig. Dat maakte het lastig individuele kerkgebouwen te waarderen. Een eerste schatting kwam uit op circa 75 kerken. Nu blijken het er meer dan 100 te zijn en dan zijn de inmiddels gesloopte kerken niet meegeteld. Op grond van het onderzoek kunnen conclusies worden getrokken en aanbevelingen worden gedaan.

5.1 Conclusies

Zeeland heeft verhoudingsgewijs veel wederopbouwkerken.

De grote hoeveelheid heeft te maken met enkele bijzondere omstandigheden. Naast herstel van de oorlogsschade, stadsuitbreidingen en de komst van nieuwe denominaties, gelden voor Zeeland twee specifieke redenen waarom er kerken zijn gebouwd: de Watersnoodramp van 1953 én de opkomst van het (massa) toerisme na de Tweede Wereldoorlog. De komst van katholieke badgasten naar het overwegend protestants Zeeland zorgde ervoor dat in diverse kustplaatsen rooms-katholieke (openlucht) kerken werden gebouwd, speciaal voor de toeristen. Daarnaast is er een grote diversiteit aan denominaties in Zeeland, waardoor er in sommige kleine kernen wel vijf kerken staan om alle gezindten te bedienen.

Deze hoeveelheid aan wederopbouwkerken is niet evenwichtig verspreid over de provincie, maar kent enkele duidelijke concentratiegebieden.

De spreiding van wederopbouwkerken over de provincie is in belangrijke mate te relateren aan de bovengenoemde omstandigheden, waarbij het herstel van de oorlogsschade de reden is dat er zoveel wederopbouwkerken - bijna één op de vier - in de gemeente Sluis zijn. De oorlogsschade was hier als gevolg van de Slag om de Schelde in 1944 enorm. Complete stads- en dorpskernen waaronder Oostburg, Breskens en Schoondijke zijn weggevaagd, met inbegrip van de kerken. Een tweede belangrijk concentratie aan kerken bevindt zich op Schouwen-Duiveland, waar relatief veel kerken zijn verwoest als gevolg van de Watersnoodramp in 1953. De derde noemenswaardige concentratie is te vinden in de grote Zeeuwse steden (Goes, Middelburg, Terneuzen

en Vlissingen), een gevolg van de naoorlogse bevolkingsgroei en de daarmee samenhangende aanleg van uitbreidingswijken.

Zeeland heeft in vergelijking met andere provincies relatief kleine wederopbouwkerken.

Zeeland is een rurale provincie met veel dorpen en enkele kleine steden, waarbij zelfs de provinciehoofdstad Middelburg de 50.000 inwoners niet haalt. Hoewel Zeeland in de wederopbouwtijd geen krimpgebied was en dat nu wel is, groeide ook toen de bevolking niet zo hard als in andere delen van het land. De omvang van de kerkgebouwen is duidelijk aangepast aan de beperkte grootte van de stads- of dorpskern, uitzonderingen daargelaten (zoals de rooms-katholieke kerk van IJzendijke).

De wederopbouwkerken in Zeeland zijn relatief sober van aard.

Zeeland heeft geen eigen architectenopleiding. Een Zeeuwse architect als Arend Rothuizen keerde na zijn studie in Delft weer terug naar Zeeland en bracht de nieuwste kennis mee. Hoewel hij daarmee de architectuur naar een hoger plan tilde, betekende dit niet dat deze architectuur daarmee uitzonderlijke kwaliteiten had of kreeg.

De wederopbouwkerken zijn traditioneler dan elders in het land.

In een rurale en weinig stedelijke provincie verbaast het niet dat traditionalisme de overhand heeft en er maar betrekkelijk weinig uitgesproken modernistische kerken zijn gebouwd, op een enkele betonnen na (PKN-kerk Breskens). Bovendien telt Zeeland als onderdeel van de 'Bible belt' veel grote groepen behoudende bevindelijke gereformeerden, die in hun liturgie het Woord centraal stellen en geen waarde hechten aan kunst of andere zaken die de aandacht van het Woord kunnen afleiden. Toch zijn er ook wel vernieuwende en verrassende ontwerpen in de Zeeuwse dorpen aangetroffen, zoals de modernistische kerken van Steen en Tuinhof of sommige ontwerpen van Rothuizen en 't Hooft. Ook een uitzondering op de regel zijn de openluchtkerken voor de toeristen: niet heel rijk qua uitvoering, maar conceptueel vernieuwend en pragmatisch ten opzichte van de opgave.

Het eigendom van de Zeeuwse wederopbouwkerken qua denominaties is afwijkend ten opzichte van veel andere provincies.

Waar in veel provincies vooral wordt gekeken naar de kerken van de RKK en de PKN, is in Zeeland een substantieel deel van de kerken in handen van overige denominaties, de waaier van orthodox en bevindelijk gereformeerde stromingen. Deze denominaties hebben met hele andere problemen te kampen dan de traditionele rooms-katholieke en PKN-kerken. De kerken van deze denominaties werden veelal te klein en groeiden keer op keer uit hun jasje. Dit leidde tot grootschalige verbouwingen of tot sloop en nieuwbouw.

Wederopbouwkerken worden bedreigd in hun voortbestaan. Op enkele uitzonderingen na, zijn er geen wederopbouwkerken met een monumentale status in Zeeland.

Weinig wederopbouwkerken in Zeeland hebben een beschermde status. Twee kerken zijn aangewezen als rijksmonument: de RK-kerk van Philippine (als gevolg van de top 100 van minister Plasterk) en de PKN-kerk van Schore (als gevolg van het Monumenten Selectie Project dat in Zeeland als enige provincie in Nederland doorliep tot en met 1945 in plaats van 1940). Daarnaast heeft alleen de gemeente Terneuzen een vijftal kerken aangewezen als gemeentelijk monument. Meer dan 95 procent heeft geen enkele status. Hierdoor zijn de wederopbouwkerken een kwetsbare categorie die in situaties van bevolkingskrimp of kerksluitingen het gevaar lopen (als eerste) gesloopt te worden, ongeacht de mogelijke cultuurhistorische en maatschappelijke waarde.

De wederopbouwkerken in Zeeland zijn van waarde en beschermenswaardig.

Uit deze brede inventarisatie blijkt dat meer dan 25 van de circa 100 kerken de hoogste waardering van drie sterren hebben gekregen. Die waardering hebben zij gekregen op basis van (hoge) scores op de verschillende criteria, zoals cultuurhistorische waarde, architectuurhistorische waarde en de ensemble- en situeringswaarde. Dit zijn per saldo bijzondere kerken die men moeilijk zou kunnen wegdenken uit het stads- of dorpsbeeld. Maar zelfs onder de kerkgebouwen die een ster minder hebben gekregen, bevinden zich nog verschillende kerken die - op iets minder criteria weliswaar - bijzondere waarden vertegenwoordigen. Hiervan is de Sint Barbarakerk in Breskens een goed voorbeeld. Architectuurhistorisch is deze noodkerk tamelijk eenvoudig, maar de toegevoegde cultuurhistorische waarde door de uitzonderlijke beeldhouw-

werken van pastoor Omer Gielliet doen de kerk uitstijgen boven veel andere kerken. Dus ook in de 'subtop' is er nog voldoende onderscheid te maken.

5.2 Aanbevelingen

Uitbreiding van de beschermingsgrond voor wederopbouwkerken is wenselijk. Sommige kerken zijn van nationale betekenis.

Een select aantal kerken kan van nationale betekenis worden genoemd. Om enkele voorbeelden te noemen: de Eloykerk van Oostburg, zeer beeldbepalend en bovendien gelegen in een door het Rijk geselecteerd wederopbouwgebied (een van de dertig in Nederland). Het is een modernistische kerk met enkele bijzondere kunstwerken en een groenaanleg van tuinarchitect Mien Ruys. Een andere kerk die een waarde en betekenis heeft die boven het lokale belang uitstijgt, is de tienkantige Geertruidkerk van Ouwkerk. De kerk heeft een uiterst verzorgde, rijke en subtiele jaren vijftig architectuur en is vooral ook van belang als kerk die na de Watersnoodramp van 1953 is gebouwd.

De uniciteit van de openluchtkerken - als categorie - valt evenmin te betwisten. De hoge zeldzaamheid en bijzondere cultuurhistorische waarde zouden een enkelvoudige of wellicht zelfs een seriële aanwijzing van Haamstede, Dishoek, Cadzand en Zoutelande (en eventueel Westkapelle) moeten billijken. Een nadere overweging betreft de noodkerken. Vanuit de aard van hun functie zijn het eenvoudige kerkgebouwen die vrijwel nooit een monumentenstatus hebben bereikt, maar cultuurhistorisch wel van belang zijn en bovendien erg zeldzaam.

Sommige kerken zijn alleen al vanwege hun ruimtelijke setting van groot belang, zoals de Sint Eligiuskerk in Oostburg en de beeldbepalende PKN-kerk van Ellewoutsdijk.

Uitbreiding van de beschermingsgrond op gemeentelijk niveau is wenselijk. Een gemeentelijke monumentenstatus kan voorkomen dat wederopbouwkerken uit het straatbeeld verdwijnen.

Veel kerken zijn op gemeentelijke schaal van groot belang, bijvoorbeeld de kerken van Schoondijke, de Vrije Evangelische Gemeente in Bath, de modernistische Gereformeerde kerk van Anna Jacobapolder van Steen en Tuinhof en de kerk van Gereformeerde Gemeenten in Nederland te Arnemuiden. Dat belang kon worden omgezet in een gemeentelijke monumentenstatus.

Behalve aan de overheid is het ook aan burgers, kerkbesturen en maatschappelijke organisaties zich sterk te maken voor deze categorie gebouwen.

Sommige kerkbesturen van wederopbouwkerken zijn al heel actief om 'hun' kerk midden in de samenleving te positioneren door ook buiten de dienst om veel opengesteld te zijn en daarmee hun zichtbaarheid in de samenleving te vergroten. De RK-kerk van Breskens is hier een duidelijk voorbeeld van, maar ook de kerken in Oostburg en de RK-kerk van Middelburg zijn geregeld opengesteld voor publiek. Daarbij is het van belang dat kerkeigenaren meer toekomstgericht gaan denken. Wat willen ze met het gebouw, maar ook: hoe zien ze hun kerkgemeenschap over vijf of tien jaar?

Wederopbouwkerken die aan het gebruik worden onttrokken, dienen opnieuw gewaardeerd te worden.

Niet alle kerkgenootschappen groeien meer, sommige fuseren en stoten kerkgebouwen af en soms zijn er andere redenen waarom een gebouw aan het gebruik wordt onttrokken. Voor dergelijke kerken moet nauwkeurig in kaart gebracht worden wat hun maatschappelijke waarde zou kunnen zijn. Een kerk kan door bijvoorbeeld een centrale ligging in een wijk of stad een ideale plek zijn voor het bundelen van voorzieningen met een nadrukkelijke ontmoetingsfunctie. In andere gevallen zou een commerciële functie (horeca) of woonfunctie kunnen passen. Als die maatschappelijke meerwaarde echt niet gevonden kan worden, is sloop een laatste optie.

Een allesbepalende keuze tussen behoud/bescherming of sloop is soms onwenselijk. Accepteer de noodzaak en mogelijkheid van interventies waarbij zowel behoud, ontwikkeling als sloop aan de orde kan zijn.

Wederopbouwkerken zijn over het algemeen robuuste kerken die wel een stootje kunnen hebben. Het is niet nodig om er mee om te gaan als museumstukken, uitzonderingen daargelaten. Bovendien is niet alles aan een kerkgebouw van even grote waarde. Waardestellingen dienen dynamisch te zijn of dynamisch gebruikt te worden, uiteraard op basis van kennis van zaken. De ontwerpen die zijn gemaakt voor de herbestemming van de RK-kerk van IJzendijke tonen bijvoorbeeld aan dat wederopbouwkerken heel goed een nieuwe bestemming kunnen krijgen waarbij een deel van het kerkgebouw wordt opgeofferd om deze bestemming te realiseren.

Archiveer de kennis van de kerkenbouw uit de jaren zeventig, tachtig en negentig van de twintigste eeuw
Het bouwen van kerken stopt niet na het einde van

de wederopbouwperiode. In weerwil van het idee dat in de jaren zestig van de twintigste eeuw als gevolg van de deconfessionalisering en de ontzuiling van Nederland alleen maar kerken zijn gesloten en er geen zijn bijgekomen, lijken er in de post-wederopbouwperiode bijna evenveel kerken te zijn gebouwd als in de wederopbouwperiode. Deze kerken zijn met name gebouwd door bevindelijk gereformeerde stromingen, die in de twintigste eeuw hun eigen ontwikkelingen doormaakten: van sobere zaal/schuurkerken, naar steeds 'uitbundigere' en 'zelfbewustere' ontwerpen. Het is dan ook interessant over te gaan tot dossiervorming op dit terrein en nog levende en werkzame architecten die hier verantwoordelijk voor zijn, zoals Hans Fierloos of Levien de Putter, maar ook gebruikers en andere betrokkenen hierover te interviewen. Bovendien heeft de RCE in 2015 bij de behandeling van de Erfgoedwet het verzoek van de Tweede Kamer gekregen om met de post-1965-periode aan de gang te gaan.

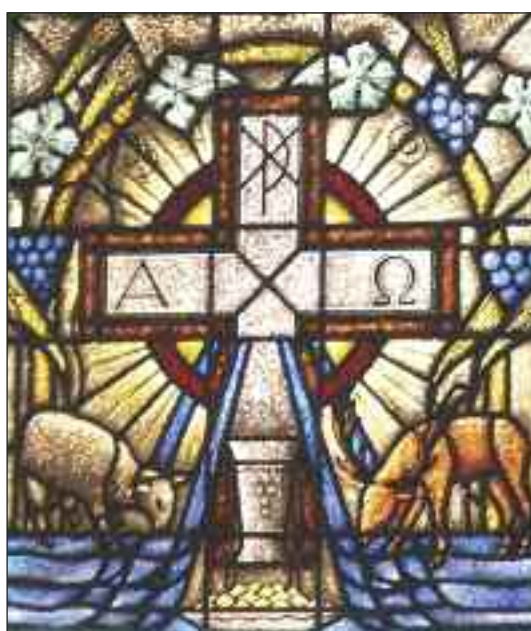
Gemeenten dienen beleid te ontwikkelen voor wederopbouwarchitectuur. Waarden en betekenis dienen breed onder de aandacht gebracht te worden bij burgers en beleidsmakers.

Nu het Rijk in de afgelopen jaren sterk heeft geïnvesteerd in kennisontwikkeling over en waardering van de wederopbouwperiode, ligt er op provinciaal niveau met het onderzoeksrapport een goede basis voor verdere vertaling naar het gemeentelijke niveau. Door beleidsmatige aandacht te schenken aan deze bijzondere categorie gebouwen kunnen gemeenten keuzes maken voor toekomstig behoud. Tegelijkertijd kan worden gewerkt aan meer bekendheid en waardering voor de wederopbouwarchitectuur. Op basis van dit rapport hebben gemeenten een goed instrument om beleid te ontwikkelen voor deze kwetsbare categorie. Naast aandacht voor wederopbouw zouden gemeenten ook beleid voor kerken in het algemeen moeten ontwikkelen. Op basis van de beschikbare inventarisatie (zie Deel II van dit rapport) zouden de kerken uit de wederopbouw daarin uitdrukkelijk meegenomen dienen te worden.

Deel 2

Catalogus van de wederopbouwkerken in Zeeland

6 Opzet van de catalogus

Naast een algemene, verkennende literatuurstudie en consultatie van digitale bronnen zoals de orgeldatabase, zijn in 2014 alle kerken bezocht. Enkele kerken zijn (opnieuw) bezocht in 2015 om de puntjes op de 'i' te zetten. Alle kerken zijn genoemd met hun huidige naam. Indien deze naam is gewijzigd, is de oorspronkelijke naam (tussen haakjes) geplaatst. Ten behoeve van de interieurs zijn afspraken gemaakt om deze te bezoeken. Dit is in veel gevallen gelukt. Daar waar dit niet is gelukt, staat dit expliciet vermeld bij de betreffende kerk, onder het kopje "algemeen". Dit betrof met name kerken die al herbestemd waren en veelal een woonfunctie hadden. De bezoeken hebben ook geleid tot veel aanvullende informatie, zowel oraal als door middel van lokale, elders niet verkrijgbare publicaties over de kerk in kwestie. De gegevens op het formulier zijn ook ondergebracht in een provinciale database welke beheerd wordt door de SCEZ.

De in dit onderzoek gehanteerde criteria zijn gebaseerd op die van de RCE.

De vijf hoofdcriteria (architectuurhistorische waarden, cultuurhistorische waarden, ensemble- en situeringswaarden, gaafheid en zeldzaamheid) zijn op hun beurt elk weer onderverdeeld naar drie subcriteria [bijlage 2]. Naast een algemene opname van de belangrijkste kenmerken en waarden, heeft elke kerk ook een 'totaalwaardering' in punten gekregen. Deze puntentoekenning is tot stand gekomen door te analyseren of, en in welke mate, een kerk 'scoorde' op elke van de in totaal 15 subcriteria.¹¹¹⁾ Hierbij kreeg een kerk nul punten als het criterium niet van toepassing was (geen aanwezige waarden ten aanzien van het betreffende criterium), één punt als het criterium enigszins of gedeeltelijk van toepassing was, of twee punten indien het criterium volledig van toepassing was.

Niet elk subcriterium kon uitvoerig onderzocht worden (bijvoorbeeld: maakte de kerk deel uit van een stedenbouwkundig plan?), maar vanwege de gedifferentieerde analyse heeft het toekennen van een punt meer of minder geen gevolgen voor de totaalwaardering en de mogelijke consequenties die daar uit voortvloeien. De totaalwaardering is indicatief.

Voor de overzichtelijkheid zijn tenslotte alle scores gegeneraliseerd tot vier categorieën:

- 0-5 punten: geen ster (-)
- 5-10 punten: één ster (*)
- 11-20 punten: twee sterren (**)
- 21-30 punten: drie sterren (***)

De kerken met de hoogste scores, drie sterren (***), worden als 'beschermenswaardig' gekarakteriseerd.

De bijzondere waarden en betekenis van deze kerkgebouwen zouden het beste veiliggesteld kunnen worden met een vorm van wettelijke bescherming. Sloop zou te allen tijde vermeden moeten worden.

De kerken met twee sterren (**) worden gekarakteriseerd als 'behoudenswaardig'.

De kerken met één ster (*) worden gekarakteriseerd als gebouwen van beperkte waarde. Enkele gebouwen scoorden in het geheel niet op de gehanteerde criteria en zijn niet van een ster voorzien (-). Dit laat onverlet dat een plaatselijke gemeenschap grote waarde kan toekennen aan het gebouw.

Daarnaast waren er nog enkele kerken die op voorhand al dusdanig veel vragen oproepen naar herkomst en authenticiteit, dat zij bij voorbaat niet verder in het onderzoek zijn betrokken. Deze kerken zijn in dit deel van het rapport iedere keer als laatste aan bod gekomen onder het kopje 'overige kerken'. Het betreft bijvoorbeeld bestaande gebouwen die in de wederopbouwperiode door een genootschap tot kerkgebouw zijn verbouwd, aangepast of ingericht. Het kan ook gaan om kerkgebouwen die als zodanig (in de wederopbouwperiode) zijn gebouwd, maar die in een later stadium onherkenbaar getransformeerd zijn, waardoor de oorspronkelijke waarden niet of nauwelijks meer herkenbaar zijn.

Op basis van dit onderzoek zijn aanbevelingen gedaan [Hoofdstuk 5], maar het is altijd aan de eigenaren, kerkgemeenschappen, overheden en andere betrokkenen en om hier daadwerkelijk consequenties aan te verbinden.

¹¹¹⁾ Vijf hoofdcriteria met elk drie onderliggende subcriteria geeft in totaal maximaal vijftien mogelijke variabelen die in de waardering kunnen worden betrokken.

6.1 De kerkgebouwen met hoogste scores *** (beschermenswaardig)

Gemeente Hulst

1. Sint Willibrorduskerk (RKK) (torenbekroning), Hulst (Steenstraat 2), J. Brouwer, 1957-1958.¹¹²⁾

Gemeente Kapelle

2. PKN-kerk (NHK), Schore (Nieuwe Kerkplein 4), J. Roodenburgh, 1942.¹¹³⁾

Gemeente Middelburg

3. HH. Petrus en Pauluskerk (RKK), Middelburg (Lombardstraat 3-4), C.M. van Moorsel, 1949-1951.
4. De Morgenster (GKN), Middelburg (Adriaan Lauwereysstraat 6), Rothuizen en 't Hooft, 1965.
5. Eben Haëzerkerk (GKN), Arnemuiden (Kerklaan 4), Steen en Tuinhof, 1967.

Gemeente Reimerswaal

6. Vrije Evangelische Gemeente (VEG), Bath (Lillostraat 50), J.C. van der Hout, 1950.

Gemeente Schouwen-Duiveland

7. PKN (Hervormde) kerk (NHK), Bruinisse (Kerkplein 1), Rothuizen en P.J. 't Hooft, 1952.
8. Onze Lieve Vrouwe op Zee (RKK), Burgh-Haamstede (Serooskerkseweg 2), C.F.L. van der Lubbe, 1959.
9. Geertruidkerk (NHK), Ouwkerk (Ring 48), F.H. Klokke, 1956.
10. Bethlehemkerk (NHK), Scharendijke (Bethlehemplein 4), T. van Hoogevest, 1955.

Gemeente Sluis

11. Sionkerk (NHK), Breskens (Dorpsstraat 60), A. Eibink, 1947-1952.
12. Sint Bonifaciuskerk (RKK), Cadzand-Bad (Badhuisweg 2), J.C.P. Loonen, 1963-1964.
13. OLV Hemelvaartkerk (RKK), IJzendijke (Koninginnestraat 7), J. de Lint, 1948-1952.
14. Gereformeerde Kerk (GKN), Oostburg (Molenberg 3), A. Rothuizen en P.J. 't Hooft, 1947-1948.
15. H. Eligiuskerk, Oostburg (RKK) (Sint Eligiusplein 10), F.H.M. Mol, 1947-1949.
16. Eloykerk (NHK), Oostburg (Kerkplein 2), F.H. Klokke, 1949-1950.
17. H. Petrus Apostelkerk (RKK), Schoondijke (Prinses Beatrixstraat 5), A. Siebers en W. van Dael, 1950.
18. PKN-Kerk (NHK), Schoondijke (Dorpsplein 5), A. Eibink, 1946-1949.
19. Gereformeerde Kerk (GKN), Schoondijke (Prinses Irenestraat 6), H. Eldering, 1956-1957).

20. Sint Joannes de Doperkerk (RKK), Sluis (Oude Kerkstraat 20), J. Oomen, 1949.
21. Hervormde Kerk (NHK), Zuidzande (Dorpsplein 4), J.H. Groenewegen, 1952.

Gemeente Terneuzen

22. H. Maria ten Hemelopnemingkerk (RKK), Philippine (Phillipsplein 10). A. Siebers en W. van Dael, 1953-1954.¹¹⁴⁾
23. O.L.V. Visitatiekerk (RKK), Westdorpe (Graaf Jansdijk A190), B.P.J. en A.W. Oomen, 1947.¹¹⁵⁾

Gemeente Tholen

24. Gereformeerde kerk (GKN), Anna Jacobapolder (Langeweg 51), Steen en Tuinhof, 1959.

Gemeente Veere

25. Emmauskerk (RKK), Dishoek (Houtenhandlaan 6), J.C.P. Loonen, 1962-1963.
26. Kapel van Sint Maarten (OVR), Grijskerke (Hoogelande) (Hoogelandseweg 1), 1964-1965.¹¹⁶⁾
27. Petruskerk (GKN), Serooskerke (Dominee van Wouwestraat 41), H. Eldering, 1953.
28. Sint Catharinakerk (RKK), Zoutelande (Bosweg 50), C.M. van Moorsel, 1958.

Achter de naam van de kerk staat de oorspronkelijke denominatie vermeld [bijlage 1].

112) Reeds beschermd, zie hoofdstuk 23.

113) Idem.

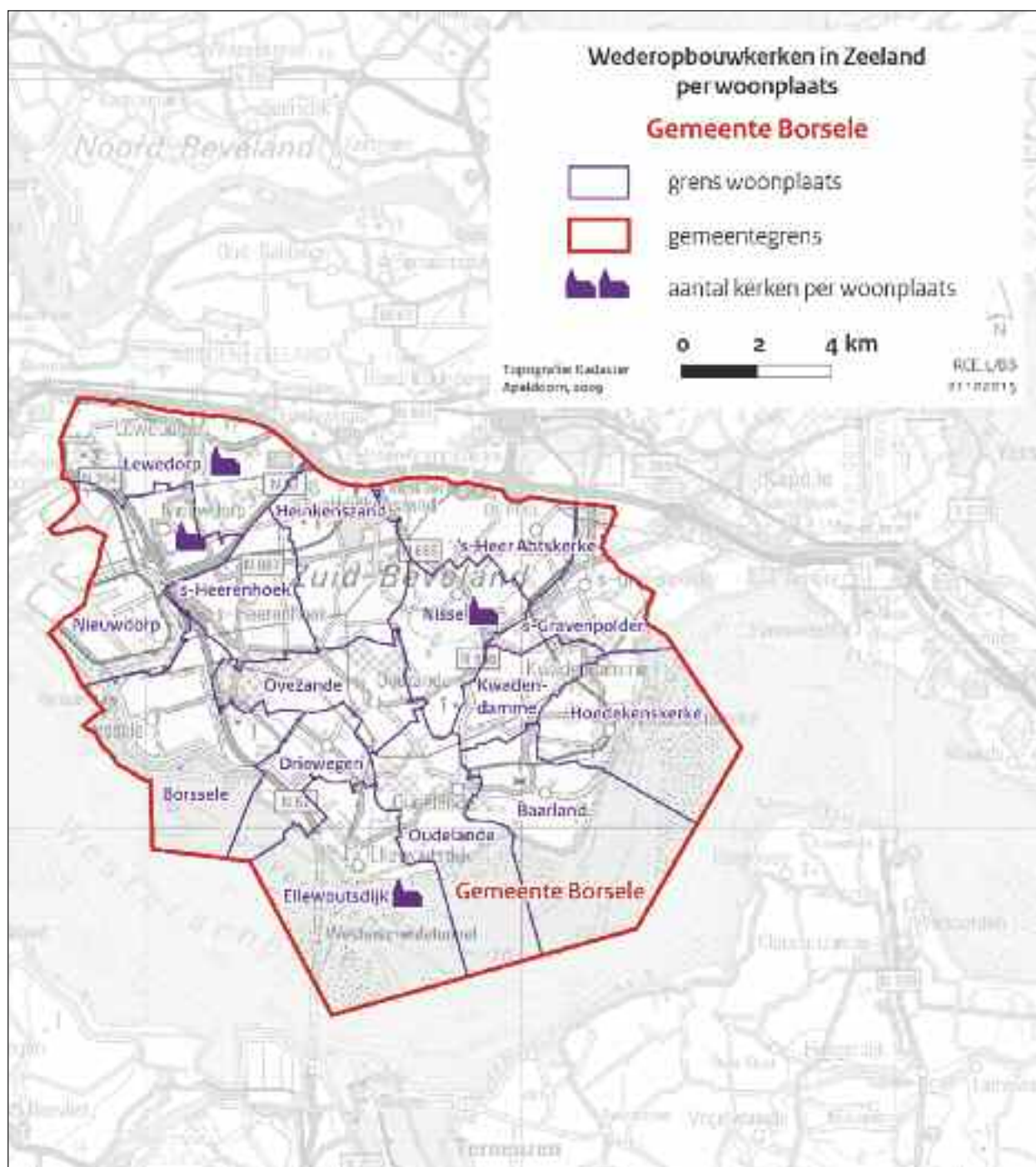
114) Idem.

115) Idem.

116) Idem.

7 Gemeente Borsele

Ellewoutsdijk | PKN-kerk

Hervormde kerk

Waardering * *

Adres	Van Hattumstraat 5
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1951
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk, cultureel centrum
Denominatie	PKN (oecumenisch)
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met ingebouwde westtoren, aangebouwde consistorie en voorplantsoen. Links aan de straat een voormalige pastorie (huisnummer 3).

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp van Rothuizen en 't Hooft met glas-in-beton-ramen, decoratief metselwerk en geometrische patronen in stucwerk op achterwand naast kansel en enigszins bijpassende geometrische patronen in balustrade van orgelbalkon en trap naar het orgelbalkon. Oorspronkelijk interieur en orgel aanwezig.

Cultuurhistorische waarde

Dorpskerk van Ellewoutsdijk gebouwd op de fundamenten van een laatgotische voorganger, verwoest in Tweede Wereldoorlog. Onder de naam "t Kerkje van Ellesdiek" fungeert het kerkgebouw als een Zeeuws cultureel centrum voor 'levensbeschouwing, cultuur en vriendschap'. Zo worden er onder andere oecumenische diensten, Zeeuwse vertelkringen en tentoonstellingen georganiseerd.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is gebouwd in het bestaande weefsel, centraal in het dorp. Een lage muur scheidt het kerkterrein af van de straat. Het silhouet van de hoge toren is beeldbepalend voor Ellewoutsdijk. Er staat een voormalige pastorie uit de bouwtijd naast de kerk. In de buurt staat een school.

Gaafheid

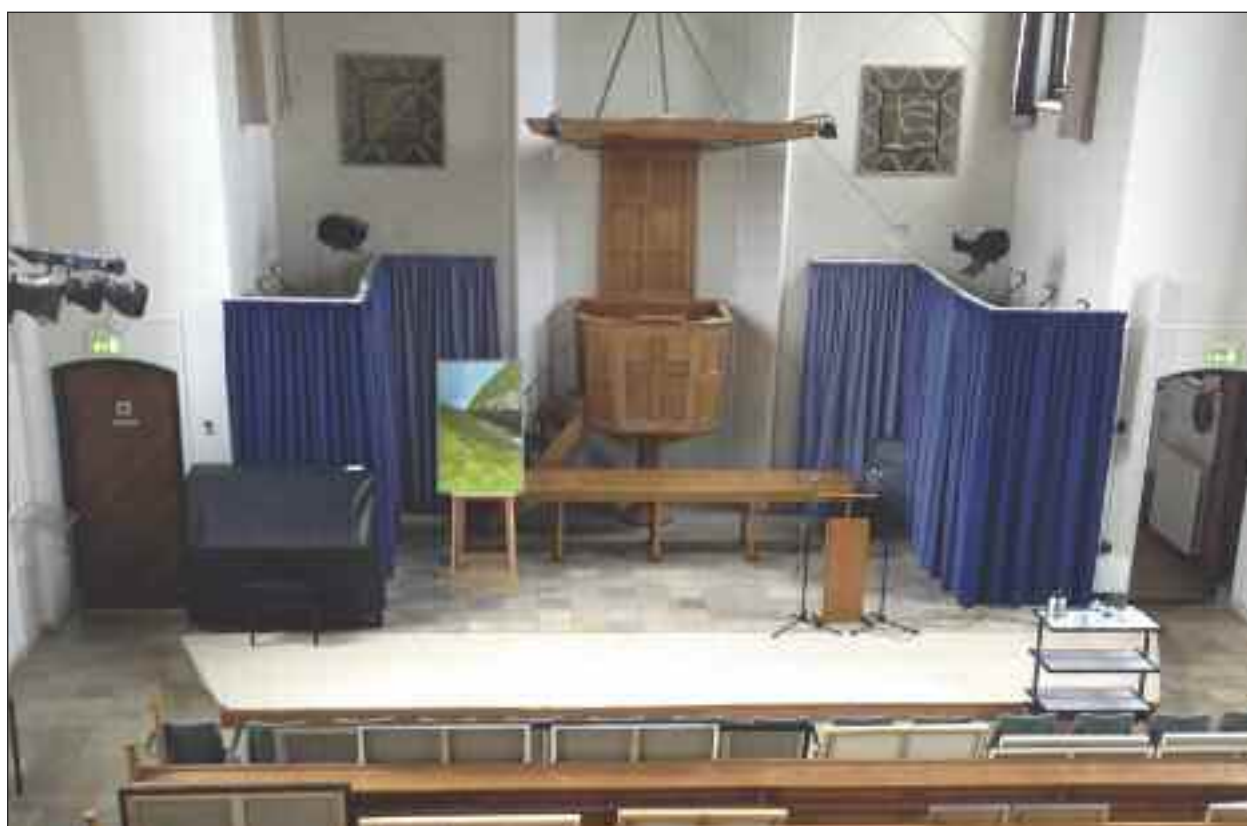
Detailering en hoofdvorm intact en goed onderhouden. Stedenbouwkundige wijzigingen niet bekend.

Zeldzaamheid

De kerk is een schoolvoorbeeld van protestantse kerkbouw. Het is een zaalkerk met westtoren in traditionalistische stijl met classicistische invloeden en sobere decoraties. De recente geschiedenis maakt de kerk maatschappelijk waardevoller, de activiteiten die er plaatsvinden zijn van regionale betekenis.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland*, p. 99.
- www.reliwiki.nl

Lewedorp | Gereformeerde kerk

Waardering *

Adres	Zandkreekstraat 31	
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft	
Bouwjaar	1953	
Bouwstijl	Shake-hands	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	PKN	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Kleine zaalkerk met portaal en terzijde geplaatste toren.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch, eenvoudig ontwerp in baksteen. De ingang is benadrukt met een betonnen omlijsting. De toren is voorzien van een groot, contrasterend houten kruis. Het metselwerk onder de vensters onderbreekt de monotonie enigszins. "Hij is onze Vrede" staat in losse belettering boven de ingang met blankhouten opengewerkte deuren.

Cultuurhistorische waarde

Eerste gereformeerde kerk in een van oorsprong rooms-katholiek dorp, een uitdrukking van de ontwikkeling van de gereformeerde zuil in de naoorlogse samenleving. Oorspronkelijk werd er gekerkt in Nieuwdorp tot de oprichting van een eigen gemeente in 1946. Hiertoe was in 1941 al besloten. De kerk werd voltooid net na de Watersnoodramp van 1953. De hervormden konden eveneens terecht in de kerk (medegebruik).

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is gebouwd in het bestaande dorpsweefsel. Links van de kerk staat op hetzelfde terrein de eveneens door Rothuizen ontworpen pastorie (Scheldestraat 2a). Het silhouet van de kerk is duidelijk zichtbaar door de vrije ligging aan een kruispunt en de toren. Het kerkterrein wordt afgesloten met een haag, oorspronkelijk bij het toegangspad voorzien van een hekwerk.

Gaafheid

Het interieur is in 2000 sterk gewijzigd. Hoofdvorm en detaillering ongewijzigd.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland*, p. 189.
- www.reliwiki.nl

Nieuwdorp | Noodkerk Ellewoutsdijk (1946-1951)

Waardering * *

Adres	Coudorp 41, Nieuwdorp	
Architect	Onbekend	
Bouwjaar	1946	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Onderdeel Bevrijdingspark Zeeland	
Denominatie	N.v.t.	
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd	
Status	N.v.t. (museumcollectie)	

Algemeen

Voormalige noodkerk van Ellewoutsdijk, gebouwd in 1946 omdat de oorspronkelijke laatgotische kerk bij de Slag om Schelde volledig was verwoest.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp. De noodkerk bestond uit twee nissenhutten die achter elkaar werden gezet en vervolgens overlangs werden doorgezaagd om ze wat breder te maken. Over het gat kwam een halfronddakje waaronder aan weerszijden kozijnen bevestigd werden om lichtinval in de kerk te creëren. De voor- en achtergevel werden gemetseld en er kwam zelfs een torentje op te staan.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft dienst gedaan van het moment van gereedkomen in 1946 tot 22 april 1951. Toen werd de nieuwe kerk in het dorp geopend. De noodkerk was dus overbodig en werd gekocht door de familie Allemekinders uit Baarland (agrariërs). Hier heeft de voormalige kerk tot juni 2015 nog dienst gedaan als landbouwschuur/wagenhuis. In 2016 is de kerk voor de tweede keer verplaatst, ditmaal naar het Bevrijdingspark in Nieuwdorp.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is losgesneden van zijn historisch-ruimtelijke context en heeft derhalve geen ensemble- of situeringswaarde meer.

Gaafheid

Detailering en hoofdvorm zijn intact gebleven en de kerk staat er na de (her)bouw en inrichting weer goed bij.

Zeldzaamheid

De noodkerk is typologisch van hoge zeldzaamheid.

Bronnen

- Bevrijdingsmuseum Zeeland (Nieuwdorp).
- www.bmzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

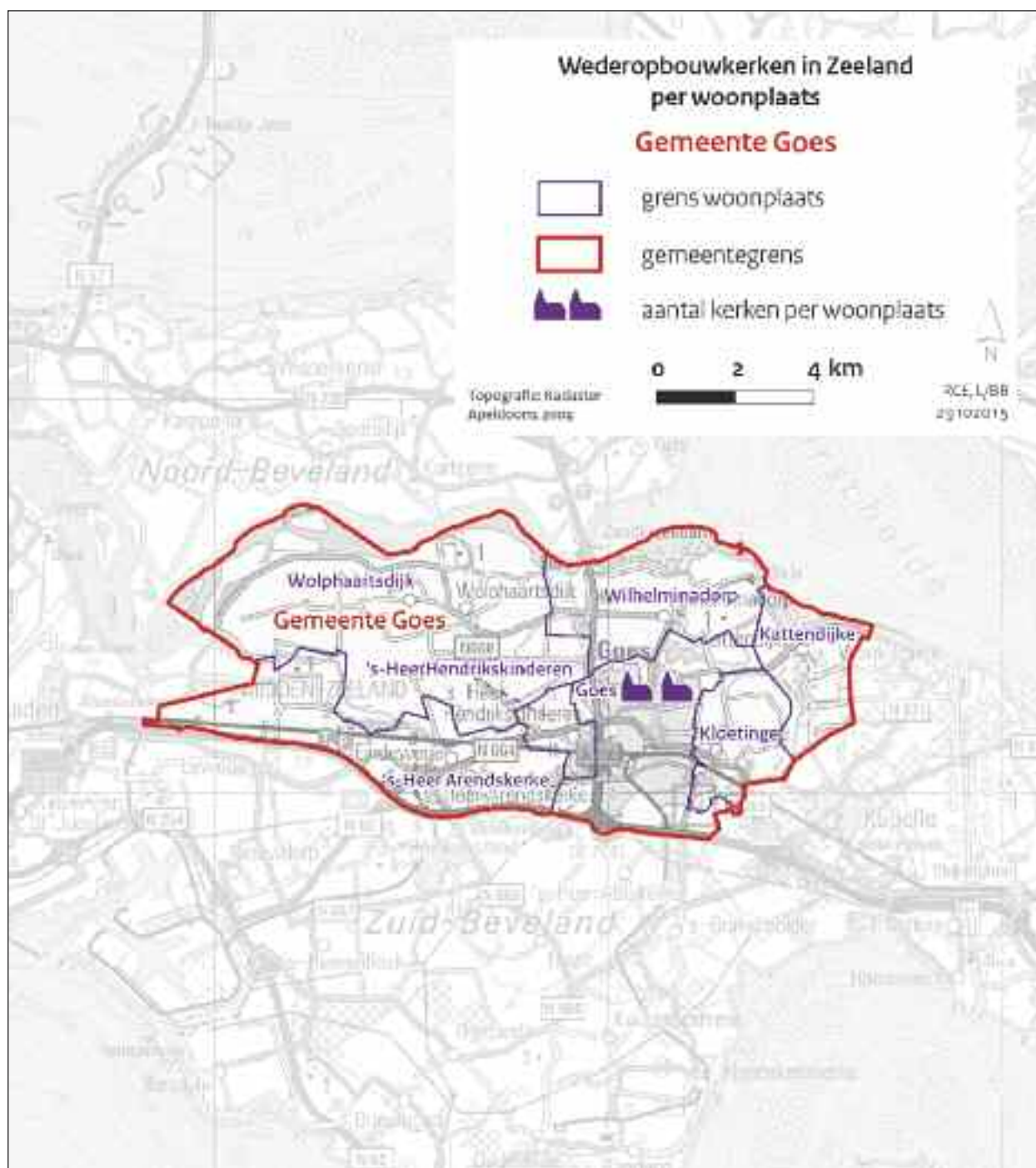

Overige kerken | Kerk Gereformeerde Gemeente, Nisse

De kerk van de Gereformeerde Gemeente aan de Zuidweg 15 in Nisse werd in 1922 gebouwd en in 1946 vergroot. Het is onduidelijk in hoeverre het oorspronkelijke ontwerp en de uitbreiding van elkaar afwijken.

8 Gemeente Goes

Goes | Bethelkerk

Waardering **

Adres	Tulpstraat 2	
Architect	Chr. de Heer	
Bouwjaar	1953; 1965-1967 (verbouwing en uitbreiding); 2014 (renovatie)	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Vrije Evangelische Gemeente (1979-heden)	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente (1953-1979)	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met ingebouwd ingangsportaal en vrijstaande toren met opengewerkte klokkenstoel. In 2014 werd de kerk gerenoveerd door Allant Architecten B.V. uit Goes. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van Chr. de Heer (1953) in traditionalistische stijl. De kerk is in de jaren zestig grondig verbouwd (architect onbekend), waarbij de toren en een nieuwe ingangspartij zijn gerealiseerd. De dakruiter moest hiervoor plaatsmaken. Tevens werden de oorspronkelijke ingang en de ramen in de steekappen dichtgemetseld. Interieur zeer sober. Metalen naamsaanduiding 'Bethel' in de voortuin.

Cultuurhistorische waarde

Oorspronkelijk is de kerk gebruikt door de Gereformeerde Gemeenten, ter vervanging van een kerkgebouw aan de J.A. van der Goeskade dat te klein was geworden. Toen ook deze kerk te klein werd (1979), is deze verkocht aan de Vrije Evangelische Gemeente.

Ensemble- en situeringswaarde

Het silhouet van de kerk is goed zichtbaar door de toren en de ligging aan een belangrijke toegangsweg. De bouw van de kerk valt samen met de uitbreiding van Goes in oostelijke richting. Het is overigens opmerkelijk dat het oostelijke deel van Goes een sterk concentratiegebied van kerken is, hier bevinden zich veel kerkgebouwen van verschillende denominaties.

Gaafheid

De hoofdvorm is in de jaren 60 sterk aangepast. Hierna zijn er geen noemenswaardige wijzigingen in het ontwerp geweest.

Zeldzaamheid

De kerk beschikt niet over noemenswaardige zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 106.
- www.reliwiki.nl
- www.orgelsinzeeland.nl

Goes | Vredeskerk

Oosterkerk

Waardering *

Adres	Ds. W.H. van der Vegtplein 2
Architect	C. Trappenburg
Bouwjaar	1956
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Blokvormige zaalkerk met plat dak, een ingebouwde toren met opengewerkte klokkenstoel, plantsoen en parkeervoorziening.

Architectuurhistorische waarde

Het modernistische ontwerp is eenvoudig en doeltreffend. Door de geometrische vorm van de kerk is het interieur vrij in te delen. De kerk heeft geen decoraties, op een glas-in-beton-kunstwerk na en een gevelvullende, grote geometrische raampartij met gezandstraald of geslepen glas in gewapend beton met voorstellingen. Entreepartij in lager schuingeplaatst voorgebouw, met aan de wand van het portaal in losse belettering 'Oosterkerk' (verbouwd).

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de groei en het belang van de Gereformeerde Kerk in Goes. De bouw van de kerk valt samen met de stadsuitbreiding van Goes in oostelijke richting. Het pleintje waaraan de kerk aan is gelegen, is in 2015 vernoemd naar dominee Van der Vegt, predikant van de Gereformeerde Kerk van Goes tussen 1931 en 1944. Hij was zeer geliefd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd hij gezocht door de Sicherheitsdienst, omdat hij in zijn preken zijn mening over de bezetting niet voor zich hield. De dominee raakte gewond toen de trein waarin hij zat op 17 september 1943 werd beschoten bij Kapelle. Hij overleed enige tijd later aan zijn verwondingen.

Ensemble- en situeringswaarde

Het silhouet is zichtbaar door de toren en de vrije ligging aan een plantsoen en kruispunt, tussen de Bergweg en de J.D. van Mellestraat in de stadsuitbreiding Goes-Oost. Door de sobere vormgeving heeft de kerk echter een anoniem uiterlijk gekregen, waardoor de kerk weinig opvalt. Opmerkelijk is overigens de ruimtelijke concentratie van kerkgebouwen van verschillende denominaties.

Gaafheid

Het interieur is minimaal aangepast om meer ruimte te creëren voor de samengevoegde gemeenten. In 2015 is de kerk verbouwd door Fierloos Architecten uit Goes.

Zeldzaamheid

De kerk heeft geen noemenswaardige zeldzaamheidswaarde.

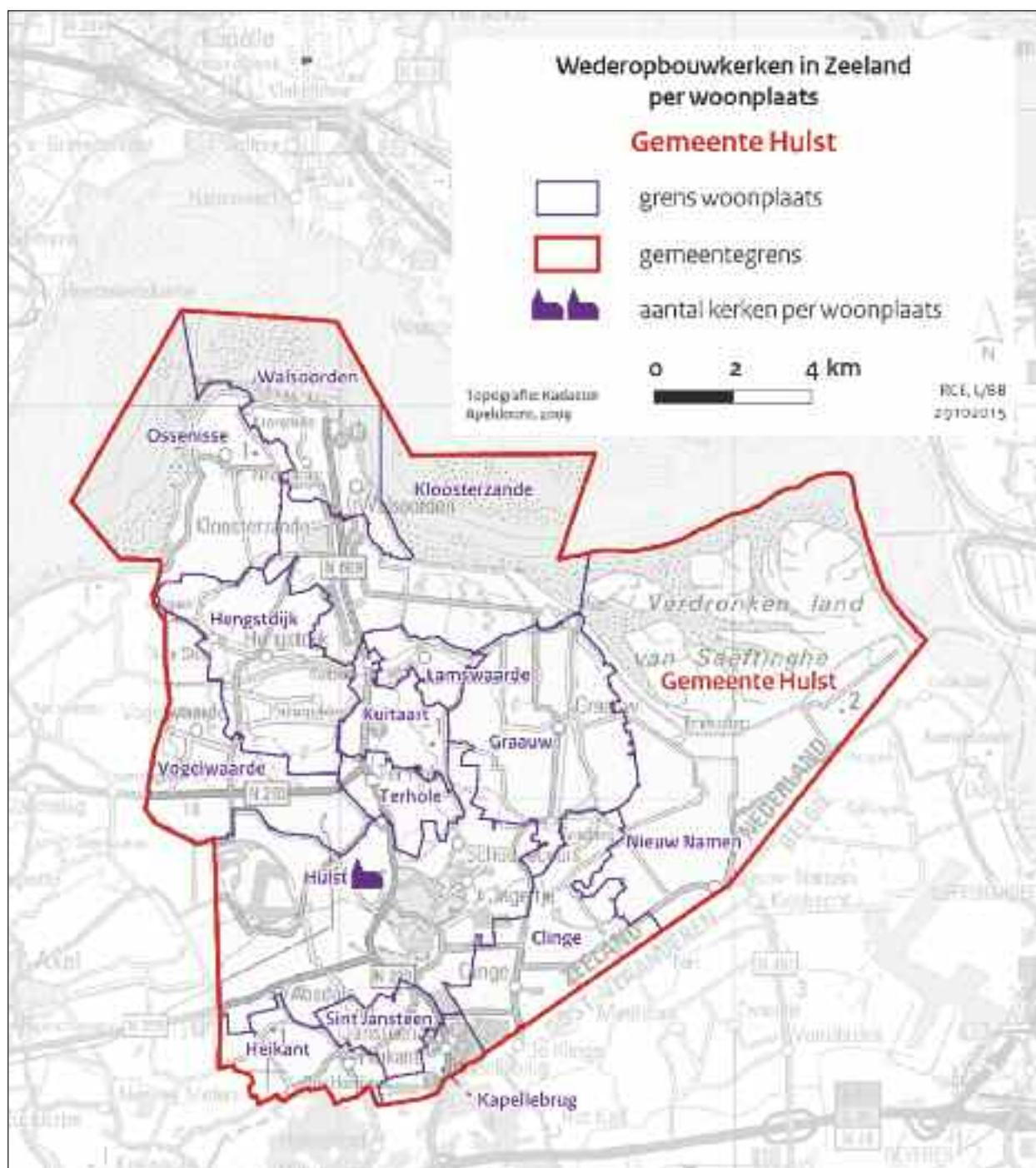
Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 106.
- www.reliwiki.nl

9 Gemeente Hulst

Hulst | Sint Willibroduskerk

torenbekroning

Waardering * * *

Adres	Steenstraat 2
Architect	J. Brouwer
Bouwjaar	1957-1958
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	Rijksmonument (nr. 22778)

Algemeen

Driebeukige laatgotische basilikale kruiskerk in het centrum van Hulst. De toren werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest en tijdens de wederopbouw weer opgebouwd. Gelet op de beeldbepalendheid van deze toevoeging, wordt de kerk vanuit de optiek van de toren in de dit rapport beschreven.

Architectuurhistorische waarde

De lantaarn van de toren bestaat uit acht pylonen van nagespannen gewapend-betonelementen, met dito binnenwerk en een spits met kruis en gestileerde engelenbeelden. De constructie van de door Schokbeton geleverde elementen werd berekend door W. van der Schrier. De vier ruggelings naar Christus geplaatste engelen zijn vormgegeven door W. Reijers. In de lantaarn kwam in 1957 een door Petit & Fritsen gegoten carillon te hangen.

Cultuurhistorische waarde

In 1562 is de torenspits voor de eerste maal door brand verwoest. De in 1600 herstelde spits heeft men opnieuw vernieuwd na schade in 1663 en 1724. In 1876 sloeg de bliksem opnieuw in de toren in, waarna deze naar plannen van architect P.J.H. Cuypers deze opnieuw is herbouwd in neogotische stijl. In 1944 is de toren verwoest door artillerievuur van Poolse bevrijders. Uiteindelijk is na de oorlog in 1953 een prijsvraag uitgeschreven die werd gewonnen door Jan Brouwer. De toren vormt een krachtig symbool van de herrijzenis van Hulst na de Tweede Wereldoorlog.

Ensemble- en situeringswaarde

De 60 meter hoge toren van de basiliek is zeer beeldbepalend voor de stad Hulst. De toren vormt het middelpunt van de stad en is al van vele kilometers zichtbaar. Het vormt tevens een baken voor de scheepvaart op de Westerschelde.

Gaafheid

De torenbekroning uit 1957-1958 is gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De modernistische torenbekroning op een gotische basiliek is een absoluut unicum.

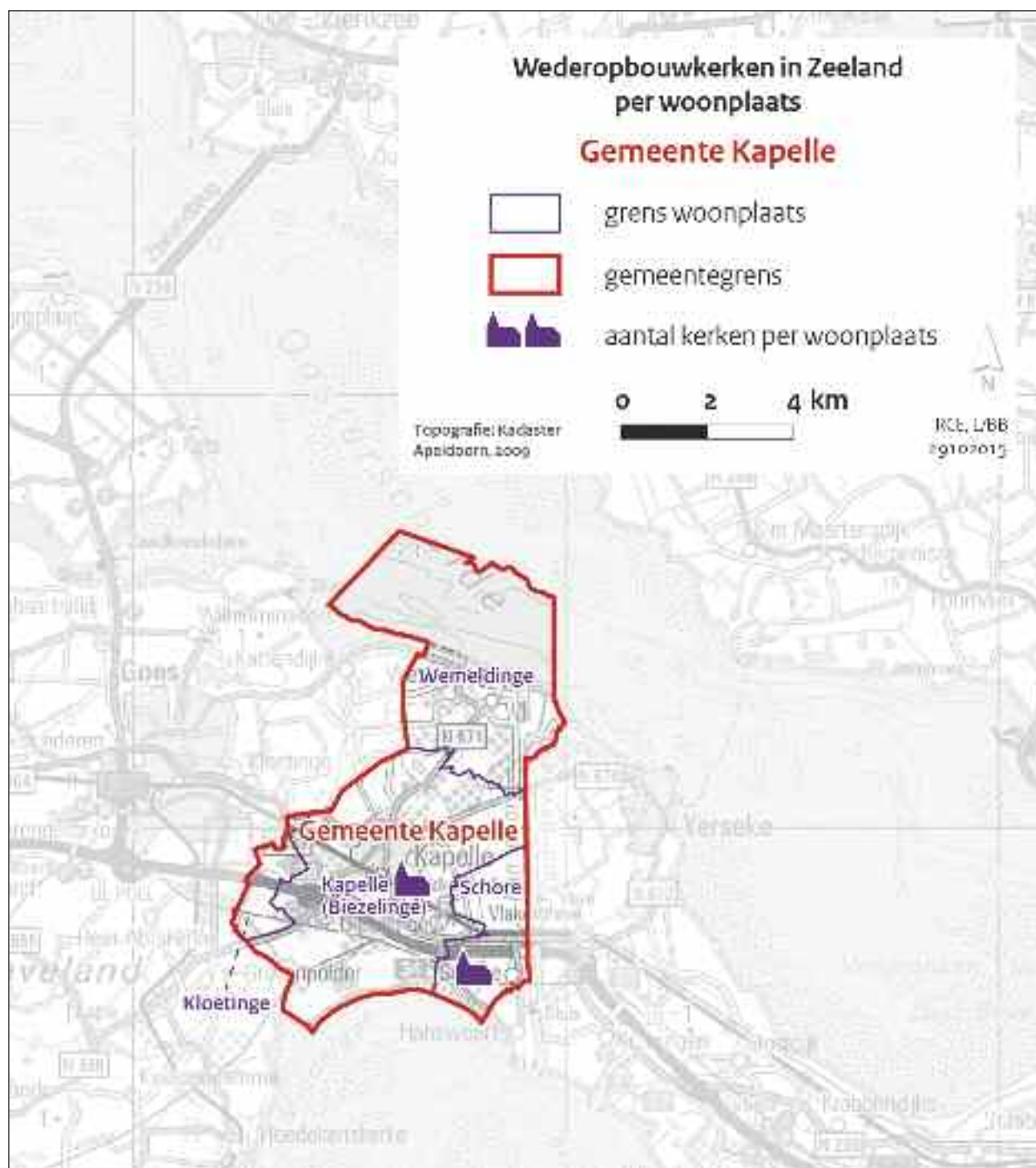
Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 132-133.
- Register van rijksmonumenten (www.cultureelerfgoed.nl)
- www.reliwiki.nl

10 Gemeente Kapelle

Biezellinge | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering *

Adres	Jufferswegje 31
Architect	W. de Jonge
Bouwjaar	1952 (uitbreiding: 1984)
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Restaurant / zalencentrum
Denominatie	N.v.t. (herbestemd)
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met dakruiter, diverse aangebouwde bijgebouwen en plantsoen rondom. Uitgebreid ten behoeve van de kerkelijke functie in 1984, buiten gebruik (herbestemd) sinds 1995. Inmiddels herbestemd tot zalencentrum en inwendig verbouwd.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistische zaalkerk geheel opgetrokken uit baksteen met steunberen, een roosvenster en sober siermetselwerk. Van het oorspronkelijke interieur resteren enkele kerkbanken, het orgel (niet meer speelbaar) en de psalmenborden. De uitbreiding uit de jaren tachtig is in een compleet andere stijl dan de oorspronkelijke kerk.

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is een uiting van de bevindelijke leefcultuur op Zuid-Beveland. Ondanks de herbestemming bestaat er nog een band tussen de clientèle van restaurant / zalencentrum 'De Heyzon' en de voormalige kerkgemeente.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft diverse bijgebouwen en een plantsoen. Het ligt langs een belangrijke uitvalsweg, maar bosschages schermen het silhouet af.

Gaafheid

Zeer beperkt. De kerk is grondig verbouwd, ingang verplaatst en interieur aangepast. Het oorspronkelijke volume is nog enigszins herkenbaar.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 77.
- www.reliwiki.nl

Schore | PKN-kerk

Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Nieuwe Kerkplein 4
Architect	J. Roodenburgh
Bouwjaar	1942-1943
Bouwstijl	Delftse School
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	Rijksmonument (nr. 508054)

Algemeen

Recht gesloten zaalkerk met een aangebouwde consistorie en ongelede toren met borstwering, waterspuwers en een ranke naaldspits. Gebouwd op de plek van de voorganger.

Architectuurhistorische waarde

De zijgevels van de kerk hebben drie steekkappen met tuitgevels; het houtwerk uit het interieur is bijzonder fraai vormgegeven met invloeden uit de Amsterdamse School, met onder meer een paraboolvormige, geheel betimmerde, houten kapconstructie, houten planken vloer en houten kerkbanken. Stalen kozijnen, veelal met glas-in-lood.

Cultuurhistorische waarde

De nieuwe dorpskerk van Schore is tijdens de oorlogsjaren gebouwd nadat de voorganger in de oorlogsjaren was verwoest. Het doopvont in het voorportaal is decoratief bedoeld en komt uit een negentiende-eeuwse kerk uit Brabant.

Ensemble- en situeringswaarde

Consistorie en kleine keuken, gebouwd in dezelfde stijl als de kerk; de kerk ligt in een ommuurd plantsoen in landschapsstijl. Tegenover de kerk is in 1998 een gedenkteken geplaatst. Silhouet is zeer duidelijk door de hoge toren.

Gaafheid

De kerk en omgeving (kerkring) is volledig gaaf.

Zeldzaamheid

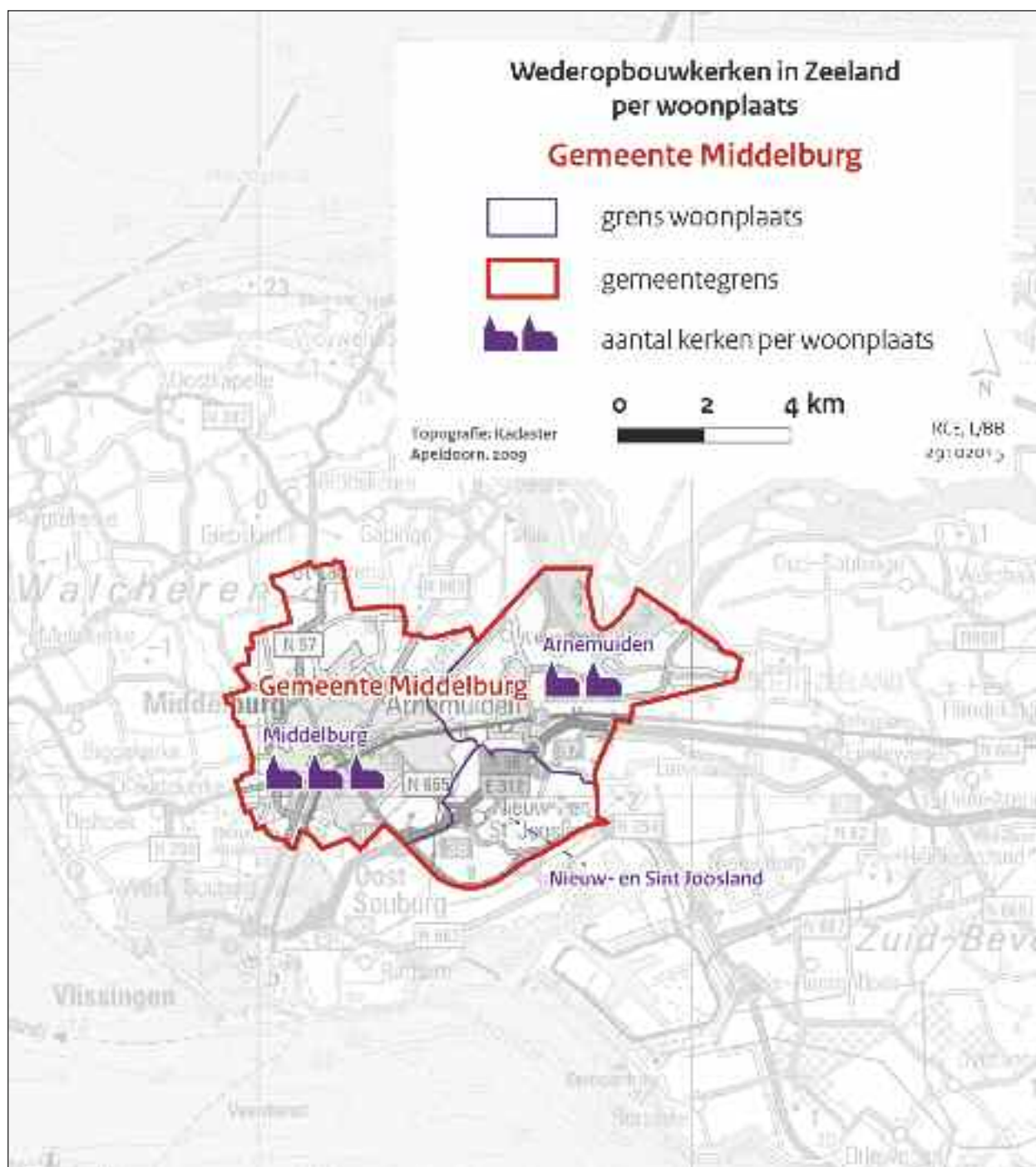
Een gave kerk in een zeer herkenbare stijl, gebouwd *tijdens* de Tweede Wereldoorlog, is bijzonder zeldzaam. In het ontwerp is er veel aandacht voor decoratie, vakmanschap en details. Tijdens de wederopbouw was hier minder geld of materiaal voor, waardoor een geheel ander type kerk ontstond.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 217.
- Register van rijksmonumenten (www.cultureelerfgoed.nl)
- www.reliwiki.nl

11 Gemeente Middelburg

Arnemuiden | Eben Haëzer

Gereformeerde kerk

Waardering * * *

Adres	Kerklaan 4
Architect	G. Steen en G. Tuinhof
Bouwjaar	1967
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Sobere zaalkerk met opengewerkte spits, opgetrokken uit voornamelijk baksteen en (gewapend) beton. Modernistisch vormgegeven met typische jaren '60 stijlelementen.

Architectuurhistorische waarde

Kenmerkend ontwerp van Steen en Tuinhof met opengewerkte klokkentoren van baksteen, zwevende trappartij naar orgelzolder en een abstract glas-in-beton-kunstwerk. Een gedeelte van de kerk is opgetrokken van decoratief vuurmondsteen.

Cultuurhistorische waarde

Gebouwd nadat de voorganger was beschadigd door de Watersnoodramp van 1953, gefinancierd door het Nationaal Rampenfonds. De kerk speelt nog altijd een belangrijke rol in het dorpsleven, getuige een recente uitbreiding van de kerk.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk vormt een onderdeel van een nieuwbouwwijk. Eenvoudige pastorie naast de kerk (verkocht aan dominee) en een goed onderhouden plantsoen rondom. Silhouet is zichtbaar van ver dankzij de opvallende spits. Klein voorplein door zijwaartse plaatsing van entreegebouw met klokkentoren.

Gaafheid

De bijgebouwen van de kerk zijn recent vergroot met onder andere grotere ontvangstruimte, meer zaalruimte en een complete modernisering. Onderdelen van het oude ontwerp (buitenmuren en -ramen) zijn hergebruikt in het nieuwe ontwerp. De details van de kerk worden door de kerkgemeenschap nauwkeurig onderhouden.

Zeldzaamheid

Eben Haëzer heeft sterke stilistische overeenkomsten met andere kerken van Steen en Tuinhof, met name de kerken in Grijskerke en Koudekerke (recent gesloopt). Hierdoor onderscheiden Steen en Tuinhof-kerken zich van andere kerken uit dezelfde periode.

Bronnen

- *Bouw* 1966, jaargang 21, no. 51, p. 2075.
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 72.
- www.reliwiki.nl

Arnemuiden | Kerk Gereformeerde Gemeente in Nederland Waardering * *

Adres	Burgemeester Langebeekstraat 16	
Architect	G.J. van Beekum (uitbreiding 2002: H. Sinke)	
Bouwjaar	1951, 1980, 2002 (uitbreiding)	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland (vanaf 1953)	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Traditionalistische zaalkerk met haakse ingangspartij en een classicistische dakruiter.

Architectuurhistorische waarde

De kerk is opgetrokken uit baksteen en heeft een klein, goed verzorgd plantsoen. De zijgevels hebben steunberen en neogotische spitsboogramen, de voorzijde bestaat uit een schoudergevel met drie spitsboogramen. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

Uiting van de rijk geschakeerde reformatische leefcultuur in Arnemuiden.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is goed zichtbaar door dakruiter en ligging aan kruispunt. De kerk heeft verschillende bijgebouwen (details niet bekend) en een plantsoen.

Gaafheid

Ondanks diverse uitbreidingen - de laatste in 2002 met een tweebeukige dwarsarm - oogt het oorspronkelijke ontwerp van de kerk intact, wat volgens de architect Sinke van Bouwwinkel Zeeland de bedoeling was. Met deze laatste uitbreiding werd het aantal zitplaatsen met 90 vergroot tot 369 in totaal.

Zeldzaamheid

Over G.J. van Beekum is weinig bekend, hij heeft verder geen kerken gebouwd in Zeeland. De keuze voor neogotische spitsboogramen in een gereformeerde kerk is opvallend, gezien de katholieke achtergrond van dit type raam. Binnen de gereformeerde context heeft het ontwerp een 'voornamelijk' uitstraling ten opzichte van andere gereformeerde kerken uit de wederopbouwperiode.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 72.
- www.reliwiki.nl

Middelburg | De Morgenster Getuigeniskerk

Waardering * * *

Adres	Adriaen Lauwereysstraat 6
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1965
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk op zeshoekige plattegrond, met portaal verbonden aan ontmoetingshal met garderobe en gemeenschapsgebouw bestaande uit zaalruimten, kerkenraadskamer, predikantenkamer en dienstruimten waaronder een centrale keuken. De kerk zal uiterlijk in 2017 aan het gebruik onttrokken worden als gevolg van de PKN-fusie.

Architectuurhistorische waarde

Zaalkerk onder hellend dak met betonnen skelet en bakstenen geveldelen. De aan de rand van de gevel geplaatste dakruiter is later geplaatst, evenals de belettering 'De Morgenster' op gevel. Dit was tot aan de PKN fusie met naamsverandering 'Getuigeniskerk' (in hetzelfde lettertype overigens). Verticale glasstroken in zijgevel die buiten de puiwanden staan. De ontmoetingshal is zeer laag gehouden, om de werking van de kerk te vergroten. Gebruik van Durox-blokken. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Walcheren.

Ensemble- en situeringswaarde

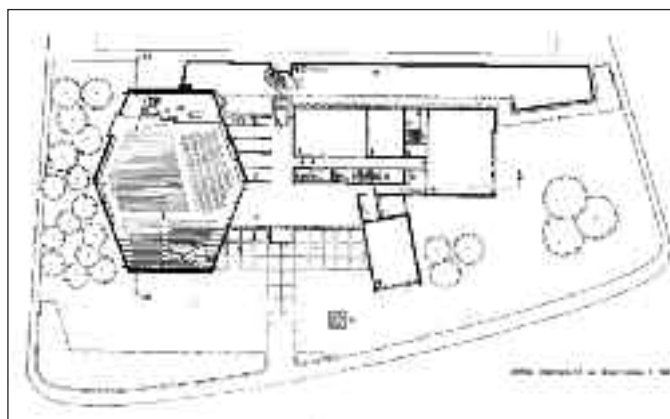
De kerk is goed zichtbaar door ligging aan kruispunt met samenkomst van meerdere wegen. Bij de entree van de kerk bevindt zich een staalplastiek waarvan het ontwerp is gebaseerd op het oudchristelijk symbool van kroon op kruis.

Gaafheid

Het kerkgebouw is in 1996 verbouwd voor de Samen-Op-Weg-gemeente, in aanloop naar de PKN-fusie. Toen werd ook het Van Dam-orgel uit 1904 geplaatst, dat aanvankelijk in de Nieuwe Kerk in Vlissingen stond.

Zeldzaamheid

De kerk vertegenwoordigt zeldzaamheids-waarde vanwege de bijzondere zes-kantige plattegrond, het bij de kerk geplaatste kunstwerk en als onderdeel van het oeuvre van Rothuizen en 't Hooft.

Bronnen

- *Bouw*, 1966, jaargang 21, no. 52, p. 2114-2115.
- www.monnikenwerk.nl
- www.reliwiki.nl

Middelburg | Ontmoetingskerk

Waardering *

Adres	Oosterscheldestraat 1
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1963, 1997 (verbouwing)
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Modernistische zaalkerk van Rothuizen en 't Hooft uit 1963, verbouwd in 1997 door architectenbureau Bikker.

Architectuurhistorische waarde

De kerk heeft een sterke verticale geleiding en decoratief metselwerk. Het modernistische ontwerp is van ingenieur 't Hooft, wat afwijkt van de traditionalistische ontwerpen van compagnon Rothuizen. Waarschijnlijk speelt de tijdsgeest van de jaren zestig een belangrijke rol. De kerk heeft een pijporgel van de Gebr. van Vulpen uit 1972.

Cultuurhistorische waarde

Vervanging van de Hervormde Kerk aan de Vogelstraat, nadat deze te klein werd en de wijk 't Zand werd uitgebreid.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk ligt in de Stromenwijk, een uitbreiding uit de jaren '60 van 't Zand, waarbij de kerk meeverhuisde. De kerk heeft enkele bijgebouwen, maar is door de non-descripte hoofdvorm niet direct herkenbaar als 'kerk'.

Gaafheid

De renovatie van Bikker heeft het interieur en liturgische centrum gewijzigd, een aanbouw aan de achterzijde gerealiseerd en de ingangspartij gewijzigd. De hoofdvorm is grotendeels intact.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigd geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 168.
- www.reliwiki.nl

Middelburg | HH. Petrus en Pauluskerk

Waardering * * *

Adres	Lombardstraat 3
Architect	C.M. van Moorsel
Bouwjaar	1949
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Driebeukige basiliek met halfronde apsis, Mariakapel, doopkapel en voorportaal overgaand in brede klokkentoren uitgevoerd in de kenmerkende stijl van de Bossche School. Het geheel is opgetrokken uit baksteen en heeft een houten kap.

Architectuurhistorische waarde

Het ontwerp van C.M. van Moorsel (1949-1951) is geïnspireerd op de vroegchristelijke bouwtraditie. Het gebouw heeft een sobere uitstraling, opgesierd door vakkundig metselwerk. De doopkapel heeft een verlaagde vloer, waardoor de gedoopte letterlijk 'op kan stijgen' naar een gelovig bestaan.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een wederopbouwmonument gebouwd ter vervanging van een in 1846 gebouwde Waterstaatskerk die in 1940 was verwoest door oorlogshandelingen (Sint Pieterskerk, Lange Noordstraat). In naamgeving verwijzen deze kerken terug naar het Bisdom Middelburg (1559 - 1603), met Sint Pieterskathedraal of Noordmonsterkerk als hoofdzetel. In de Mariakapel bevindt zich een in 1931 uit een schenking verkregen zestiende-eeuwse replica van het oorspronkelijke veertiende-eeuwse origineel van OLV van de Polder, afkomstig uit de kerk in Vrouwenpolder en diverse relieken (bedevaartscultus). De schildering (H. Heeren, 1958) in de apsis heeft het Laatste Oordeel als thema. Recent zijn in een zijgevel genummerde stenen geplaatst in de steigergaten. Volgens de kunstenaar F. Zeelenberg (1945-2014) verwijzen deze naar de gulden snede waarop de kerk moet zijn gebaseerd. Numerieke verhoudingen speelden een belangrijke rol in de Bossche School.

Ensemble- en situeringswaarde

Bij de kerk horen een pastorie en een klein voorplein. Oorspronkelijk stond er nabij de kerk een RK-school voor lager onderwijs (H.H. Adrianus en Jacobusschool) en diverse gebouwen voor RK-ouderenzorg (Sint Willibrord), vermoedelijk ontworpen door C.M. van Moorsel.

Gaafheid

Na het Tweede Vaticaanse concilie van 1965 werd het liturgische centrum gewijzigd en het priesterkoor verhoogd voor de zangkoren. De hoofdvorm en het interieur van de kerk zijn verder intact. Het schoolgebouw in de directe omgeving is in 2012 gesloopt voor nieuwbouw van de Sint Willibrord-ouderenzorg.

Zeldzaamheid

De status als bedevaartskerk is zeldzaam in de Zeeuwse context. De keuze om de kerk uit te voeren in een uitgesproken Bossche School-stijl in een periode van wederopbouw, toont aan dat er destijds veel waarde werd gehecht aan de HH. Petrus en Paulus als katholiek centrum in Zeeland.

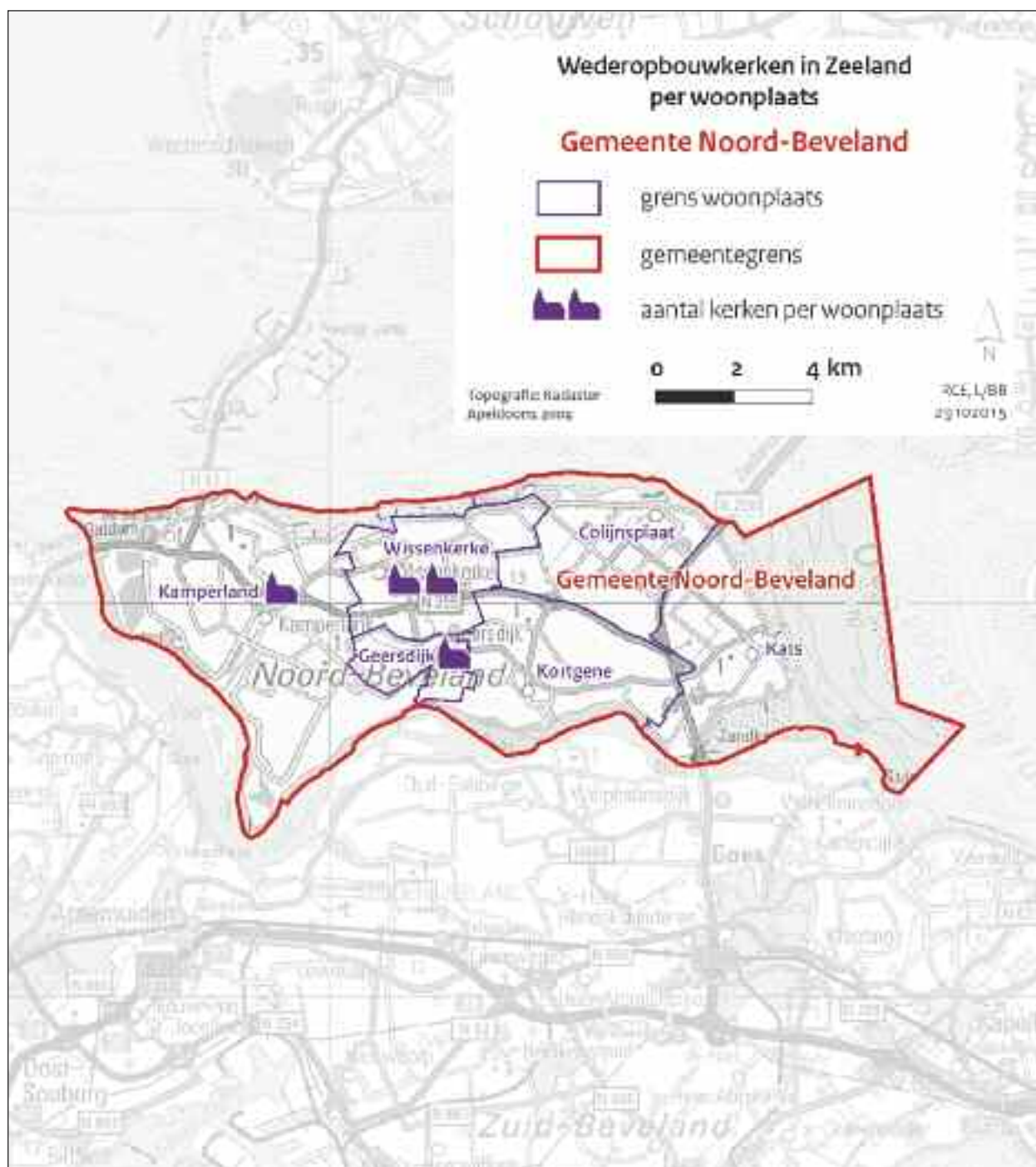

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003) p. 167.
- www.reliwiki.nl

12 Gemeente Noord-Beveland

Geersdijk | Ontmoetingskerk

Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Geersdijkseweg 1
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1958-1959
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Leegstand sinds 2013 (te koop)
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Moderne zaalkerk met uitgebouwd wit gepleisterd voorportaal en slanke toren. De kerk wacht op een herbestemming. Orgel, kerkmeubilair en liturgische attributen zijn zorgvuldig herbestemd. Hier kwamen uitgebreide afscheidsrituelen bij kijken, wat erop wijst dat de kerk een belangrijke rol heeft gespeeld in het dorpsleven.

Architectuurhistorische waarde

Sober ontwerp van Rothuizen en 't Hooft aan de rand van het dorp. Betonnen kozijnen geven de zijgevels meer diepte. De schoorsteenachtige toren heeft een eenvoudige betonnen bekroning. Dubbele houten deuren in een verder transparante entreepui.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een verwijzing naar de Watersnoodramp van 1953. Voor de bouw van de kerk werd bijgedragen vanuit het Nationaal Rampenfonds.

Ensemble- en situeringswaarde

De consistorie is opgeofferd voor meer multifunctionele ruimte. Rond de kerk ligt een goed onderhouden plantsoen, waarvan drie bomen een monumentale status hebben. De kerk ligt tegenover de hervormde kerk.

Gaafheid

Het silhouet is goed herkenbaar door de toren en de ligging aan de rand van het dorp. De plattegrond van de kerk is gewijzigd om meer ruimte te creëren.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 101.
- www.orgelsinzeeland.nl

Geersdijk | Nieuw Leven

Hervormde kerk

Waardering *

Adres	Barkey Wolfstraat 2
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1961
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Woonhuis (vanaf 2007)
Denominatie	N.v.t.
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd, daarna Evangelie gemeente Nieuw Leven
Status	N.v.t.

Algemeen

Moderne zaalkerk met ontmoetingsruimte. De kerk ligt op de hoek van de Barkey Wolfstraat en de Geersdijkseweg in de kleine dorpsuitbreiding van na 1953.

Architectuurhistorische waarde

Het ontwerp van Rothuizen en 't Hooft heeft een bescheiden schaal, waarbij de ingang is benadrukt met een betonnen omlijsting. Kerkzaal en nevenruimte met entree zijn ondergebracht in twee ten opzichte van elkaar verspringende bouwdelen. Interieur niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

Vervangende nieuwbouw na de Watersnoodramp voor de Nederlandse hervormde kerk van Geersdijk. De bouw is betaald met een bijdrage uit het Nationaal Rampenfonds. De Evangelie gemeente betrok de kerk in 1989 totdat deze kerk in 2003 te klein werd.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk ligt aan de rand van het dorps Geersdijk dat na de watersnoodramp iets is uitgebreid. De kerk ligt tegenover de vervangende nieuwbouw voor de gereformeerde kerk van het dorp. De kerk is met beperkt silhouet ondergeschikt van karakter, alleen de entree laat iets zien van een bijzondere bestemming. Wel ligt de kerk op een straathoek, dus enigszins beeldbepalend.

Gaafheid

De kerk is omgebouwd tot woonhuis, waarbij het Van Vulpen-orgel (1968) is verwijderd.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- *Monumenten in Nederland, Zeeland* (2003), p.101.
- www.reliwiki.nl

Kamperland | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering ▬

Adres	Veerweg 12
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1960
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde Gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Kleine, direct aan de rooilijn aan de straat gelegen zaalkerk.

Architectuurhistorische waarde

Rechthoekig volume onder zadeldak, met kleine uitbouw voor portaal en rechthoekige vensters. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is een typisch voorbeeld van een kleine onopvallende Gereformeerde Gemeente en is als zodanig een uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Noord-Beveland.

Ensemble- en situeringswaarde

Het kerkgebouw heeft geen bijzondere ensemblewaarde.

Gaafheid

Het kerkgebouw is in 1975-1976 uitgebreid. Daarbij is het oppervlak verdubbeld en de ingangspartij op de grens van het oude en het nieuwe volume geaccentueerd door middel van een verhoging met extra lichttoetreding

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Wissenkerke | Opstandingskerk

Hervormde kerk

Waardering *

Adres	Voorstraat 20
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1969-1970, nadien verbouwd
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	Rijksmonument (nr. 527255, vanwege de twee orgels in de kerk).

Algemeen

Zaalkerk met (nieuwe) naaldvormige klokkentoren.

Architectuurhistorische waarde

Modernistisch ontwerp van Rothuizen en 't Hooft. Opvallend is de nieuwe 'naaldspits' die de oorspronkelijke stalen en open losstaande klokkentoren heeft vervangen. Het interieur bevat een door J.J. Vollebregt en Zoon gebouwd orgel (1862). Het beeld van David met harp, dat oorspronkelijk het orgel bekroonde, staat thans voor het orgel. Daarnaast nog het Müllerorgel, gemaakt in 1767 gemaakt door P. Müller, in 1908 geplaatst door de firma Dekker uit Goes in de gereformeerde kerk in Baarland. Bij deze gelegenheid werd het orgel van een nieuwe kas voorzien. In 1925 werd het instrument verplaatst naar de gereformeerde kerk van Wissenkerke. In 1969 werd het orgel gerestaureerd en in het huidige kerkgebouw geplaatst.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is in 1969 gebouwd ter vervanging van een in 1968 gesloopte kerk uit 1827, op de plaats van een voorganger uit 1670.

Ensemble- en situeringswaarde

Er zijn verschillende dorpsfuncties ondergebracht in de aangrenzende gebouwen, allemaal bereikbaar via dezelfde ingang. Dit is kenmerkend voor de tijd waarin kerken meer zijn dan alleen een plaats voor geloofsbeleving en ook een sociale en gemeenschapsfunctie gaan vervullen.

Gaafheid

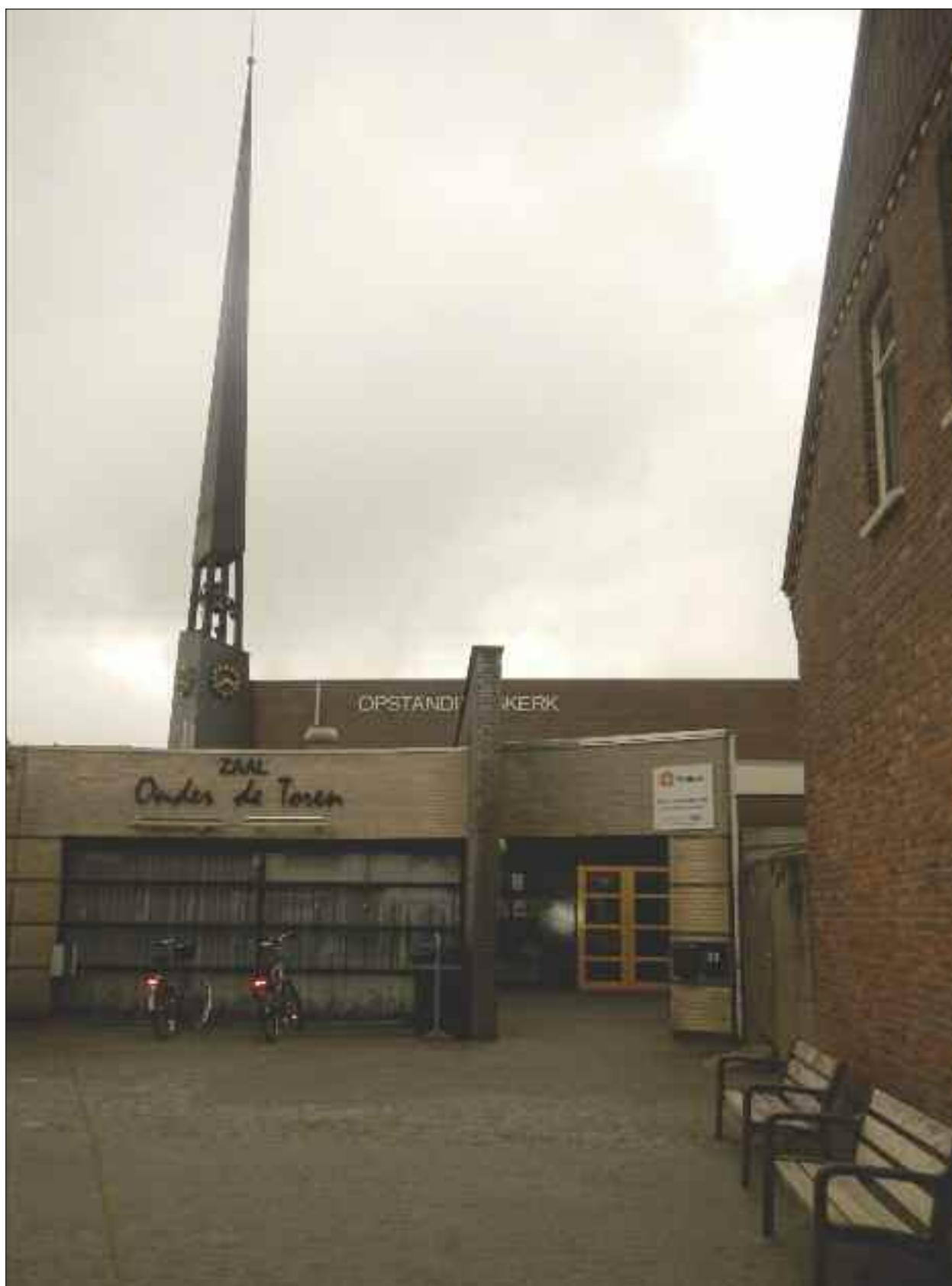
De kerkzaal ligt achter de rooilijn met een voorplein tussen de bestaande bebouwing aan de Voorstraat. Op het plein stond oorspronkelijk een vrijstaande stalen klokkentoren. Hoewel er nog altijd een voorplein is, werd dit bij de latere verbouwing verkleind door het bijbouwen van een centrale ingangspartij voor de kerk en andere dorpsvoorzieningen. De vrijstaande klokkentoren is vervangen door een hoge spitse toren ter plaatse van de nieuwbouw.

Zeldzaamheid

De kerk geniet enige zeldzaamheidswaarde vanwege de historische continuïteit van de plek en de aanwezigheid van twee bijzondere orgels.

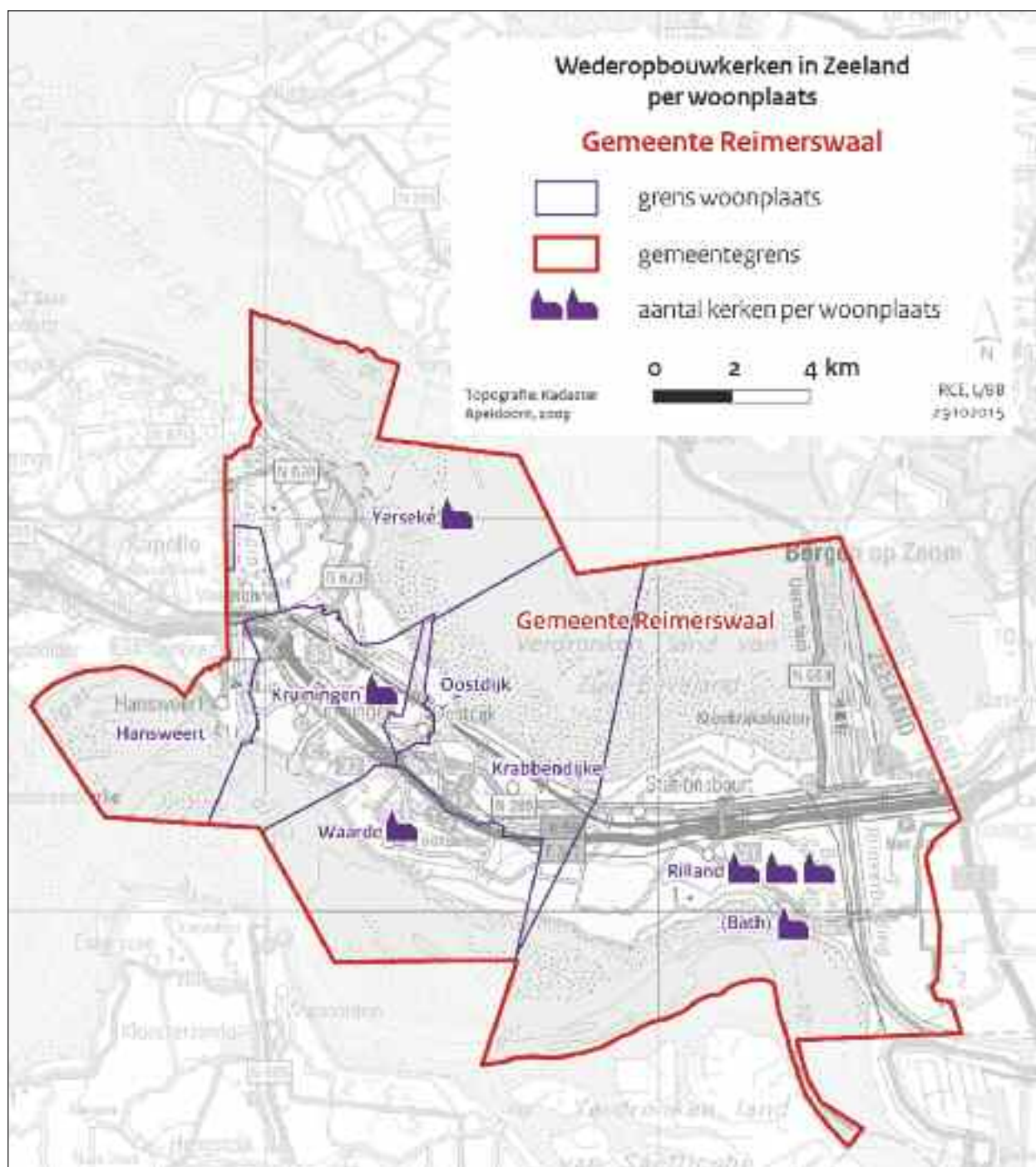
Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 268. | • Register van rijksmonumenten (www.cultureelerfgoed.nl)
- www.reliwiki.nl | • www.orgelsinnederland.nl

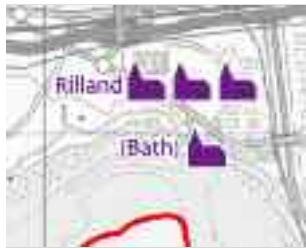

13 Gemeente Reimerswaal

Bath | Kerk Vrije Evangelische Gemeente

Waardering * * *

Adres	Lillostraat 15	
Architect	J.C. van der Hout	
Bouwjaar	1950	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Vrije Evangelische Gemeente	
Oorspronkelijke denominatie	Vrije Evangelische Gemeente	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Kleine zaalkerk met een doorzalend zadeldak met dakruiter, omringd door een klein plantsoen.

Architectuurhistorische waarde

Opvallend detail in het traditionalistische ontwerp is dat de functionele onderdelen van het gebouw worden getoond. Zo zorgen de steunberen in de zijgevel visueel voor verticale geleiding, maar ondersteunen tegelijkertijd het dak (zichtbaar in interieur). De knik in het doorzalende dak zorgt voor afwisselend stucwerk in het plafond.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een vervanger van een in de Tweede Wereldoorlog verwoeste negentiende-eeuwse kerk en de houten noodkerk die daar tijdelijk op volgde. De kerk is een uitdrukking van de evangelische leefcultuur in Zeeuwse kustplaatsen.

Ensemble- en situeringswaarde

Ingepast binnen de historische contouren van het voormalige fort Bath. Het silhouet is slecht zichtbaar door de ligging van de kerk.

Gaafheid

De kerk verkeert in originele staat.

Zeldzaamheid

Het gebouw geniet enige zeldzaamheidswaarde als de dorpskerk van Bath en de ligging te midden van een (voormalig) fort.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 212.
- www.reliwiki.nl

Kruiningen | Eben Haëzer Ichtuskerk

Waardering *

Adres	Clerqswegje 12
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1954-1955
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Hersteld hervormd
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd (tot 1999)
Status	N.v.t.

Algemeen

Eenvoudige zaalkerk met plantsoen en losstaande consistorie en vergaderruimte. Deze zijn onderling verbonden met een hal.

Architectuurhistorische waarde

Opvallend aan het ontwerp van Rothuizen en 't Hooft zijn de afgeschuinde hoeken van de gebouwen. Een verwijzing naar de christelijke iconografie, waarbij het schip symbool staat voor de kerk. De ingang wordt benadrukt door een betonnen omlijsting. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is gebouwd nadat de voorganger was verwoest door de Watersnoodramp van 1953.

Ensemble- en situeringswaarde

Pastorie naast de kerk. Gebouwd op de hoek van een kruispunt naast het dorps huis dat eveneens uit de wederopbouw stamt. Het Silhouet is desondanks slecht zichtbaar door het ontbreken van toren of dakruiter. Klein plantsoen met christelijke iconografie (Ichtus).

Gaafheid

Het exterieur is gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde, anders dan dat de kerk als gevolg van de Watersnoodramp is gebouwd.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 152.
- www.reliwiki.nl

Rilland | De Ark

H. Jozefkerk

Waardering *

Adres	Hontestraat 6
Architect	P. Wolfs
Bouwjaar	1969-1970
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Leegstand
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Eenvoudig modernistisch zaalkerkje met toren. De kerk is in 2014 aan het gebruik onttrokken en wordt eind 2016 gesloopt. Oorzaak zijn constructieve problemen met de fundering. De kerk is in 1969 gebouwd op een zandkreekrug. Dat zand is in de loop der jaren langzaam maar zeker weggespoeld. De herstelkosten blijken te groot voor de kleine en vergrijsde gemeenschap.

Architectuurhistorische waarde

Kleine zaalkerk met deels opengewerkte bakstenen klokkentoren. Portaal met nevenvolume (consistorie, gemeenschapsruimte).

Cultuurhistorische waarde

De Ark is de laatste rooms-katholieke kerk die in de provincie Zeeland is gebouwd. De kerk werd gebouwd na de sluiting van het klooster van Rilland. Met het vertrek van de laatste kloosterlingen in de jaren zestig, was het voor de katholieke dorpelingen niet meer mogelijk ter kerke te gaan in de (sobere neogotische) kloosterkerk van het dorp. Hierin werd voorzien door de bouw van dit kerkje.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft geen noemenswaardige ensemblewaarde.

Gaafheid

De kerk lijkt gaaf bewaard, maar verkeert door de verzakkingen in technisch slechte staat.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw heeft geen noemenswaardige zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.monnikenwerk.nl
- www.reliwiki.nl

Rilland | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering ▬

Adres	Swaanhilstraat 9	
Architect	Onbekend	
Bouwjaar	1954 (herstel, verbouwing), oorspronkelijk volume: 1889)	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Gereformeerde Gemeente	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Sobere zaalkerk met dakruiter aan rand van het dorp. Het oorspronkelijke volume dateert uit 1889, maar werd zwaar beschadigd door de Watersnoodramp. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Typische wederopbouwgevel, aansluitend bij het oudere, achterliggende schuurkerkvolume.

Cultuurhistorische waarde

De kerk kreeg in 1954 een geheel nieuwe voorgevel als gevolg van de Watersnoodramp van 1953. In 1962 kreeg de kerk het huidige Van Leeuwen-orgel, geschenken door het Nationaal Rampenfonds.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft geen noemenswaardige ensemblewaarde.

Gaafheid

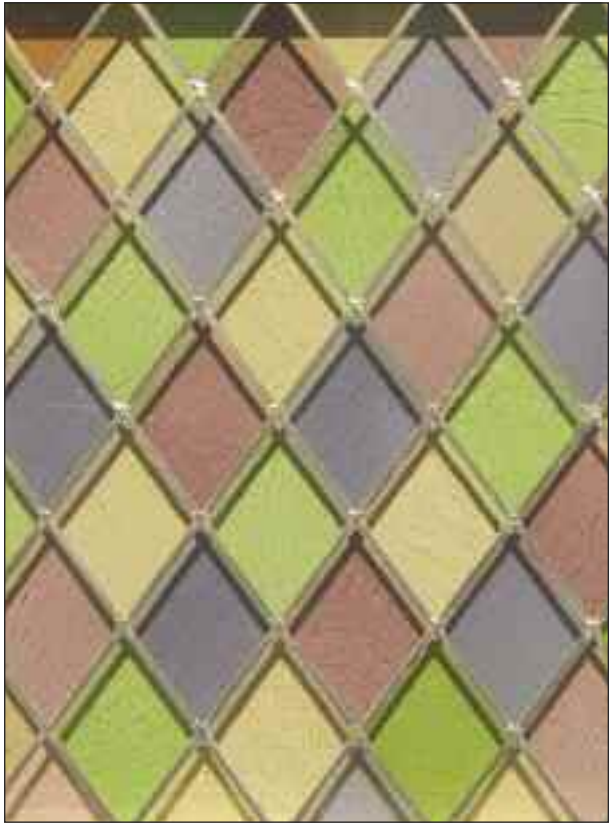
De kerk lijkt gaaf bewaard.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de relatie met de Watersnoodramp van 1953.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 211.
- www.reliwiki.nl

Rilland | De Levensbron

Waardering *

Adres	Valckenissenweg 12
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1957-1958, 2002 (verbouwing)
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Sobere zaalkerk met verhoogd ingangsportaal met een zadeldak. De kubusvormige uitbreiding naast de kerk werd in 2002 gerealiseerd nadat de kerken in Rilland samengingen als PKN.

Architectuurhistorische waarde

Typische wederopbouwstijl met verhoogde ingangspartij en sobere traditionalistische vormtaal. Drie glas-in-loodramen in kerkzaal. Het ontwerp van de kerk vertoont grote overeenkomsten met de gereformeerde kerk van Domburg en het gebouw voor christelijke samenkomsten in Breskens. Boven de deur bevindt zich een Christusmonogram (XP) met de tekst: "Ik ben de Opstanding en het Leven".

Cultuurhistorische waarde

De kerk werd gebouwd met geld van het Nationaal Rampenfonds, als gevolg van de Watersnoodramp van 1953.

Ensemble- en situeringswaarde

De situering aan een invalsweg zorgt voor enige silhouetvorming.

Gaafheid

De kerk is uitgebreid met vergaderruimtes. Het liturgisch centrum is aangepast in een eigentijdse stijl.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de relatie met de Watersnoodramp van 1953.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 211.
- www.reliwiki.nl

Waarde | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering * *

Adres	Havenstraat 3	
Architect	Onbekend	
Bouwjaar	1954 (herstel, uitbreiding, oorspronkelijke bouwvolume: 1925)	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Leegstand	
Denominatie	Buiten gebruik sinds 2009	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Sobere zaalkerk met vierkante klokkentoren met ranke, open en veelhoekige lantaarn. De kerk is in 2009 onttrokken aan het kerkelijk gebruik en staat momenteel leeg. Het gebouw zal naar verwachting voor woondoeleinden gebruikt gaan worden.

Architectuurhistorische waarde

Sobere zaalkerk met moderne voorgevel en karakteristieke moderne toren, maar met een ouder achterliggend volume, daterend uit 1925.

Cultuurhistorische waarde

De kerk werd na de Watersnoodramp van 1953 hersteld en uitgebreid met een toren en een portaal. Het is niet duidelijk of dit gebeurde met geld uit het Nationaal Rampenfonds. In 1988 is de kerk opnieuw uitgebreid. De bouw van de toren is een uitdrukking van het zelfbewustzijn van deze nog altijd groeiende gemeenschap. In 2009 werd de kerk echter gesloten omdat deze te klein werd en men verder op in het dorp een geheel nieuwe, grotere kerk ging bouwen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft in 1954 een beeldbepalende toren gekregen.

Gaafheid

Het interieur is door de herbestemming fors gewijzigd.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de relatie met de Watersnoodramp van 1953.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 263.
- www.reliwiki.nl

Yerseke | Rehobothkerk

Waardering *

Adres	Oude Boogaert 2
Architect	W. de Jonge
Bouwjaar	1963, 1983 (uitbreiding)
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde Gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Omvangrijke zaalkerk met slanke, bakstenen naaldspits, een verhoogd plantsoen en aangebouwde bijgebouwen.

Architectuurhistorische waarde

De rechthoekige kerkzaal uit de jaren zestig is in de jaren tachtig uitgebreid in een eigentijdse stijl. De ene zijde heeft nog de oorspronkelijk functionalistische stijl uit de jaren zestig met geometrisch metselwerk in een skelet van gewapend beton. De nieuwe gevel bestaat geheel uit baksteen en heeft een postmoderne stijl uit de het begin van de jaren tachtig, inclusief de bijhorende ranke bakstenen naaldspits.

Cultuurhistorische waarde

Diverse voorgangers (onder andere 1881, 1920); Ledeboeriaanse gemeente uit 1880. De Afscheiding had in Zeeland veel navolging, al ontstonden er verschillen van inzicht. In Krabbendijke was de invloedrijke Ds. Ledeboer een voorstander van de Datheense psalmen en tegenstander van de vrijheidsaanvraag (vrij van overheidsbemoeienis). In 1851 hield hij een indrukwekkend preek in een woonhuis in Yerseke, waardoor zijn gedachtegoed in Yerseke navolging kreeg.

Ensemble- en situeringswaarde

Pastorie naast de kerk. Yerseke is herbouwd in de wederopbouwperiode na oorlogsschade en de Watersnoodramp, waarbij rekening werd gehouden met het historische stratenplan. Het kerkencomplex ligt in de kop van een groene wig tussen het 'historische' dorpscentrum en een nieuwbouwwijk. Het silhouet is hierdoor goed zichtbaar, oriëntatie zowel op Molenlaan als Oude Bogaert.

Gaafheid

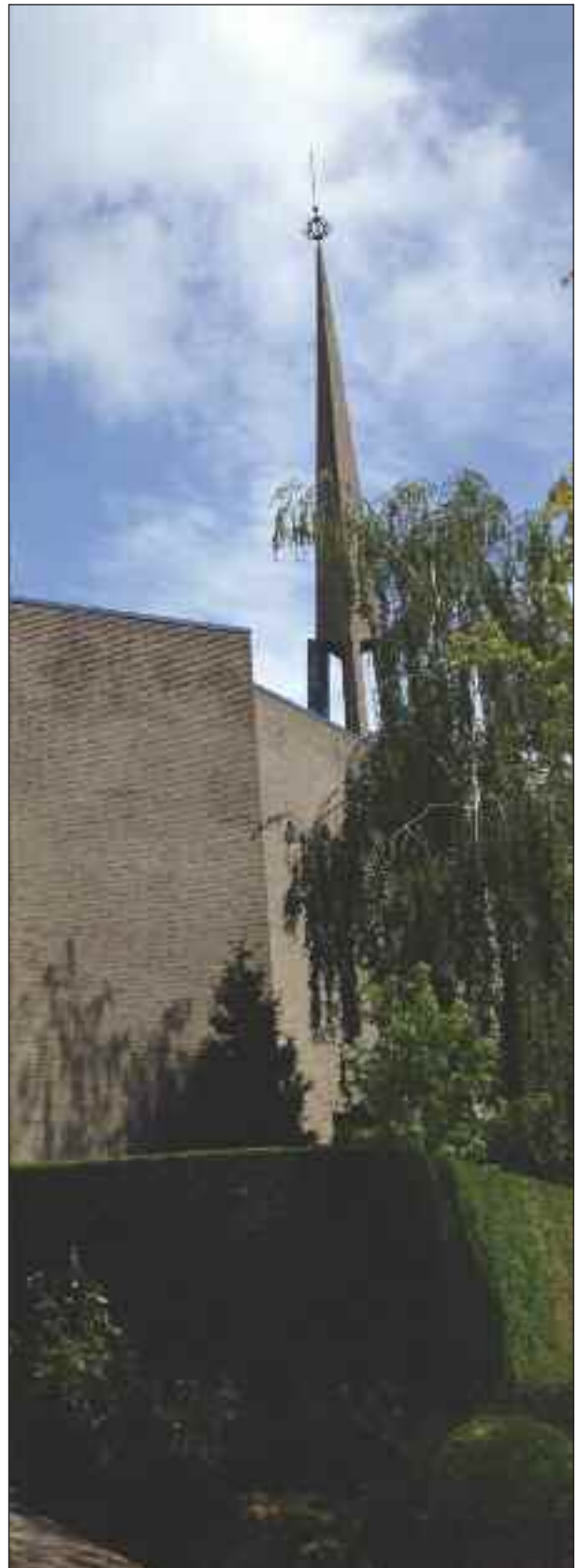
De kerk is verbouwd in de jaren tachtig waarbij het aantal zitplaatsen kon worden vergoot. Momenteel is de kerk te klein voor de gemeenschap, waardoor er nieuwbouw buiten de dorpsgrens wordt gepleegd. Er zijn (nog) geen herbestemmingsplannen voor de kerk.

Zeldzaamheid

De directe relatie met de Afscheiding van 1834 en ds. Ledeboer geeft enige zeldzaamheidswaarde aan deze kerk.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 272
- www.reliwiki.nl

Overige kerken | PKN-kerk, Yerseke

Het kerkgebouw van de PKN (Hervormde wijk-gemeente met gereformeerde bondssignatuur) aan de Marijkelaan 39 in Yerseke heet 'Rehoboth'. Dit gebouw was oorspronkelijk een kleuterschool gebouwd in 1969, maar is in 1995 getransformeerd tot kerkgebouw.

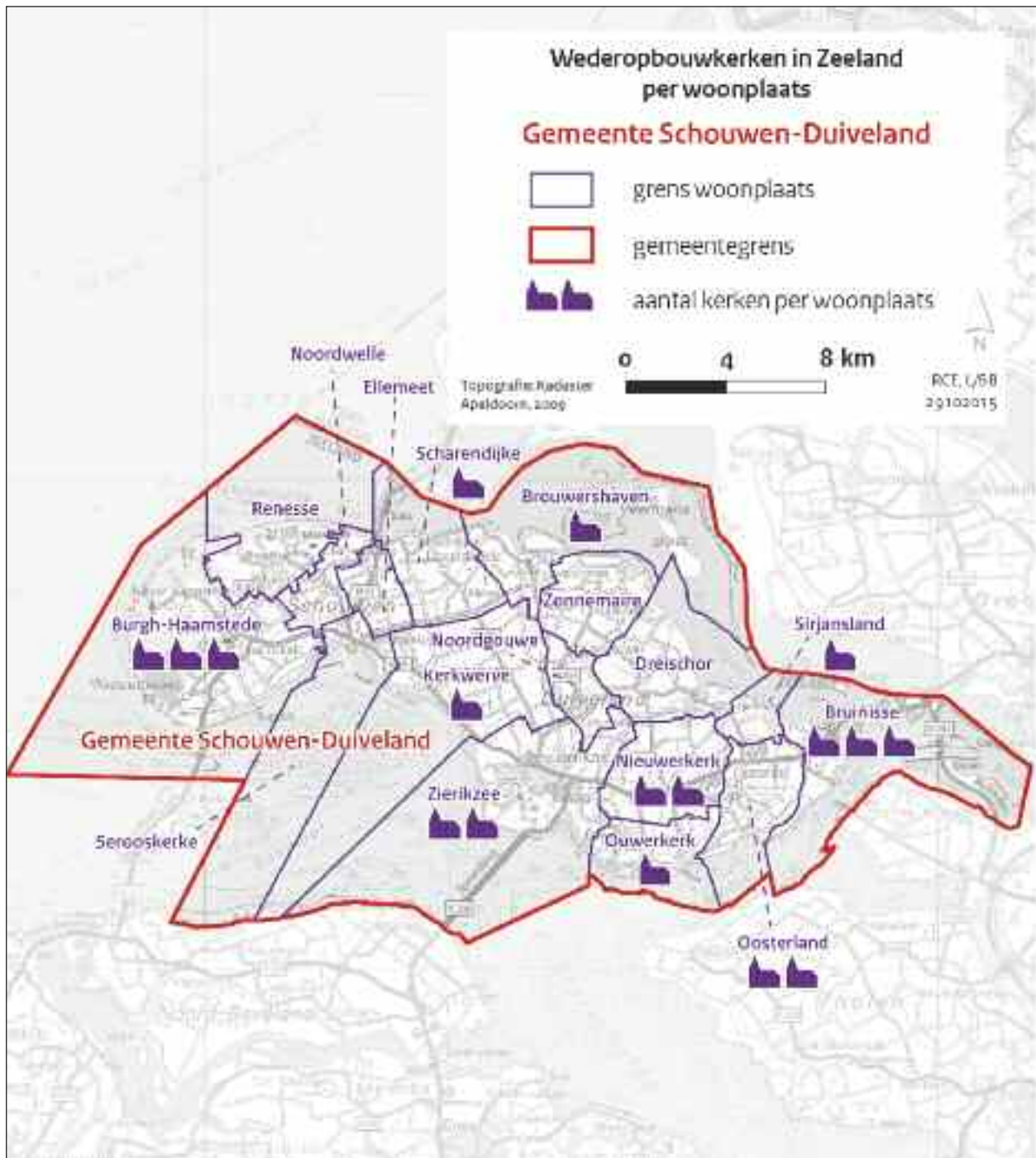

Overige kerken | Kerk Gereformeerde Gemeente in Nederland, Kruiningen

Het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente in Nederland aan de Stationsweg 2 in Kruiningen was oorspronkelijk gebouwd in 1956, maar is gesloopt in 1996 om plaats te maken voor een geheel nieuw gebouw ontworpen door architect J. Fierloos.

14 Gemeente Schouwen-Duiveland

Brouwershaven | Ichtuskerk

Waardering *

Adres	M.P.M. van der Kloosterstraat 1
Architect	T. van der Kooi
Bouwjaar	1955
Bouwstijl	Shake-hands
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde kerk
Status	N.v.t.

Algemeen

Eenvoudige zaalkerk op rechthoekige plattegrond met afschuinde hoeken en kleine uitgebouwde ingangsportaal in kleine uitbreidingswijk ten zuiden van centrum. Uitbouw aan de achterzijde met een kantoor annex gemeenschapsruimte.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp met schilddak, baksteen, modernistische dakruiter, zeshoekig raam in kopgevel, een verwijzing naar de kerkplattegrond. Verticale ramen in voorgevel. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, in het bijzonder van de gereformeerden. De kerk is gebouwd om zowel de gereformeerden van Brouwershaven als die in Zonnemaire te bedienen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft een hoekligging.

Gaafheid

Het gebouw lijkt redelijk gaaf. Het orgel is vernieuwd en dateert uit 1994.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw heeft geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Bruinisse | Kerk Gereformeerde Gemeente in Nederland Waardering * *

Adres	Schoolstraat 13	
Architect	J. de Wilde	
Bouwjaar	1950	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met entreehal, aangebouwde bijgebouwen en kleine klokkentoren. In 2006 is een aangrenzend pand aangekocht waarin vergaderruimtes zijn gerealiseerd naar een ontwerp van E. van der Bos.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp van J. de Wilde. Eenvoudige decoraties in metselwerk, waaronder horizontale banden, lichte hoekblokken en omlijstingen. Rondbogen op classicistische zuilen in het entreegebouw. Het interieur wordt gekenmerkt door houten betimmering en vast meubilair. Het stucwerk en de kanselhemel van de preekstoel hebben neobarokke invloeden.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, in het bijzonder van de bevindelijk gereformeerden. Het gebouw is gebouwd na de vernietiging van een voorganger in de Tweede Wereldoorlog. De kerk is een typisch Ledeboeriaanse gemeente met een streekkarakter.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft een klein plantsoen, dat van de straat wordt afgescheiden door een gemetselde lage tuinmuur, en bijgebouwen (consistorie, nieuwe vergaderruimten). Het silhouet is redelijk zichtbaar door klokkentoren en de vrije ligging op een kruispunt van straten.

Gaafheid

De aangrenzende woning is omgebouwd tot vergaderruimte, maar behoudt de sfeer van een woonhuis. Dit was een wens van de gemeente. De hoofdvorm en het interieur van de kerk is tevens intact, evenals de omgeving.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw heeft enige zeldzaamheidswaarde als een Ledeboeriaanse gemeente.

Bronnen

- J. Westerbeeke (2007, 3^e druk). *De Bruidgom komt! 150 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Bruinisse*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 86.
- www.reliwiki.nl

Bruinisse | PKN-kerk

Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Kerkplein 1
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1952
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Rechtgesloten zaalkerk met houten kap, dakruiter en verhoogd voorplantsoen. Momenteel wordt de kerk uitgebreid met multifunctionele zalen in de oude consistorie.

Architectuurhistorische waarde

Vrij toegepaste neoclassicistische verwijzingen in de vorm van een tempelfronton, pilasters en een verhoogd entree met trappartij. De kerk heeft bijzondere vensters met afgeronde dorpels die tot in de daklijst lopen. De glas-in-lood ramen zijn van het atelier van Willem Korteweg. In blindnissen onder de vensters verdiepte reliëfs met Ichtussymbool. De kerkruimte heeft een serene lichtval, iets waar Rothuizen zich persoonlijk mee bezighield. In de houten dakruiter hangt een door Johannes Florkin gegoten klok (1461).

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland. Binnen de protestantse kerkbouw werd gezocht naar een eigen traditionalistische stijl, waarbij veel inspiratie werd opgedaan in het (neo)classicisme. Daarbij is het gebouw een vervanger van een verwoeste voorganger. Ook was de kerk een belangrijk onderdeel in de herstructurering van Bruinisse tijdens de wederopbouw, waarbij het oude centrum een nieuwe inrichting kreeg.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft een prominente plaats in het midden van het dorp. Rond de kerk is er ruimte gemaakt voor gemeenschappelijk dorpsactiviteiten met onder andere een marktplein met een betonnen muziekpaviljoen. Het silhouet van de kerk is goed zichtbaar, aangezien de kerk het middelpunt van het dorp is.

Gaafheid

De kerk wordt momenteel verbouwd, waarbij de buitenruimte tussen consistorie en kerk is overkapt en een etage is toegevoegd. De hoofdvorm van de kerk zelf is intact. De omgeving van de kerk is door de jaren heen enigszins gewijzigd (plantsoen).

Zeldzaamheid

De kerken van Rothuizen en 't Hooft uit de jaren vijftig staan bekend om hun sobere eenvoud en spaarzame decoraties. Deze kerk vormt een uitzondering door de sterk aanwezige neoclassicistische vormtaal.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 86.
- www.reliwiki.nl

Bruinisse | Kerk Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland

Waardering *

Adres	Prinses Margrietstraat 2	
Architect	J. van Harmelen	
Bouwjaar	1957	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Herbestemd als sportzaal	
Denominatie	N.v.t.	
Oorspronkelijke denominatie	Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Eenvoudige rechtgesloten zaalkerk, sinds 1987 herbestemd als sportzaal.

Architectuurhistorische waarde

Zeer sobere bakstenen zaalkerk onder zadeldak in traditionalistische vormen, rechthoekige vensters. Gevelsteen van de bouw. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, in het bijzonder van die met een bevindelijk gereformeerde signatuur. In de uiterst onopvallende vormgeving toont het gebouw zich als een typische 'kerkschuur' van de Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland. Het eerste gebouw waar zij vanaf 1908 bijeen kwamen, werd in 1945 verwoest door oorlogshandelingen.

Ensemble- en situeringswaarde

Het kerkgebouw beschikt niet over ensemble- of situeringswaarde.

Gaafheid

De kerk is door de herbestemming niet gaaf bewaard gebleven. Ook enkele veranderingen in het exterieur, zoals aangebrachte dakvensters.

Zeldzaamheid

De gebouw kent geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.monnikkenwerk.nl
- www.reliwiki.nl

Burgh-Haamstede | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering *

Adres	Ankerweg 10
Architect	W. de Jonge
Bouwjaar	1953
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde Gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met forse uitbreiding aan zijgevel (noordzijde).

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistische zaalkerk onder zadeldak met roosvenster in voor- en achtergevel en horizontale lichtstrook onder dakrand in zijgevels. Ingangsportaal met voordeur geflankeerd door ronde vensters. Dakruiter.

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, in het bijzonder van die met een bevindelijk gereformeerde signatuur. Daarnaast heeft het kerkgebouw een relatie met de voor Haamstede belangrijke ontwikkeling van de badcultuur. Vanwege de groei van het aantal toeristen in de kerkdiensten werd in 1972 het kerkgebouw uitgebreid met een zaal met driehonderd zitplaatsen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft een hoekligging.

Gaafheid

Ondanks de gerealiseerde uitbreiding is het hoofdvolume goed herkenbaar gebleven.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw beschikt over enige zeldzaamheidswaarde vanwege de verbondenheid met de ontwikkeling van de badcultuur in Haamstede.

Bronnen

- www.reliwiki.nl

Burgh-Haamstede | Pelgrimskerk Ontmoetingskerk

Waardering * *

Adres	Platboslaan 1	
Architect	G. Tuinhof (architectenbureau Steen en Tuinhof)	
Bouwjaar	1963-64	
Bouwstijl	Modernisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	PKN	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met zwevend zadeldak, opengewerkte betonnen toren en plantsoen.

Architectuurhistorische waarde

Modernistisch ontwerp van Gerrit Tuinhof, inclusief de kenmerkende kerktoren van het architectenbureau. Typische jaren zestig-architectuur met een zichtbaar skelet van gewapend beton, betonnen vensters met ritmische, verticale tracering; een abstract gekleurd glas-in-beton-kunstwerk; het gebruik van primair geometrische vormtaal; zwevende trappartijen en zelfs een 'zwevend dak'. Bijzonder detail is het later toegevoegde overdekte terras (Steen en Tuinhof, 1973) om de kerkende toeristen op te vangen.

Cultuurhistorische waarde

De kerk verving de kleinere, bouwvallige kerk uit 1925, gelegen aan de Noordstraat. Het kerkgebouw heeft nadrukkelijke relatie met de groei en bloei van de badcultuur van Haamstede: de nieuwe kerk is (deels) op de grond van de Rotterdamse Tram Maatschappij gebouwd, die hier de kampeerwagons rangeerde voor toeristen. Rond de kerk was een bungalowpark gepland (uitgevoerd). De nieuwe kerk kreeg flexibele ruimtes voor het toegenomen kerkbezoek in het toeristische seizoen, de oude kerk was daarvoor te klein.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is ruim voorzien van buitenruimtes in de vorm van een plantsoen en parkeerruimte rondom. Er zijn diverse aangebouwde bijgebouwen, waarvan sommige van een latere datum zijn. Het silhouet van de kerk is vooral zichtbaar door de hoge torenspits.

Gaafheid

De kerk is meerdere keren verbouwd, vergroot of gemoderniseerd. De hoofdvorm is echter intact, evenals de directe omgeving.

Zeldzaamheid

De kerk is sterk verbonden met de badcultuur van Haamstede. Het is geen 'echte' toeristenkerk, maar een hybride vorm gebouwd voor zowel de regionale bevolking als de gereformeerde, vakantievierende gezinnen in Haamstede. Als zodanig beschikt de kerk over een zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- A.Verdaasdonk (1999). *Veertig jaar en meer 'kerken' in Haamstede. Toeristenzielzorg in de Kop van Schouwen.*
- www.reliwiki.nl
- www.orgelsinzeeland.nl

Burgh-Haamstede | Onze Lieve Vrouwe op Zee

Onze Lieve Vrouw ter Zee (toeristenkerk)

Waardering * * *

Adres	Serooskerkseweg 2	
Architect	C.F.L. van der Lubbe	
Bouwjaar	1958-1959 (inwijding 19-07-1959)	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Rooms-katholiek	
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Rechthoekige gesloten zaalkerk gebouwd in 1959 met voorportaal, consistorie met garage en gesloten atrium voor buitendiensten voorzien van twee kleine opengewerkte torens naast de ingang. Gebouwd als strandkerk en parochiekerk voor vaste bewoners. Formeel een hulpkerk.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp van C.F.L. van der Lubbe (leerling van A.J. Kropholler, Delftse School). Het ontwerp heeft invloeden van de Bossche School door de kubische vormen, het gebruik van sober materiaal en de getalsmatige verhoudingen. De gevels zijn voorzien van decoratief metselwerk met glas-in-loodramen aan weerszijden. Het tentdak wordt ondersteund door vier stalen pijlers, daartussen bevindt zich een cassetteplafond waardoor de vierkante vormtaal wordt benadrukt. Het interieur heeft een lichte uitstraling, een vast liturgisch centrum met eenvoudige kerkbanken en is verrijkt met enkele originele en later toegevoegde kunstwerken.

Cultuurhistorische waarde

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde het (massa) toerisme op de Kop van Schouwen zich snel dankzij de nabijheid tot zee en strand. Voor de zielenheil van katholieke toeristen werden - als onderdeel van een katholiek bouwprogramma in verschillende Zeeuwse (en enkele andere Nederlandse) badplaatsen waar parochiekerken ontbraken - tijdelijke of permanente voorzieningen gerealiseerd voor seizoensdiensten. Naast Haamstede werden in Zeeland toeristenkerken gebouwd in Cadzand, Dishoek, Westkapelle, Zoutelande en Renesse (gesloopt). Verder werd gekerkt in een eenvoudige behuizing in Vrouwenpolder en tijdelijk in andere kerken. De kerken in Haamstede, Cadzand, Dishoek, Westkapelle en Zoutelande zijn typologisch en in verschijningsvorm vergelijkbaar. De opgave heeft hier geleid tot een speciaal op toeristen toegesneden bouwtype.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft een plantsoen, parkeervoorzieningen, een consistorie en een pastorie met garage. Nabij de kerk ligt de katholieke begraafplaats.

Gaafheid

De hoofdvorm van de kerk is gaaf. De drie dichtgemetselde deuren naar het atrium vormen echter een belangrijke aantasting van het concept. Stedenbouwkundig gezien is de route tussen kerk en begraafplaats doorsneden door een nieuwe toegangs- weg. Het silhouet is goed zichtbaar door de vrije ligging aan deze weg.

Zeldzaamheid

Toeristenkerken zijn een zeldzaam type kerken. De meeste in Zeeland zijn betrekkelijk eenvoudig van aard, de OLV op Zee heeft meer voorzieningen zoals een gesloten kerkzaal en een pastorie met garage (in de jaren vijftig!).

Bronnen

- A. Verdaasdonk (1999). *Veertig jaar en meer 'kerken' in Haamstede. Toeristenzielzorg in de Kop van Schouwen.*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 120. | • www.reliwiki.nl

Kerkwerve | Pniëlkerk

Waardering *

Adres	Beatrixstraat 5
Architect	L.R.T. Oskam en C.G. Geenen
Bouwjaar	1966
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Christelijk Gereformeerd
Oorspronkelijke denominatie	Christelijk Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Bakstenen zaalkerk met vrijstaande, opengewerkte klokkentoren en lage schuingeplaatste en verspringende bijgebouwen waarin entreepartij en nevenruimten.

Architectuurhistorische waarde

Modernistisch ontwerp van Oskam en Geenen (1966). De voorgevel is voorzien van decoratief metselwerk met een strakke verticale geleiding. Aan de straatzijde is de gevel opengewerkt en bestaat de gevel uit groen vensterglas in stalen stijlen met een modernistische vlakverdeling. Het interieur is eveneens voorzien van siermetselwerk, vast kerkmeubilair en een verhoogd liturgisch centrum. Het plafond is betimmerd met naturel afgewerkte schroten. De totale massa van de kerk heeft als gevolg van de diverse uitgebouwde gemeenschapsruimtes een asymmetrische opbouw.

Cultuurhistorische waarde

Onder verantwoordelijkheid van de Christelijke Gereformeerde Kerk in Zierikzee werden vanaf 1949 kerkdiensten gehouden in de kantine van een barakkenkamp aan het begin van de Zandweg. Dat kamp diende voor de huisvesting van werklieden belast met grondverbetering en wegeaanleg, nodig na de inundatie van 1944-1945. Na de Watersnoodramp van 1953 kreeg de gemeente de beschikking over een uit Zweden afkomstige houten noodkerk, die eerst werd geplaatst nabij een barakkenkamp aan de Heereweg in Noordgouwe. Dit gedeelte van het eiland was betrekkelijk droog gebleven en aldaar werden diverse eilandbewoners tijdelijk gehuisvest. In 1956 werd dit kerkje naar Kerkwerve (Weelweg) overgeplaatst. In 1958 werd de gemeente zelfstandig. Het kerkgebouw is derhalve een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, maar sterk verbonden met andere gebeurtenissen in de Zeeuwse geschiedenis, zoals de inundatie en de Watersnoodramp.

Ensemble- en situeringswaarde

De christelijke gereformeerde kerk ligt in dorpsuitbreiding ten zuidwesten van de dorpskern. De toren zorgt voor een duidelijk silhouet.

Gaafheid

Recent is de kerk uitgebreid met vergaderruimtes in een hedendaagse stijl. Het interieur hiervan is donker uitgevoerd, wat een contrast vormt met de lichtval in de kerk.

Zeldzaamheid

De gebouw heeft enige zeldzaamheidswaarde als kerk gebouwd na de Watersnoodramp, zij het niet betaald door het Nationaal Rampenfonds.

Bronnen

- A.C. Uitslag (2008). *Het Evangeliezaad in de Schouwse kleigrond. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde kerk Kerkwerve*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 143.
- www.cgkkerkwerve.nl
- www.orgelsinzeeland.nl

Nieuwerkerk | Jacobuskerk

Waardering * *

Adres	Ooststraat 16
Architect	Chr. de Heer
Bouwjaar	1958
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Hersteld hervormd (sinds 2005)
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd (1958-2004)
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk onder zadeldak met expressief vormgegeven dakruiter, verhoogde voorbouw en aangebouwde consistorie. De kerk wordt sinds 2005 hergebruikt door de Hersteld Hervormde Kerk.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van Chr. de Heer (1958) met invloeden uit de Bossche School. In de gevels zijn getalsmatige liturgische verwijzingen zichtbaar, bijvoorbeeld in de acht spekbanden, twaalf kleine vensters aan de voorzijde en vier kleine vensters in een zijgevel (Heilige Grafkerk, Apostelen, Kerkvaders). De zijgevel aan de straatzijde (Badhuisstraat) bestaat geheel uit een abstract glas-in-lood-kunstwerk. Expressieve dakruiter. Het interieur is zeer eenvoudig en gewijzigd: van oorsprong stoelen, nu weer banken. Oorspronkelijk wandkunstwerk niet meer aanwezig/zichtbaar.

Cultuurhistorische waarde

In de gevel is een kleine gedenksteen ingemetseld ter hoogte van de waterstand tijdens de Watersnoodramp van 1953.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk staat aan de rand van een uitbreiding van het dorp. Aan de achterzijde van de kerk bevindt zich een bijgebouw met vergaderruimte. De kerk is redelijk goed zichtbaar door de ligging aan een kruispunt en de dakruiter.

Gaafheid

Het gebouw is in hoofdopzet ongewijzigd, het interieur is echter aangepast.

Zeldzaamheid

Het gebouw vertegenwoordigt geen specifieke zeldzaamheidswaarden.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 189.
- www.reliwiki.nl

Nieuwerkerk | Kerk Gereformeerde Gemeente in Nederland

Waardering *

Adres	Stationsstraat 11	
Architect	Onbekend	
Bouwjaar	1955	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland (1980-2008: GGIN Buiten Verband)	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Eenvoudige zaalkerk ondergebracht in achterste bouwvolume van de voormalige Christelijke School aan de Stationsstraat in Nieuwerkerk.

Architectuurhistorische waarde

Schoolgebouw onder schilddak. In 1967 werd het thans in deze kerk staande orgel aangekocht. Dit instrument werd in 1837 gebouwd voor de Nederlandse Hervormde Kerk in Sassenheim door de orgelbouwer Hermanus Knipscheer uit Amsterdam. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft enige cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Schouwen-Duiveland, in het bijzonder die van de bevindelijk gereformeerde signatuur. Nieuwerkerk was een van de gemeenten die in 1980 buiten het verband kwam te staan. Per 2008 werd de kerk na een verzoek - uit nood vanwege een tekort aan voorgangers - weer teruggelaten in het verband van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft door zijn verborgen ligging aan de achterzijde van een schoolgebouw aan een doorgaande straat geen enkele ensemblewaarde.

Gaafheid

In 1977 werd het kerkgebouw vergroot, dit vanwege de groei van de gemeente. In 2003- 2004 werd bovendien de kerk van binnen geheel vernieuwd.

Zeldzaamheid

Het gebouw vertegenwoordigt geen specifieke zeldzaamheidswaarden.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Ouwerkerk | Geertruidkerk

Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Ring 46	
Architect	F.H. Klokke (met akoestische adviezen van prof. A.D. Fokker)	
Bouwjaar	1956	
Bouwstijl	Shake-hands (modernisme met invloeden classicisme en functionalisme)	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	PKN	
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Twaalfzijdige centraalbouw met aangebouwde consistorie, betonnen paviljoen en een vrijstaande, opengewerkte klokkentoren. Geslaagd voorbeeld van naoorlogse, protestantse kerkbouw.

Architectuurhistorische waarde

Vervanging van verwoeste middeleeuwse kerk naar een ontwerp van F.H. Klokke (1959). Het ontwerp heeft zowel classicistische als functionalistische invloeden (shake-hands). De kerkzaal heeft een loofhutvorm met glas-in-beton-vensters en een opengewerkte, betonnen dakruiter. Het plafond is voorzien van een experimentele demping naar een ontwerp van prof. A.D. Fokker om de akoestiek te verbeteren. Het orgel is afkomstig van de Gebr. Van Vulpen en dateert uit de bouwtijd. De gevels van de toren hebben spekbanden en niet-functionele 'traptreden' van wit natuursteen. Over het betonnen paviljoen is weinig bekend, hoogstwaarschijnlijk is deze gelijktijdig met de kerk ontworpen.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft een hoge cultuurhistorische waarde. De middeleeuwse kerk van Ouwerkerk raakte zwaar beschadigd in de Tweede Wereldoorlog, waarbij in 1945 de restanten en de toren door de Duitsers werden opgeblazen. In 1946 verrees er een door Zwitserland geschonken noodkerk, die echter zwaar beschadigd raakte tijdens de Watersnoodramp van 1953, waarna men besloot tot de bouw van de huidige kerk. De kerk speelt een belangrijke rol in de dorpsgemeenschap.

Ensemble- en situeringswaarde

De Geertruidkerk is zeer goed zichtbaar door de verhoogde ligging van het kerkringdorp in het landschap, de hoge toren en het ontbreken van beplanting rond het dorp (verzilting). De kerk is ingepast in het bestaande weefsel van het dorp.

Gaafheid

De kerk is zowel qua exterieur als interieur gaaf bewaard gebleven. Ook de historisch-ruimtelijke setting van het gebouw is gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk heeft zeldzaamheidswaarde vanwege de bijzondere bouwstijl binnen de protestantse kerkbouw, met name de twaalfzijdige centraalbouw en de opengewerkte toren met wenteltrap is uniek.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 204.
- www.reliwiki.nl

Scharendijke | Bethlehemkerk

Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Bethlehemplein 4
Architect	T. van Hoogevest
Bouwjaar	1955
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met half ingebouwde toren, aangebouwde vergaderruimtes en consistorie, plantsoen en parkeervoorzieningen.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp van T. van Hoogevest met invloeden van de Delftse School. De kerk heeft een imposante bakstenen toren, gevels met bakstenen pilaster met daartussen glas-in-beton-ramen (Berend Hendriks) en een glas-in-baksteen-kunstwerk bij het liturgische centrum. De bijgebouwen zijn ontworpen in dezelfde stijl. In 2015 werd de kerk gerenoveerd, waarbij er ook nieuwe ramen (ontwerp Marian Gaanderse) en wandkleden (Neeltje van der Linde) zijn geplaatst die de zes scheppingsdagen verbeelden.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft cultuurhistorische waarde als getuigenis van de religieuze geschiedenis van Schouwen-Duiveland. De naam Bethlehemkerk herinnert aan het middeleeuwse 'klooster Bethlehem', onderdeel van de toenmalige parochie Elkerzee (even buiten Scharendijke). De klok uit dit klooster hangt nu in de toren van deze kerk. Ook nog enkele sierstenen uit het verdwenen klooster. Daarnaast is de kerk een getuigenis van de Watersnoodramp van 1953 en een stukje planologisch beleid. De hervormde kerk van Elkerzee was door de ramp volledig verwoest, maar na 1953 besloot men Scharendijke aan te wijzen als 'groei kern' en ook daar de verdwenen kerk van Elkerzee weer te herbouwen. Vanwege het bovenlokale belang van deze kerk, vinden er ook veel dorpsactiviteiten plaats in de gemeenschapsgebouwen achter de kerk (wijkgedachte).

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft belangrijke ensemblewaarde als onderdeel van een nieuwbouwwijk uit de wederopbouwperiode. De nabijgelegen pastorie wordt bewoond door de dominee. De betonnen vijver voor de kerk hoort niet bij de kerk, maar voorziet de brandweer van bluswater. De hoge toren zorgt voor een zeer herkenbaar silhouet.

Gaafheid

De consistorie is vergroot, hier is evens een toneelruimte aan toegevoegd. Verder zijn er enkele aanpassingen geweest die de hoofdvorm niet hebben aangetast.

Zeldzaamheid

De kerk beschikt over zeldzaamheidswaarde vanwege de herbouw van een door de Watersnoodramp van 1953 vernietigde kerk en de herbouw daarvan in een naburig dorp.

Bronnen

- C. de Boer-Van Hoogevest en M. van Damme (2009). *Bouwen op historie, 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909-2009*.
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 215.
- www.reliwiki.nl
- www.scharendijke-pkn.nl

Sirjansland | PKN-kerk

Hervormde kerk

Waardering *

Adres	Kerklaan 2
Architect	A.N. Van Donkelaar en J.H. Bodegraven
Bouwjaar	1959
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Kleine zaalkerk met dakruiter op de locatie van een verwoeste voorganger.

Architectuurhistorische waarde

Het traditionalistisch ontwerp van Van Donkelaar en Bodegraven is gebaseerd op de voorganger die verloren ging door de Watersnoodramp van 1953. De daklijst is opgesierd met eenvoudig, decoratief metselwerk. In de jaren tachtig werd naast de kerkzaal een tweede gebouwd, waardoor er een moderne variant op de hallenkerk ontstond.

Cultuurhistorische waarde

Omstreeks 1500 moet een stenen kerk in Sirjansland (een verbastering van 's-Heer Jansland) zijn gebouwd. Als gevolg van de Watersnoodramp van 1953 geraakte deze kerk in slechte staat. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg was er voorstander om de kerk in zijn totaliteit te herstellen. Het Nationaal Rampenfonds was alleen bereid de bouw van een geheel nieuwe kerk te financieren. Na lange tijd werd tot het laatste besloten. Zelfs de oude kansel mocht niet naar de nieuwe kerk worden overgebracht en werd verkocht aan de Hervormde Gemeente van Capelle aan de IJssel. De oude kerk bleef tot 31 augustus 1958 in gebruik en werd in oktober afgebroken. In datzelfde jaar werd aan de bouw van de nieuwe kerk begonnen, welke in 1959 werd voltooid. Daarnaast is de kerk een uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Schouwen-Duiveland.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk staat op de (verhoogde) locatie van de voorganger in het midden van het oude dorpscentrum. De nog bestaande oude kerkmuur omringd de voormalige begraafplaats.

Gaafheid

In 1988 is de kerk grondig verbouwd en gemoderniseerd, waarbij er flink werd uitgebreid aan de zuidzijde. Een nieuwe uitbreiding volgde in 2005. Het silhouet is goed zichtbaar door de dakruiter en de verhoogde ligging van de kerk.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de herbouw als gevolg van de Watersnoodramp.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 98.
- www.hervormdsir.nl
- www.reliwiki.nl

Zierikzee | Christelijke Gereformeerde Kerk

Waardering * *

Adres	Zevengetijstraat 11
Architect	Chr. de Heer
Bouwjaar	1964-1965
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Christelijk gereformeerd
Oorspronkelijke denominatie	Christelijk gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk (staalconstructie) met opengewerkte klokkentoren en bijgebouwen (onder andere voormalige kosterswoning, vergaderruimtes, consistorie). In 2007 gerenoveerd door Jan Jonker uit Zierikzee. Gebouwd ter vervanging van de bouwvallig geraakte kerk even verderop aan de Minderbroederstraat.

Architectuurhistorische waarde

In moderne vormtotaal ontworpen kerkzaal met aan de straatzijde een hooggeplaatst betonraam met glas- in-lood (abstracte gekleurde voorstelling). De toren heeft een zeer opvallend ontwerp, met sterke functionalistische invloeden. De kerkruimte is van binnen sober, met een zichtbare staalconstructie en verzorgde afwerking van de gevels in betonsteen en de vloer met natuurstenen scherven. De haaks op elkaar gemetselde B2-bakstenen verwijzen naar de ladder van Jacob. Achter het liturgisch centrum bevinden zich uitgemetselde stenen in kruisvorm en in de zuidgevel enkele gebrandschilderde ramen (geloof, hoop, liefde), afkomstig uit de voorganger van de kerk. De kerk heeft een glasraam uit de bouwtijd met verwijzing naar verwoestingen en inundatie tijdens de Tweede Wereldoorlog, een bijzondere preekstoel, doopvont en banken.

Cultuurhistorische waarde

Geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Gemeenten op Schouwen (de 'bezwaarden') en de zoektocht naar een permanente plek in het religieuze en fysieke landschap van Zeeland. De kerk is gebouwd ter vervanging van een eerder kerkgebouw uit 1925 aan de Minderbroederstraat die echter door de Watersnoodramp zeer bouwvallig was geworden waardoor men besloot tot de bouw van onderhavige kerk.

Ensemble- en situeringswaarde

Het silhouet van de toren is van verre zichtbaar en de glazen gevel van de kerkzaal is beeldbepalend vanaf straatniveau. De kerk is ingepast in het historische weefsel van Zierikzee. De aangrenzende kosterwoning is verbouwd tot recreatieruimte voor jongeren. Bij de kerk hoort een gemeenschapsgebouw (omgebouwde schuur) verderop in de straat.

Gaafheid

De verbouwing heeft de hoofdvorm niet aangetast en de omgeving is onveranderd. De verbouwing van de kerk heeft het oude ontwerp in ere gehouden en benadrukt (met name het zicht op de toren). De nieuwe transparante straatgevel benadrukt de openheid van de kerkgemeenschap: iedereen is welkom.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde als een prominente christelijke gereformeerde kerk met een bijzondere klokkentoren en vanwege de link met de Watersnoodramp.

Bronnen

- J.C. van Beveren (1986). *Om 't eeuwig welbehagen*.
- *De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Zierikzee 1836-1986*.
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 278.
- www.cgkzierikzee.nl | • www.reliwiki.nl

Overige kerken | Kerk Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland, Oosterland

De Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland aan de Groenendaal 12 in Oosterland is volgens Reliwiki in gebruik genomen in 1948 en vervolgens weer buiten gebruik gesteld in 1965. Het is echter onduidelijk of het gebouw al eerder bestond. Momenteel zijn er geen karakteristieken meer die verwijzen naar de religieuze functie of naar de wederopbouwperiode.

Overige kerken | Kerk Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland, Oosterland

De Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland betrok in 1965 en nieuw gebouwde kerk aan de Burgemeester van der Havestraat 68 in Oosterland. Dit gebouw werd echter in 1994 rigoreus verbouwd en in 2012 uitgebreid.

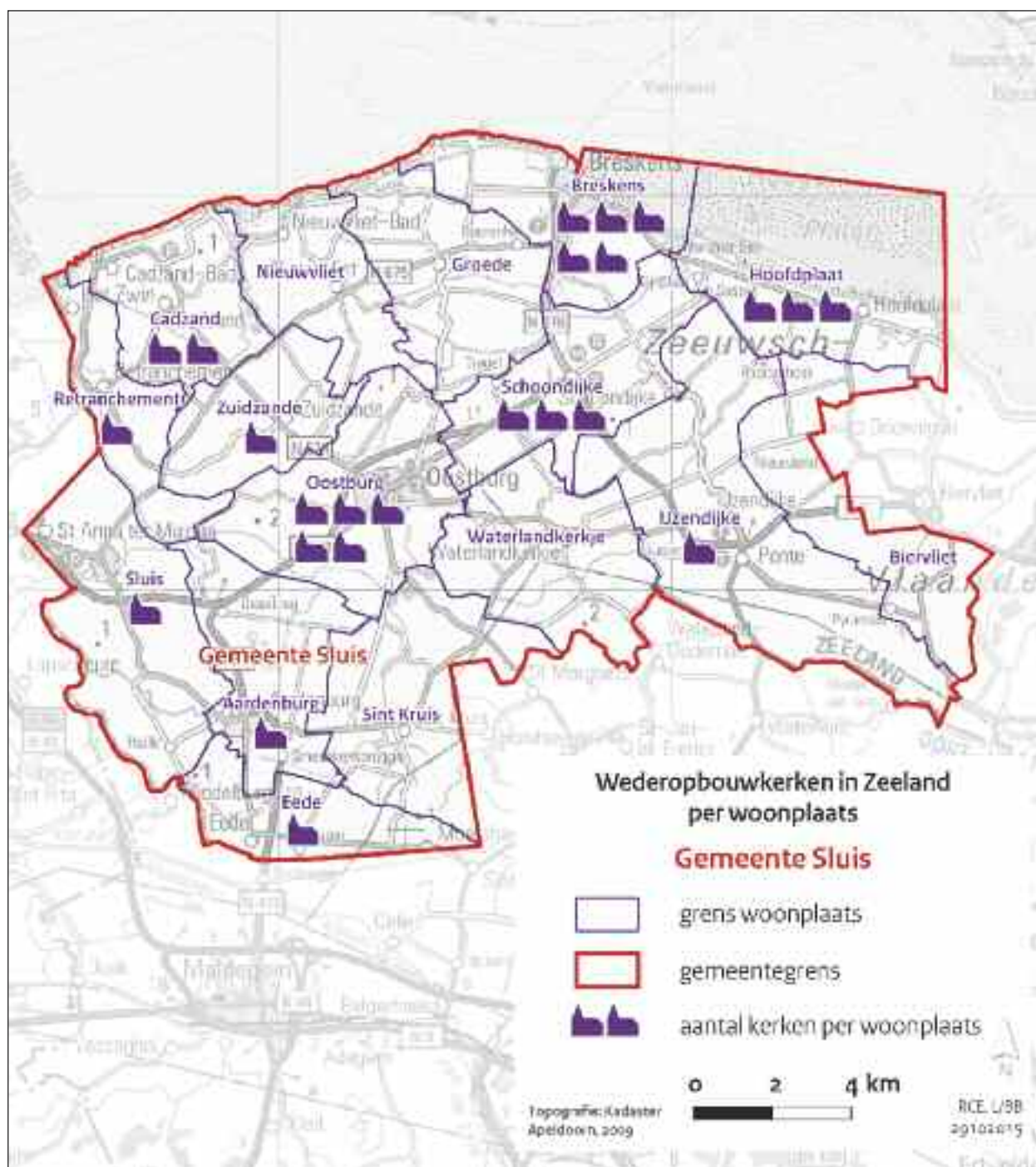

Overige kerken | Thomaskerk (PKN), Zierikzee

De Thomaskerk (PKN) aan de Sint Domusstraat 35 in Zierikzee is gebouwd in 1958 als Gereformeerde kerk. Deze is kerk is in 1995 sterk gerenoveerd.

15 Gemeente Sluis

Aardenburg | Ontmoetingskerk

Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Sassenstraat 1-3
Architect	J. Kolff
Bouwjaar	1969
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Culturele bestemming en Bed & Breakfast
Denominatie	N.v.t. (herbestemd)
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd (tot 2008)
Status	N.v.t.

Algemeen

Moderne zaalkerk op de locatie van een voorganger uit 1928. Leegstand in 2008, hierna volgde een tijdelijke bestemming als Bed & Breakfast en locatie voor workshops. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Sober modernistisch ontwerp. De kerk heeft geen decoraties, maar bestaat uit een zaal met schuin dak en opengewerkte gevels. De glazen gevel aan straatzijde heeft de typische vlakverdeling van de jaren zestig. Bijzondere geometrische (Escheriaanse) bakstenen invulling onder de vensters.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland. De sobere, functionalistische vormtaal van het gebouw past goed in de gereformeerde opvattingen over de dienende rol van het kerkgebouw als plek om samen te komen. Continuïteit van kerken op deze plek vanaf 1928.

Ensemble- en situeringswaarde

Er zijn enkele aangebouwde bijgebouwen. De kerk is ingepast in het straatbeeld, heeft geen toren en is niet nadrukkelijk aanwezig.

Gaafheid

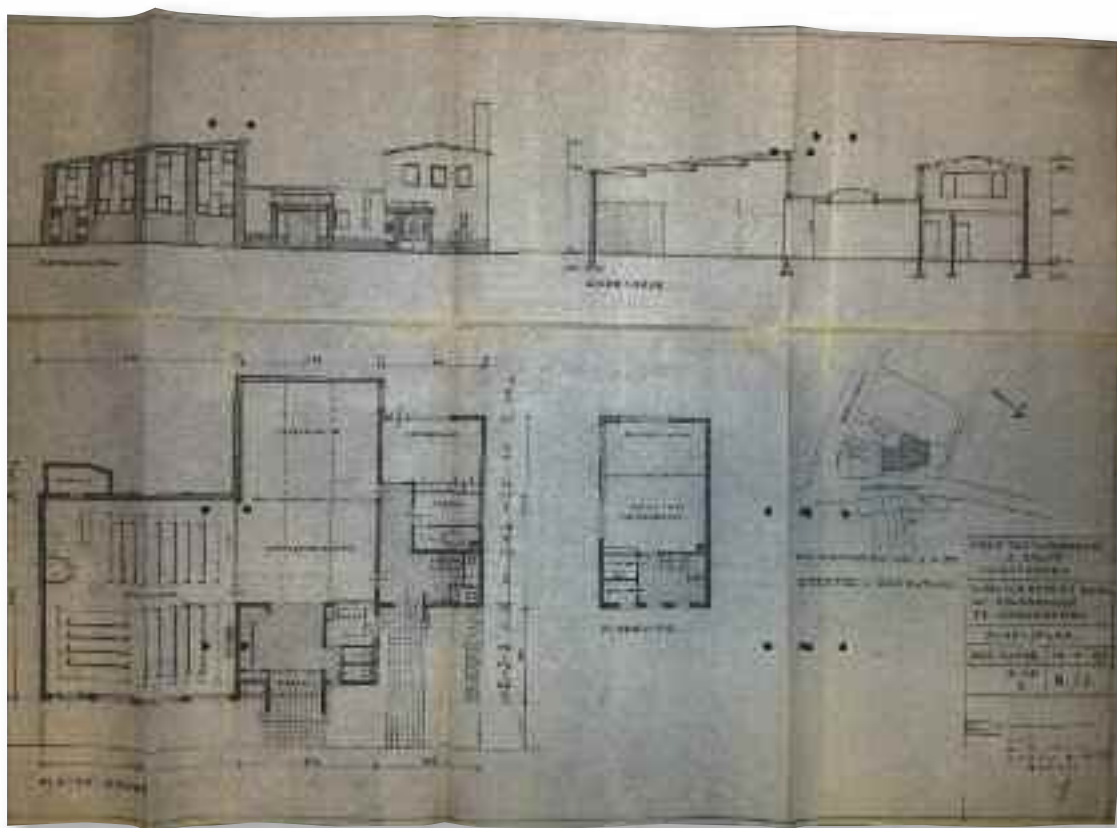
De kerk is aangepast voor een nieuwe bestemming; de hoofdvorm bleef hierbij onaangetast. Het interieur is aangepast, maar bezit nog verschillende elementen uit de periode van de kerkelijke functie, zoals een orgel.

Zeldzaamheid

De kerk vertegenwoordigt geen specifieke zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 69.
- www.inhetherenhuis.nl
- www.reliwiki.nl

Breskens | Gereformeerde kerk

Waardering *

Adres	Nieuwstraat 23	
Architect	J. Kolff	
Bouwjaar	1954	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Woonhuis	
Denominatie	N.v.t. (herbestemd)	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde kerk (tot 1995)	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Sobere bakstenen zaalkerk met witte houten dakruiter. Vanaf 1995 zijn de gereformeerden met de hervormden gaan kerken in de voormalige Hervormde (of Sion) Kerk, vanaf toen Samen-Op-Weg-kerk en vanaf 2003 PKN geheten. De voormalige gereformeerde kerk is nadien omgebouwd tot woonhuis.

Architectuurhistorische waarde

De voorgevel is geleed en heeft drie ramen in de vensteropeningen, in de topgevel met Bijbelse voorstellingen. Er zijn hekpalen bij de entree van het kerkterrein.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is de vervangende nieuwbouw van de eerdere uit 1934 daterende kerk die gestaan heeft op het terrein van de Van Mellefabriek. Deze werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest, maar nadien weer opgebouwd. Uiteindelijk werd aan de rand van het dorp de huidige kerk gebouwd.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk lag oorspronkelijk in de polder, aan de rand van het dorp. Er is later een nieuwbouwwijk omheen gebouwd. De kerk ligt naast de Oude Begraafplaats van Breskens, welke tegenwoordig is ingericht als plantsoen en alleen nog herkenbaar is vanwege enkele oude grafmonumenten.

Gaafheid

De kerk is verbouwd tot woonhuis, waarbij het oorspronkelijke kerkinterieur verdwenen is. Het exterieur is nog nauwelijks herkenbaar als kerk, afgezien van de dakruiter en een gedenksteen.

Zeldzaamheid

De kerk vertegenwoordigt geen specifieke zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 81.
- www.reliwiki.nl

Breskens | Gebouw voor Christelijke Samenkomsten

Waardering * *

Adres	Langeweg 1A
Architect	L.A. Cijssouw en J.B. Wuijkhuijse
Bouwjaar	1947-1950
Bouwstijl	Shake-hands
Huidige functie	Gebouw voor Christelijke Samenkomsten
Denominatie	Vergadering der Gelovigen
Oorspronkelijke denominatie	Vergadering der Gelovigen
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met verhoogde entreepartij ingangspartij en aan achterzijde aangebouwd bijgebouw .

Architectuurhistorische waarde

De verhoogde ingangspartij heeft twee verdiepingen en wordt bekroond met een fronton. Boven de ingang bevindt zich een Ichtusreliëf. De kerkzaal zelf heeft geen vast meubilair, op het doopbad voor volwassenen onder de vloer na. Dit bad kan betreden worden door middel van een trap, maar het bad wordt normaliter afgedekt met vloerplaten en wordt alleen met bijzondere gelegenheden gebruikt. Het ontwerp toont sterke gelijkenis met de gereformeerde kerk in Domburg (Rothuizen en 't Hooft, in dezelfde tijd gebouwd) en de later gebouwde gereformeerde kerk in Rilland (eveneens Rothuizen en 't Hooft).

Cultuurhistorische waarde

De traditie van 'christelijke samenkomsten' heeft een lange geschiedenis in Breskens. Oorspronkelijk vonden ze plaats in huiskamers. In 1918 werd er een speciaal gebouw voor neergezet. Deze werd na de bombardementen van 1944 verwoest. De herbouw vond plaats op de locatie van de eveneens geheel vernietigde Van Melle-fabriek, die na de oorlog de productie in Rotterdam herstartte. De fabriek schonk de grond voor de nieuwbouw van de kerk en architect L.A. van Cijssouw, getrouwd met een Van Melle, maakte het ontwerp.

Ensemble- en situeringswaarde

Het vrijstaande gebouw wijkt iets naar voren op de rooilijn, waardoor het goed herkenbaar is. Stedenbouwkundig gezien is het gebouw ingepast in het bestaande weefsel, mogelijk op de locatie van de oude Van Melle fabriek.

Gaafheid

De kerk wordt intensief gebruikt en door vrijwilligers onderhouden. Er is een nieuwe keuken in gebouwd en er zijn onderhoudsvriendelijke Trespa-platen als gevelafdekking aangebracht.

Zeldzaamheid

Het gebouw heeft zeldzaamheidswaarde vanwege het doopbad dat - voor zover bekend - uniek is in Zeeland.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 80.
- www.hni.nl
- www.reliwiki.nl

Breskens | Kerk Vrije Evangelische Gemeente

Waardering *

Adres	Papendrecht 4A	
Architect	A.C. Kammeijer	
Bouwjaar	1952	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Woonhuis/atelier	
Denominatie	N.v.t. (herbestemd)	
Oorspronkelijke denominatie	Vrije Evangelische Gemeente	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Rechthoekige zaalkerk met dakruiter en ingangsportaal. Sinds 2003 in gebruik als woonhuis met atelierruimte.

Architectuurhistorische waarde

Het oorspronkelijke ontwerp heeft enkele herkenbare details, zichtbaar in de zeshoekige vensters en zijkapel. In de voorgevel van witte sierstenen ingemetseld die doen denken aan meeuwen.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is van oudsher een echte 'volkskerk', gebouwd midden in een visserswijk tegen de 'achterkant' van de dijkhuisjes aan. Architectonisch minder interessant, maar cultuurhistorisch passend in het maritieme karakter van 'Bresjes'.

Ensemble- en situeringswaarde

Het gebouw heeft beperkte ensemblewaarde. De pastorie is van de kerk gesplitst, waarbij de achterliggende tuin gedeeld wordt. Zijkapel is slaapvertrek geworden. Zicht op de kerk wordt belemmerd door de dijk. Er is wel ruimtelijke samenhang met aanwezige de vissershuisjes.

Gaafheid

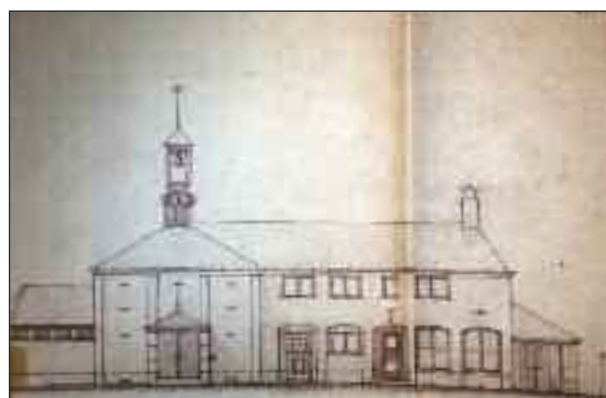
De kerk is sterk aangepast naar de wensen van de bewoners. De hoofdvorm is echter intact, inclusief de orgelzolder met orgel. De pastorie is van de kerk gescheiden. De kerk zelf is gesplitst in een woongedeelte en een atelier. De kerk is door nieuwe bewoners eigenhandig en vakkundig opgeknapt, inclusief een nieuwe dakruiter.

Zeldzaamheid

De kerk vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 81.
- www.reliwiki.nl

Breskens | Sionkerk

Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Dorpsstraat 50
Architect	A. Eibink
Bouwjaar	1952
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Driebeukige kerk met steekappen en een halfingebouwde, hoge toren met opengewerkte lantaarn van gewapend beton.

Architectuurhistorische waarde

De toren heeft een opengewerkt skelet van gewapend beton met daartussen decoratief metselwerk en vensterruiten. Het ruitmotief keert terug in het metselwerk van de voorgevel en de glas-in-beton-vensters in de steekappen. De bekroning bestond oorspronkelijk uit een uivormige spits met uurwerk, maar dit werd door de Welstandscommissie en de architect zelf niet passend gevonden bij het karakter van het dorp. In plaats daarvan kwam de huidige opengewerkte kroon van gewapend beton. Het interieur wordt opgesierd door een fraaie betimmering van schroten en vast meubilair. Exterieur en interieur vormen een ensemble.

Cultuurhistorische waarde

De kerk staat op de plek van de in 1924 gebouwde maar in de oorlog verwoeste voorganger en heeft mede hierdoor een vergelijkbare hoofdvorm. Het uurwerk en het orgel van de voorganger zijn in de kerk verwerkt. De plek is echter nog ouder. De kerk van 1924 werd gebouwd op de locatie van de toen gesloopte oude 'hoofdkerk' van Breskens, de uit 1527 daterende en aanvankelijk aan Sint Barbara geweiide rooms-katholieke kerk, die na de Tachtigjarige Oorlog in protestantse handen kwam.

Ensemble- en situeringswaarde

De hoge toren is bepalend voor het silhouet van het dorp. Bij de kerk horen enkele bijgebouwen, waaronder een multifunctionele vergaderruimte en een voormalige school.

Gaafheid

De kerk is volledig gaaf bewaard gebleven

Zeldzaamheid

De kerk heeft zeldzaamheidswaarde vanwege de modernistische architectuur, het is een bijzonder voorbeeld van naoorlogse protestante kerkenbouw. De opengewerkte kroon van gewapend beton komt weinig voor in Zeeland. Alleen in Hulst, Oostburg en Ouwkerk zijn vergelijkbare ontwerpen te vinden. Bovendien is de kerk gaaf bewaard gebleven.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 81. | • www.reliwiki.nl
- Arjan van de Pijpekamp m.m.v. Bregit Jansen (2003). *A.Eibink (1893-1975) J.A.Snellebrand (1891-1963): de lange weg van de Amsterdamse school tot Forum*, p. 45-46 en 131-132.

Breskens | Sint Barbarakerk

Waardering * *

Adres	Europastraat 7
Architect	Frans H.M. Mol
Bouwjaar	1950
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Recht gesloten schuurkerk met driebeukige opbouw (zonder lichtbeuk) met dakruiter boven het koor, gebouwd als noodkerk in afwachting van de bouw van een nieuwe Sint Barbarakerk (nooit begonnen).

Architectuurhistorische waarde

Het exterieur is op zich zelf zeer sober, doch opgesierd met kunstwerken van priester/kunstenaar Omer Gielliet (Biervliet, 1925), waaronder de kerkdeur met een voorstelling van een zevenarmige kandelaar (1972) met er boven een beeld van het Laatste Avondmaal (1980). Het interieur is eveneens sober, maar heeft een intieme sfeer. Betonnen zuilen ondersteunen de bakstenen bogen waarop het houten dak rust. Er zijn stalen ramen in de zijgevels. Het liturgische centrum is vervangen door een toneelpodium, de liturgische handelingen vinden nu plaats in het midden van de kerk. De kerk (interieur, maar ook exterieur) is vanaf 1967 verrijkt met onder meer een wandkruis (1968), heiligenbeelden en kruiswegstatie in de omgang en vele andere houten sculpturen.

Cultuurhistorische waarde

De Sint Barbarakerk heeft cultuurhistorische waarde als rooms-katholieke bijkerk van een vissersgemeenschap waarvan de patroonheilige Sint Barbara was, patrones van de mensen met gevaarlijke beroepen en tevens aan te roepen bij storm. Daarnaast is de kerk ook een resultante van de beide wereldoorlogen. In de Eerste Wereldoorlog zochten duizenden rooms-katholieke Belgische vluchtelingen hun heil in Breskens, waar tot dan toe maar veertig katholieken woonden. Er werd een houten kapel aan de Boulevard gebouwd, die in de Tweede Wereldoorlog weer werd vernietigd. Direct na de oorlog in 1946 werd toestemming verkregen om op het terrein van de villa van de familie Van Melle (Van Melle-fabriek) de huidige kerk als noodkerk te bouwen.

Echter, de Sint Barbarakerk heeft wellicht nog meer betekenis vanwege de levensloop van priester-kunstenaar Omer Gielliet die als 'linkse pastoor' vanaf 1967 tot heden aan de kerk verbonden is en een radicaal andere koers voer dan het Bisdom. Hij hield zich veel bezig met ontwikkelingssamenwerking en vluchtelingenwerk, waarbij het leeuwendeel van de inkomsten van zijn kunstwerken werd besteed aan projecten en aan de fysieke opvang van vluchtelingen in de pastorie van de kerk. In het houten doopvont zitten bijvoorbeeld wensbriefjes van Chinese studenten die waren gevlucht na de protesten op het Tiananmenplein in de jaren tachtig. Bovendien zijn alle liturgische beelden en sculpturen in het interieur door hem vervaardigd, waardoor de kerk op een bepaalde manier 'gemusealiseerd' is.

Ensemble- en situeringswaarde

Naast de kerk staat een klein schoolgebouw (kleuterschool, nu pastorie) en een kruisgebouw. Het omringende terrein wordt vooral gebruikt als openluchtatelier.

Gaafheid

De hoofdvorm van de kerk is intact. De vanaf 1967 aangebrachte toevoegingen en detailleringen van de hand van Omer Gielliet zijn ook gaaf bewaard gebleven en kunnen inmiddels moeilijk los van de kerk worden gezien. Rond de kerk is later een nieuwbouwwijk gebouwd.

Zeldzaamheid

De kerk is een absoluut unicum onder de wederopbouwkerken vanwege de kunstwerken die vanaf het einde van deze periode zijn toegevoegd en de sterke verwevenheid met de nog levende persoon van priester-kunstenaar Omer Gielliet. Daarnaast heeft de kerk enige zeldzaamheidswaarde vanwege de verwevenheid met zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog en het ontstaan van een katholieke gemeenschap in een protestantse gemeente.

Bronnen

- Ton Bakker (2015). *Omer Gielliet in beeld. Priester-kunstenaar*.
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 80.

Cadzand | Sint Bonifatiuskerk toeristenkerk

Waardering * * *

Adres	Badhuisweg ONG
Architect	J.C.P. Loonen
Bouwjaar	1963-1964 (inzegening 16 juli 1965)
Bouwstijl	Shake-hands
Huidige functie	Leegstand
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Rooms-katholieke toeristenkerk gebouwd naar een ontwerp van J.C.P. Loonen.

Architectuurhistorische waarde

De toeristenkerk heeft een betonnen skelet met bakstenen muren. Vermoedelijk een vorm van modulaire bouw (prefab) of catalogusarchitectuur. De kerk heeft een gesloten carrévorm met een torendeel. Het atrium is bestemd voor openluchtdiensten. In tegenstelling tot de zusterkerk in Dishoek zijn de gevels van deze kerk niet gepleisterd en is er geen muurschildering aangebracht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is van hoge cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de ontwikkeling van het (massa) toerisme na de Tweede Wereldoorlog, met veel (katholieke) toeristen uit Noord-Brabant, Limburg en het Ruhrgebied. De Rooms-Katholieke Kerk was van mening dat moest worden voorzien in het zielenheil van de katholieke badgasten, waar dit in het overwegend protestantse Zeeland lastig was door een ontbreken van een goede infrastructuur van parochies in de badplaatsen. In eerste instantie - vanaf 1954 - kwam men in Cadzand in een landbouwschuur bijeen, vanaf 1962 gevolgd door een tent op het strand. In 1964 begon men vervolgens met een stenen openluchtkerk. Andere openluchtkerken zijn verzezen in Dishoek, Haamstede, Westkapelle en Zoutelande.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is aan de rand van de duinen gebouwd. Er zijn geen noemenswaardige bijgebouwen en de zichtbaarheid van het silhouet is door de ligging achteraf zeer beperkt. De kerk kijkt tegenwoordig uit over een bungalowpark in 'Toscaanse stijl'.

Gaafheid

De hoofdvorm en detaillering van de kerk is intact, maar door achterstallig onderhoud bedreigd.

Zeldzaamheid

De toeristenkerk is zeldzaam op grond van de cultuurhistorische waarde. Bovendien is het een architectonische oplossing voor een uniek probleem: katholieke toeristen op vakantie in een protestants gebied, in de wederopbouwperiode van financiële en materiële schaarste. Binnen het fenomeen van strandkerken zijn de openluchtkerken zoals die in Cadzand extra zeldzaam.

Bronnen

- De Tijd De Maasbode, 17-07-1965: " Zeeland heeft twee nieuwe strandkerken".
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 89.
- <http://monnikenwerk.pzc.wegenerwordpress.nl/cadzand/vakantiegevoel-hangt-ook-in-kerk>

Cadzand | Kerk Vrije Evangelische Gemeente

Waardering * *

Adres	Retranchementseweg 1
Architect	J.A. Wentink
Bouwjaar	1952
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Woonhuis
Denominatie	N.v.t. (herbestemming, woonfunctie)
Oorspronkelijke denominatie	Vrije Evangelische Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Lage zaalkerk met steunberen en dakruiter. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

J.A. Wentink, bekend als de architect van het modernistische stadhuis van Oostburg, bouwde in Cadzand een klein kerkje in een traditionalistische stijl. De landelijke uitstraling van deze kerk staat in sterk contrast met het grootstedelijke stadhuis.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de evangelische leefcultuur in West-Zeeuws-Vlaanderen, een gebied dat van oudsher een grote variatie aan geloofsgemeenschappen telt, een resultante van de grensligging van het gebied en de successievelijke migratiestromen, met onder meer de komst van Hugenoten, Salzburgers en Belgen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerkzaal (met consistorie en pastorie) wordt omringd door een klein plantsoen. De kerk ligt aan de rand van het dorp en kijkt uit over de duinen. Het silhouet is echter slecht zichtbaar door de kleine schaal van de kerk en de geïsoleerde ligging.

Gaafheid

Het interieur is sterk gewijzigd nadat de kerk werd herbestemd als woonhuis. De hoofdvorm en de omgeving zijn intact, over de detaillering is weinig bekend.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw heeft enige zeldzaamheidswaarde als uitdrukking van de evangelische leefcultuur in het gebied.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 89.

Eede | Maria Hemelvaartkerk

Waardering * *

Adres	Dorpsplein 5
Architect	J. en W. Oomen
Bouwjaar	1951
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Leegstaand
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Grote, driebeukige basilicale kerk met koorapsis en ongelede toren met vierkante lantaarn. De kerk staat leeg en de meeste interieuronderdelen zijn verwijderd.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van de gebroeders Oomen met sterke invloed van de Bossche School.

Cultuurhistorische waarde

Geschiedenis van Coensdijke/Eede en de samenvoeging van twee parochies, wat leidde tot de bouw van een grote rooms-katholieke kerk. De kerk heeft verschillende voorgangers gehad (1818-1912: door brand verwoest; 1912-1944: door oorlogsgeweld verwoest).

Ensemble- en situeringswaarde

Rooms-katholiek complex, dat verder nog bestaat uit een aangebouwde sacristie, een pastorie (herbestemd), consistorie en bijgebouwen. Naast de kerk ligt de rooms-katholieke basisschool Sint Josef. De kerk ligt centraal aan het Dorpsplein en vormt daarmee het middelpunt van het dorp, dat eveneens in wederopbouwstijl is opgetrokken.

Gaafheid

De hoofdvorm, omgeving en detaillering van de kerk is intact, maar bedreigd door leegstand en achterstallig onderhoud.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de basilicale kerkvorm.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 71.
- www.reliwiki.nl

Hoofdplaat | Wegkapel O.L.V. van de Zaterdag

Waardering **

Adres	Schoolstraat ONG
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1953
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kapel
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Rooms-katholieke weggapel gebouwd op het terrein van de Sint Eligiuskerk naast de pastorie.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistische, eenvoudige bakstenen kapel met een door pannen gedekt zadeldak. Ingang wordt benadrukt met een betonnen latei met reliëf, hierboven een halfroond venster. Het licht treedt binnen via kleine rondboogvensters aan de weerszijden. In het interieur bevindt zich een Maria-altaarstuk met bidstoel.

Cultuurhistorische waarde

De kapel werd gebouwd uit dankbaarheid dat het dorp gespaard bleef voor de Watersnoodramp. Zaterdag verwijst hierbij naar de zaterdag 1 februari 1953, de nacht/vroege ochtend waarin de ramp plaatsvond.

Ensemble- en situeringswaarde

De kapel hoort bij de Sint Eligiuskerk van Hoofdplaat.

Gaafheid

De kapel, omgeving en detaillering zijn ongewijzigd.

Zeldzaamheid

Het kapelletje heeft als bijzondere uitingsvorm van het katholieke geloof in Zeeland een hoge zeldzaamheid, zeker in relatie met de Watersnoodramp van 1953.

Bronnen

- Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit, Bisdom Breda (2015). *Basisregistratierapport*. Breda: Bisdom Breda
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 129.
- www.reliwiki.nl

Hoofdplaat | Veldkapel

Sasput

Waardering *

Adres	Sasputsestraat ONG
Architect	Onbekend
Bouwjaar	Jaren vijftig van de twintigste eeuw
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Veldkapel
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Sobere bakstenen veldkapel aan het einde van een kort voetpad van de doorgaande weg naar de kapel.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistische, met bakstenen gebouwde veldkapel in spitsboogvorm, gebouwd in opdracht van pastoor W.E. Froger. De kapel rust op een stenen basement die tegelijkertijd als plantenbak fungeert.

Cultuurhistorische waarde

Sasput is een klein gehucht bij Slijkplaat (Hoofdplaat) zonder kerk of kapel. Het gebied ontstond medio 1790 na de inpoldering van de slikken en aanwassen rond Hoofdplaat. De werkgelegenheid die hieruit voortkwam, trok veel Belgische polder- en landarbeiders aan die in de buurt van elkaar gingen wonen in gehuchtjes als Slijkplaat en Sasput. Hierdoor ontstond een soort van katholieke enclave ontstond met behoefte aan een eigen kerk, die er uiteindelijk ook kwam, in Slijkplaat. In de jaren vijftig reed pastoor Froger regelmatig op een neer tussen zijn twee kerken, de katholieke kerk van Schoondijke en die van Slijkplaat. Op een van die tochten sloeg de bliksem in vlak naast de auto van de pastoor. Pastoor Froger zag in de blikseminslag een teken van de Allerhoogste. In de preken van de vieringen van de zondag die volgde zou hij gezegd hebben: "Parochianen jullie moeten precies op die plek een kapelletje bouwen." Aldus geschiedde en zo kreeg Sasput een eigen veldkapel.

Ensemble- en situeringswaarde

De kapel heeft ensemblewaarde met het omliggende landschap. Voor de kapel staat een bankje.

Gaafheid

De kapel is gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De kapel heeft typologische zeldzaamheidswaarde als veldkapel. Daarnaast heeft de kapel enige zeldzaamheidswaarde als indirecte verwijzing naar de ontginningsgeschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen.

Bronnen

- Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit, Bisdom Breda (2015). *Basisregistratierapport*. Breda: Bisdom Breda.
- www.reliwiki.nl
- <http://westzeeuwsvlaamsemerkwaardigheden.blogspot.nl/2010/05/t-kapelletje-van-pastoor-froger.html>

Hoofdplaat | Onze Lieve Vrouwe Sterre der Zeekerk

Waardering *

Slijkplaat

Adres	Slijkplaat 5
Architect	F.P.M. Froger
Bouwjaar	1948 (1959)
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Woonhuizen (sinds 2002)
Denominatie	N.v.t. (herbestemming)
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Sobere zaalkerk. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp van F.P.M. Froger, gebouwd als patronaatsgebouw in opdracht van pastoor W.E. Froger. De driebeukige zaalkerk had een dakruiter. In 2002 is de kerk gesplitst in verschillende woningen. Slijkplaat (voormalige zandplaat) ontstond medio 1790 na de inpoldering van de slikken en de aanwassen rond Hoofdplaat. De werkgelegenheid die hieruit voortkwam, trok veel Belgische polder- en landarbeiders aan die in de buurt van elkaar gingen wonen. Er ontstond behoefte aan een eigen kerk, die vervolgens in 1953 werd geopend.

Cultuurhistorische waarde

Slijkplaat (voormalige zandplaat) ontstond medio 1790 na de inpoldering van de slikken en aanwassen rond Hoofdplaat. De werkgelegenheid die hieruit voortspoot, trok veel Belgische polder- en landarbeiders aan die in de buurt van elkaar gingen wonen, waarna er behoefte ontstond aan een eigen kerk, die vervolgens in 1953 werd geopend.

Ensemble- en situeringswaarde

Klein kerkhof naast de kerk. Huizen voor de polder- en landarbeiders.

Gaafheid

De kerk is grondig verbouwd en nauwelijks als kerk herkenbaar. De dakruiter is verdwenen.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de cultuurhistorie van het gehucht Slijkplaat, van belang voor de ontginningsgeschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 129
- www.reliwiki.nl

Oostburg | Kerk Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland

Waardering *

Adres	Zuidzandsestraat 63
Architect	C.M. Zuydweg (bouw: firma Gebr. W.A. Christiaansen)
Bouwjaar	1958
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland
Oorspronkelijke denominatie	Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland
Status	N.v.t.

Algemeen

Kleine zaalkerk met aangebouwde consistorie. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

De in baksteen opgetrokken kerk is waarschijnlijk ontworpen door C.M. Zuydweg en gebouwd door de lokale aannemer Christiaansen. De sobere kerk heeft geen decoraties of een spits maar de voorgevel wordt beëindigd door een geabstraheerd fronton met een zeshoekig (roos)venster.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de bevindelijk gereformeerde leefcultuur die zich ook op sommige plaatsen in Zeeuws-Vlaanderen manifesteert. De kerk is inmiddels te klein voor het aantal kerkgangers.

Ensemble- en situeringswaarde

Rond het kerkje ligt een klein plantsoen. Bij de kerk hoort een aangebouwd bijgebouw, de consistorie. Hoewel de kerk geen spits of toren heeft, valt de kerk op in het straatbeeld omdat het enigszins schuin op de rooilijn staat en door de vrije ligging aan een belangrijk kruispunt.

Gaafheid

De kerk is gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk beschikt niet over noemenswaardige zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

• www.reliwiki.nl

Oostburg | Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Molenberg 3	
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft	
Bouwjaar	1949	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Leegstand	
Denominatie	PKN	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met terzijde geplaatste toren, een klein portaal in de zijgevel, voormalige pastorie, wijkgebouw (Pro Rege) omringd door plantsoen en tuinen.

Architectuurhistorische waarde

De architect van de kerk gaf veel aandacht aan details, zoals decoratief metselwerk in rondbogen boven de vensters en onder de daklijst. De toren heeft een fraai trappenhuis, een classicistische daklijst, een betonnen uurwerk en een dolfijn als windwijzer. Rothuizen stond bekend om zijn interesse voor een 'serene lichtval' in zijn gebouwen, wat goed geslaagd is in deze kerk.

Cultuurhistorische waarde

Vóór de bouw van de kerk bestond het gebied uit tuinen met een molen, een slager in een tijdelijk winkelgebouw, een werkplaats en een bunker. De sfeer van dit versnipperde gebied is nog zichtbaar rond de vreemd geplaatste kerk, waar bijvoorbeeld de fietsenstalling naadloos overgaat in een moestuin en het wijkgebouw aan de andere kant van het perceel ligt.

Ensemble- en situeringswaarde

Bij de kerk hoort het wijkgebouw Pro Rege dat tegenwoordig nog steeds als zodanig functioneert. De pastorie is verkocht. Beeldbepalend vanaf het Raadhuisplein door de situering in de knik van de G.F. de Pauwstraat en de Molenburg. Het silhouet van de herkenbare toren is kenmerkend voor Oostburg.

Gaafheid

Zowel het interieur als het exterieur is gaaf.

Zeldzaamheid

De kerk geniet enige zeldzaamheidswaarde als kerk van architect A. Rothuizen.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 193.
- www.reliwiki.nl

Oostburg | Eloykerk

Waardering * * *

Adres	Kerkplein 1
Architect	F.H. Klokke
Bouwjaar	1950 (toren: 1958)
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met steekcapen, een half ingebouwde toren met opengewerkte kroon van gewapend beton, bijgebouwen en een plantsoen ontworpen door Mien Ruys. Oorspronkelijk gepland met een wijkgebouw, (Kerkplein 2) dat evenals de toren iets later is gerealiseerd.

Architectuurhistorische waarde

Kerk in overtuigende modernistische vormtaal, met gebruik van baksteen en beton. Expressieve, industrieel aandoende vensters. Vierkante toren met achzijdige opengewerkte lantaarn. Ambachtelijke vormgeving deur in het hoofdportaal. Kunsttoepassingen in interieur als terracotta reliëf in de vorm van draperieën aan weerszijden van de preekstoel.

Cultuurhistorische waarde

De locatie is van oudsher het religieuze centrum van Oostburg waar diverse kerken hebben gestaan, waaronder zelfs een Mithras tempel in 50 v. Chr. Andere voorgangers zijn een mogelijk vijftiende-eeuwse Eligiuskerk en tot slot de negentiende-eeuwse neogotische Eligiuskerk, die in de oorlog werd verwoest. Het plantsoen is ontworpen door Mien Ruys.

Ensemble- en situeringswaarde

De toren verrees later dan de kerk, evenals het wijkgebouw en de vergaderruimtes aan de overzijde van de straat. Deze zouden eerst verbonden worden met de kerk, maar om verkeerstechnische redenen is hiervan afgeweken. Het silhouet van de toren is beeldbepalend voor Oostburg, dat bovendien is aangewezen als een van de dertig belangrijkste wederopbouwgezichten van Nederland.

Gaafheid

Het interieur is na het samengaan van naburige kerkgemeentes verrijkt met meubilair uit de kerk in Zuidzande (1996) en de kerk aan de Molenberg (2014). Ondanks een renovatie van het interieur in 2002 beschikt de kerk nog over het leeuwendeel van het oorspronkelijke meubilair. Er bestaan plannen voor het wijzigen van het liturgisch centrum en het draaien van de richting van de zitplaatsen (ten dele al uitgevoerd). Ook bestaan er plannen tot het verwijderen van banken.

Zeldzaamheid

De kerk geniet zeldzaamheidswaarde als een forse protestantse wederopbouwkerk in modernistische stijl, met bijbehorend parkontwerp van tuinarchitecte Mien Ruys.

Bronnen

• *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 193. | • www.reliwiki.nl

Oostburg | H. Eligiuskerk

Waardering * * *

Adres	Sint Eligiusplein 17
Architect	F.H.M. Mol
Bouwjaar	1949 (toren: 1956)
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk, parochie is onbestemd
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Driebeukige basilicale kerk met halfrond gesloten koor en later gebouwde vrijstaande klokkentoren, pastorie en voorplein.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp in Bossche School stijl, gebaseerd op vroegchristelijke Italiaanse kerken. Bijzonder veel aandacht voor details met eenvoudig materiaal: decoratief metselwerk (onder andere Vlaams verband), bakstenen zuilen, bakstenen pilasters in pastorie, betonnen zuilen rond binnenplein met omgang, et cetera. In het interieur 'eerlijke' toepassing van gebakken materialen (vloer) en houten constructies. De muurschildering in de apsis is vervaardigd door P. Geeraerts. De kerk is qua uitstraling enigszins vergelijkbaar met die in Philippine, maar deze heeft geen koepel.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een bijzondere uitdrukking van de katholieke leefcultuur in Zeeuws-Vlaanderen, aangepast aan de bijzondere omstandigheden van na de Tweede Wereldoorlog. Oorspronkelijk was er een uitbundiger classicistische kerktoeren ontworpen, maar door geldgebrek werd deze pas jaren later gerealiseerd in een eenvoudiger stijl.

Ensemble- en situeringswaarde

Op het voorplein staat een sculptuur van Sint Eligius (Eduart Speyart, 1960). Het kerkcomplex staat op het perceel van het katholieke Antonius ziekenhuis, dat voor de bouw van de kerk is afgebroken. Bij de kerk hoort een RK basisschool (afgebroken), een pastorie, sacristie, een voorplein, een klein binnenplein met overdekte omgang en een parkeergarage in de tuin (1963). De herkenbare toren is bepalend voor het aanzicht van Oostburg, dat bovendien is aangewezen als een van de dertig belangrijkste wederopbouwgezichten van Nederland.

Gaafheid

Restauratie en herinrichting van het interieur in 2001. Het voorplein is een parkeerplaats geworden, wat het straatbeeld van de kerk sterk ontsierd. De pastorie is een fraai pand, maar er dreigt verwaarlozing door leegstand (de pastorie staat te koop); de kerkzaal zelf is verkleind met een 'box-in-box'-oplossing waarin multifunctionele vergaderruimtes zijn gerealiseerd. Hierachter functioneert de verkleinde kerkzaal nog in oorspronkelijke opzet.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege het 'Italianische' ontwerp van de Eligiuskerk en is een goed voorbeeld van de katholieke bouwtraditie tijdens de wederopbouw.

Bronnen

- Nico Peterse & Frans van Geyt (2009). *Eligiuskerk 60 jaar; Jubileumbrochure 1949-2009*.
- Nico Peterse & Frans van Geyt (2009). *Erfgoed te boek: kleine biografie van het roerend religieus erfgoed in de H. Eligiuskerk te Oostburg*.
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 193. | • www.reliwiki.nl

Schoondijke | PKN-kerk

Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Dorpsplein 37
Architect	A. Eibink
Bouwjaar	1950 (1946-1949 ontworpen)
Bouwstijl	Shake-hands
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Recht gesloten zaalkerk met half ingebouwde toren met opengewerkte lantaarn, aangebouwde pastorie en wijkgebouw, plantsoen met betonnen vijverpartij aan voorzijde en voormalige begraafplaats aan achterzijde.

Architectuurhistorische waarde

Decoratief metselwerk met geometrische patronen; bijzondere detaillering in beton, zoals glas-in-betonramen, een betonnen luifel of betonnen dakgoten met waterspuwers en een achtzijdige lantaarn van gewapend beton. Het interieur van de kerk werd in 2002 vernieuwd, maar verschillende elementen bleven bewaard, waaronder de preekstoel, het golvende dak en het orgel (1951).

Cultuurhistorische waarde

Gebouwd op de locatie van de in de Tweede Wereldoorlog verwoeste zeventiende-eeuwse voorganger, waarvan enkele grafzerken bewaard zijn gebleven. De 'Wijkgedachte' is vertaald in de vorm van een wijkgebouw. Diverse kunstwerken en historische gedenksteden zijn in de kerk opgenomen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk beschikt over belangrijke ensemblewaarde, met name met de pastorie en het plantsoen. Het wijkgebouw van de kerk is verkocht aan de burgerlijke gemeente, maar wordt nog steeds als zodanig gebruikt. Evenals in Oostburg en Breskens is er in Schoondijke sprake van een volledig wederopbouwensemble, waarvan de kerk een belangrijk onderdeel is. Bovendien geeft de toren een duidelijk silhouet aan de kerk en het dorp.

Gaafheid

Interieur van de kerk is gerenoveerd in de jaren negentig, met de belangrijkste wijziging dat er een doos-in-doos-constructie is toegepast voor meer vergaderruimte. Het silhouet van de hoge toren is beeldbepalend voor het dorp.

Zeldzaamheid

De kerk geniet enige zeldzaamheidswaarde als een fraai voorbeeld van protestantse naoorlogse kerkbouw in een volledige wederopbouwcontext.

Bronnen

- Arjan van de Pijpekamp m.m.v. Bregit Jansen (2003). *A.Eibink (1893-1975) J.A.Snellebrand (1891-1963): de lange weg van de Amsterdamse school tot Forum*, p. 44-46 en 126-127
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 195.
- www.reliwiki.nl

Schoondijke | Gereformeerde kerk

Waardering * * *

Adres	Prinses Irenestraat 6
Architect	H. Eldering
Bouwjaar	1957
Bouwstijl	Shake-hands
Huidige functie	Herbestemd (sinds 2002, woning)
Denominatie	N.v.t.
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zeszijdige zaalkerk met karakteristieke glas-in-beton-panelen, dakruiter en klein portaal. De kerk is als gevolg van het fusieproces tussen de Gereformeerde Kerk en de Nederlandse Hervormde Kerk tot de Protestantse Kerk in Nederland in 2002 gesloten en herbestemd tot woning. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Het ontwerp heeft zowel traditionele (centraalbouw kerk in paviljoenvorm) als modernistische invloeden, zoals de modulaire bouwpanelen van schokbeton met abstracte glas-in-beton-werk van H. Eldering. Op de nok een zeszijdige dakruiter.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is gebouwd als vervanger van een in 1944 verwoeste voorganger aan de Dorpsstraat uit het begin van de twintigste eeuw. De kerk is een tevens een bijzondere uitdrukking van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, waarbij de verzuilde samenleving duidelijk is terug te lezen in het weefsel. Twee grote en centraal gelegen gebouwen voor de twee belangrijkste denominaties (NH en RK) en de Gereformeerde Kerk als derde denominatie iets meer achteraf, maar alle drie ontworpen door landelijk werkende architecten.

Ensemble- en situeringswaarde

De omgeving bestaat geheel uit gebouwen uit de wederopbouw, zoals een school, sociale werkplaats en woningbouw. De kerk ligt wat achteraf en het silhouet is nauwelijks zichtbaar in het dorpsbeeld. In zekere zin heeft de kerk ensemblewaarde met de rest van het dorp Schoondijke. Net als Oostburg of Breskens is dit immers een volledig in wederopbouwstijl opgetrokken dorp, bestaande uit andere kerken, woningen, raadhuis en dergelijke.

Gaafheid

Wat exterieur betreft is de kerk gaaf bewaard gebleven. Het interieur is na de herbestemming waarschijnlijk fors gewijzigd.

Zeldzaamheid

Bijzondere betonnen panelen met glas-in-beton kunst; voorbeeld van protestantse centraalbouw. Een ander voorbeeld in Zeeland in de wederopbouwperiode is de Gertruidkerk van Ouwkerk.

Bronnen

- Visser, D. (1980). *Gereformeerde Kerk Schoondijke. 13 sept 1880 - 13 sept 1980*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 195. | • www.orgelsinzeeland.nl | • www.reliwiki.nl

Schoondijke | H. Petrus Apostelkerk

Waardering * * *

Adres	Prinses Beatrixstraat 7	
Architect	A. Siebers en W. van Dael	
Bouwjaar	1950	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	Rooms-katholiek	
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Basilicale kerk met apsis en brede, zijdelings geplaatste klokkentoren, pastorie, voorplein en oudere 'processietuin'.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp met sterke invloed uit de Bossche School met een opvallende, brede klokkentoren met elektrisch uurwerk. Decoratief metselwerk in de vorm van sierbanden, uitsparingen in de apsis en enkele betonnen details. Pastorie is eveneens ontworpen door Siebers en Van Dael.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de katholieke leefcultuur in Zeeuws-Vlaanderen, gebouwd op de plek van een negentiende-eeuwse voorganger uit 1883, waarvan een gedeelte als ruïne (schuur) nog overeind staat in de tuin. De tuin is bijzonder breed zodat er besloten processies konden worden gehouden om spanningen met protestantse dorpsgenoten te voorkomen. De marmeren avondtafel en het altaar komen waarschijnlijk uit de voorganger van de kerk.

Ensemble- en situeringswaarde

Zie algemene beschrijving. Het silhouet is duidelijk aanwezig door de herkenbare toren en de omringende laagbouw nabij het centrale kruispunt in dit kruiswegdorp. Daarnaast is er ook sprake van ensemblewaarde met de rest van het dorp Schoondijke. Net als Oostburg of Breskens is dit dorp na de oorlog immers volledig weer opnieuw opgebouwd in karakteristieke wederopbouwstijl.

Gaafheid

Er zijn geen noemenswaardige wijzigingen geweest.

Zeldzaamheid

De kerk geniet zeldzaamheidswaarde als onderdeel van het oeuvre van Siebers en Van Dael, maar vooral vanwege de historische gelaagdheid van de locatie met de nog aanwezige restanten van de voorganger (de ruïne van de vorige kerk is gespaard door de burenen en fungeert als een soort tuinhuisje). Ook is de processietuin een exemplarisch en bijzonder voorbeeld van de gedoogde katholieke leefcultuur die in Schoondijke teruggaat tot in de negentiende eeuw.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 195.
- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Sluis | Sint Joannes de Doperkerk

Waardering * * *

Adres	Oude Kerkstraat 20
Architect	J. Oomen (herbouw door Architectenbureau Sturm, Roosendaal)
Bouwjaar	1927 (1949: herbouw)
Bouwstijl	Traditionalisme (herbouw in late neogotiekstijl 1927)
Huidige functie	Leegstand (in proces van herbestemming)
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Driebeukige kerk met vijfzijdige koorsluiting, dakruiter en een toren met tentdak. De kerk is in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd en nadien herbouwd. Hierbij is met name de toren substantieel gewijzigd.

Architectuurhistorische waarde

Sterk gecentraliseerde kruiskerk met laatneogotische vormgeving. De gevels zijn voorzien van decoratief schoonmetselwerk in diverse verbanden. Sober interieur, overdekt door netgewelven en een sterkgewelf over de viering.

Cultuurhistorische waarde

Gebouwd ter vervanging van een negentiende-eeuwse voorganger die van 1830 tot 1926 dienst heeft gedaan en toen is afgebroken voor de huidige kerk. De nieuwe kerk werd tijdens de oorlog in 1944 sterk beschadigd, waarna de naaldspits van de toren werd vervangen door een tentdak.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft als enige overgebleven kerk in de stad Sluis een beeldbepalende uitstraling en een belangrijke silhouetfunctie, ook al ligt de kerk direct aan de straat. Bovendien speelt de kerk een belangrijke rol in het 'traditionele beeld' van Sluis, omdat de stad - net als Middelburg - weer is opgebouwd in traditionalistische stijl. In die zin heeft de kerk een belangrijke ensemblewaarde met de rest van de stadskern.

Gaafheid

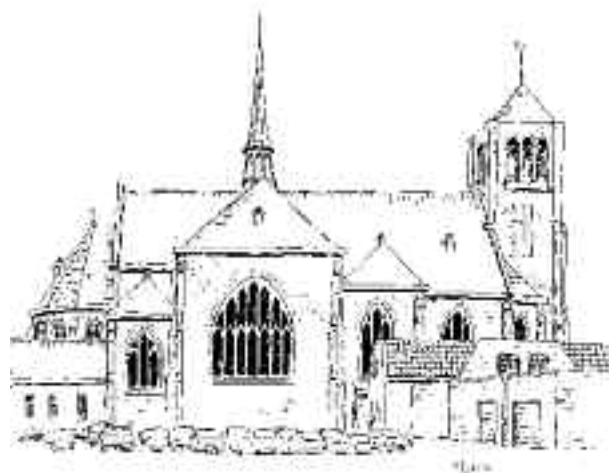
De kerk is gaaf bewaard gebleven wat betreft de wederopbouw. De oorspronkelijke uit 1927 daterende kerk werd in 1949 grotendeels herbouwd en daarmee ook gewijzigd. Zo kreeg de toren ook het huidige tentdak.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde als beelddrager van een weer in traditionalistische stijl opgebouwd stadskern die nagenoeg geheel verwoest werd in de Tweede Wereldoorlog.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 229.
- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

IJzendijke | O.L.V. Maria Hemelvaartkerk

Waardering * * *

Adres	Koninginnestraat 7	
Architect	J. de Lint	
Bouwjaar	1948-1952	
Bouwstijl	Traditionalisme (met verwijzingen naar de gotiek)	
Huidige functie	Leegstand (in proces van herbestemmen)	
Denominatie	Rooms-katholiek	
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Driebeukig kruiskerk met vijfzijdig gesloten koor en half ingebouwde, ongelede toren met achtkantige lantaarn en uivormige spits. Diverse bijgebouwen, naast pastorie en consistorie ook een school en een zusterklooster.

Architectuurhistorische waarde

In plaats van een kerk met traditionalistische vormtaal uit de vroegchristelijke periode, zoals elders in Zeeuws-Vlaanderen, is er gekozen voor een kruiskerk met gotische vormtaal. Siermetselwerk met betonnen details in de gevels en het interieur en glas-in-loodramen. De architectonische waarde van de kerk wordt met name bepaald door het indrukwekkende metselwerk en de bijzondere toren.

Cultuurhistorische waarde

In 1705 werd de eerste katholieke schuurkerk (schuikerk) in gebruik genomen, waarop in 1841 een heus kerkgebouw in Waterstaatsstijl in gebruik werd genomen. Gebouwd op de plek van een neogotische, door oorlogsschade verwoeste voorganger, nadat er tussen 1944 en 1951 nog een noodkerk verrezen was. De toren werd gebouwd zonder bouwvergunning. Hiervoor werd pastoor G. de Graauw door de rechtbank in Middelburg veroordeeld, maar in hoger beroep later toch weer vrijgesproken.

Ensemble- en situeringswaarde

Aanvankelijk werd de kerk aan het einde van de Koninginneweg gepland, achter het toenmalige Tramstation. Pastoor Van Gastel vond dat "het niet past in het mooie zestiende eeuwse plan van onze gemeente en dat er terdege voor moeten waken dat thans in de tuintigste eeuw het werk van honderden jaren niet grondig bedorven wordt". (vergadering 13-8-1946). Het kerkcomplex werd uiteindelijk in het bestaande stedelijke weefsel gebouwd.

Gaafheid

De kerk wordt bedreigd door de slechte bouwkundige staat. In 2015 is begonnen met een herbestemmings-traject. De kerktoren bepaald het dorpsbeeld door het opvallende silhouet.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege haar enorme omvang en opvallende toren.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 138. | • www.reliwiki.nl
- Tom van Nijnatten (2004). *Kerken in het Bisdom Breda*. | • www.orgelsinzeeland.nl

Zuidzande | Hervormde kerk

Waardering * * *

Adres	Dorpsplein 4	
Architect	J.H. Groenewegen	
Bouwjaar	1952	
Bouwstijl	Shake-hands	
Huidige functie	Restaurant	
Denominatie	Buiten gebruik sinds 1996 (herbestemd)	
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Driezijdig gesloten zaalkerk met betonnen dakruiter en pastorie. De kerk is wegens het teruglopend aantal leden gefuseerde met de Hervormde Gemeente Oostburg en in 1996 buiten gebruik genomen. Na korte tijd dienst te hebben gedaan als antiekzaak, werd de kerk rond 2000 de kerk verbouwd tot restaurant. Momenteel staat de kerk te koop. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistische vormtaal waarbij het moderne bouw materiaal (gewapend beton, schokbeton) wordt getoond. Op de nok een dakruiter.

Cultuurhistorische waarde

Gebouwd op de plek van een door oorlogsschade (1944) verwoeste voorganger uit 1659. Na de vorming van de PKN wordt de dienst sinds 1996 in de Eloykerk van Oostburg gehouden.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk staat in het historische dorpscentrum op de doorgaande weg en is hierdoor beeldbepalend voor het dorp. Op het plein voor de kerk staat een muziektent.

Gaafheid

Het interieur is aangepast vanwege nieuwe functie als horecagelegenheid. Het exterieur en de ensemblewaarde in tact.

Zeldzaamheid

De kerk heeft geen specifieke zeldzaamheidswaarde, anders dan dat het de enige kerk van het dorp is.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 194.
- W.J.G. van Mourik, Wim K. Steffen (samenst.). *Hervormde kerkbouw na 1945* (uitgegeven onder auspiciën van de Bouw- en Restauratie-Commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk), p. 178-183.
- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Overige kerken | Pro Regegebouw, Oostburg

Het Pro Regegebouw aan de Oude Stad 7 in Oostburg werd in 1951 gebouwd. Tot 1973 heeft het dienst gedaan als kerkgebouw voor Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt onder de naam Rehobothkerk. Het gebouw is al jaren niet meer als (voormalig) kerkgebouw herkenbaar.

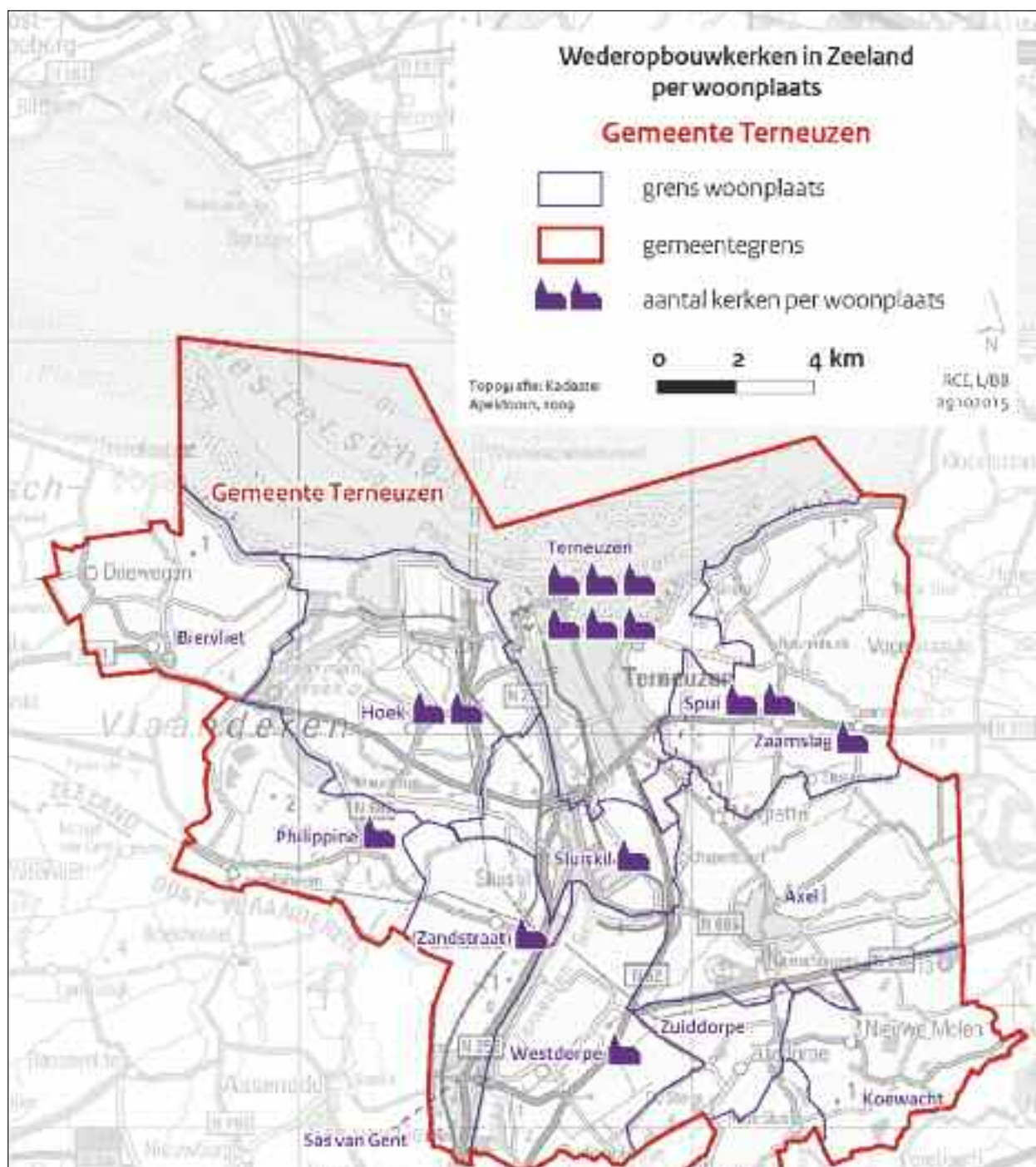

Overige kerken | Kerk Vrije Evangelische Gemeente, Oosterland

De Vrije Evangelische Gemeente aan de Noordstraat 10 in Retranchement werd in 1960 gebouwd door architect P.J. de Bruijne. Nadat de kerk aan het gebruik werd onttrokken in 2002, werd het verbouwd en herbestemd tot kunstatelier. Hierdoor is het gebouw - op het Christusmonogram na - niet meer als kerkgebouw herkenbaar.

16 Gemeente Terneuzen

Hoek | Gereformeerde kerk

Waardering *

Adres	Dr. Leenhoutsstraat 45
Architect	J.A. Wentink, J. van Dijk en J. Kolff
Bouwjaar	1953
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Woonhuis
Denominatie	N.v.t.
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	Gemeentelijk monument

Algemeen

Zaalgebouw met portaal. De kerk werd aan het gebruik onttrokken na aanleiding van de fusie met de Nederlandse Hervormde Kerk tot de PKN. De kerk is inmiddels herbestemd als woonhuis. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistische zaalkerk onder zadeldak gedekt met pannen, portaal idem maar dan lager gelegen. Open gewerkte toren. Roosvenster in geometrische vormen.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeuws-Vlaanderen en de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk tot een eigen 'zuil' in de naoorlogse verzuilde samenleving.

Ensemble- en situeringswaarde

Het gebouw ligt op de hoek van genoemde straat met de Nieuwstraat en de Burgemeester Hendrik Wolferthof.

Gaafheid

In 2012 is de kerk aan het gebruik onttrokken en herbestemd en verbouwd tot woonhuis.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen specifieke zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 128.
- www.reliwiki.nl
- SCEZ (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Hoek*.

Hoek | H. Kruiskerk

Waardering *

Adres	Irisstraat 17a
Architect	A. Siebers en W. van Dael
Bouwjaar	1967
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Woonhuis
Denominatie	N.v.t.
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Gebouwd als bijkerk van de parochie in Terneuzen. De kerk is in 2012 gesloten en nadien herbestemd tot woonhuis. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Modernistische kerk op rechthoekige plattegrond met zwevend dak, bovenlichten, kleurstelling zwart-wit, gebouwd met betonsteen. Porticus als entree en voorportaal. Groot kruis op het voorplein.

Cultuurhistorische waarde

Rooms-katholieke leefcultuur in een klein dijkdorp op de grens van de vroegere Staatse en Spaanse linies. Het is de enige rooms-katholieke kerk in de provincie Zeeland die gebouwd is na het Tweede Vaticaanse Concilie.

Ensemble- en situeringswaarde

Het gebouw ligt op de hoek van de Irisstraat met de Begoniastraat, maar kent geen bijgebouwen als een pastorie.

Gaafheid

In 1978 is de kerk enigszins vergroot. In 2012 is de kerk aan het gebruik onttrokken en herbestemd tot woonhuis waarvoor het verbouwd werd.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt enige zeldzaamheidswaarde als onderdeel van het oeuvre van Siebers en Van Dael en als laatste rooms-katholieke kerk gebouwd na het Tweede Vaticaanse Concilie.

Bronnen

- Ton van Nijnatten (2004). *Kerken in het Bisdom Breda*.
- www.reliwiki.nl

Philippine | H. Maria ten Hemelopnemingkerk

Waardering * * *

Adres	Philipsplein 10
Architect	A. Siebers en W. van Dael
Bouwjaar	1953
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	Rijksmonument (monumentnummer 530896)

Algemeen

Rooms-katholieke bakstenen koepelkerk met toren en consistorie naar een ontwerp uit 1952 naar ontwerp van A. Siebers (1893-1978) en W. van Dael (1912-1985). Het architectenbureau Van Zantbeek en Schoonis uit Sas van Gent was verantwoordelijk voor de uitvoering in de jaren 1953-1954. De kerk is gebouwd in traditionalistische stijl volgens de principes van de Bossche School. Belangrijke kunstenaars hebben hoogwaardige bijdragen geleverd in de vorm van steen- en beeldhouwwerk, bronswerken en schilderwerken. De kerk is gebouwd als opvolger van de op 20 september 1944 deels verwoeste kerk, waarbij de bouwlocatie iets naar het zuidwesten opschoof en een huizenrij werd gesloopt ten behoeve van een betere stedenbouwkundige en visuele aansluiting aan de Markt. Uit de voorganger werden de geschilderde kruiswegstaties uit 1938 van de Gentse kunstenaar Alberic Ysabe - waarop ook parochianen waren afgebeeld - meegenomen. Het is het enige kerkgebouw in de provincie Zeeland die in het kader van de top 100 monumenten 1940-1958 in 2007 door minister Plasterk werd geselecteerd voor aanwijzing tot rijksmonument.

Architectuurhistorische waarde

Bakstenen koepelkerk opgebouwd uit samengestelde bouwvolumes rond centrale koepelruimte in traditionalistische stijl met Byzantijnse en klassieke elementen. Zowel aan het exterieur als in het interieur zijn de afzonderlijke bouwvolumes goed herkenbaar. Aan de voorzijde een narthex en op de topgevel een tufstenen kruis. Op de zuidwesthoek een vierkante toren met klok onder tentdak en een lage achtkante traptoren met betonnen wenteltap. Aan de zuidoostzijde de consistoriekamer. De koepel is gedekt met leien en wordt bekroond door een houten kruis bekleed met lood. De overige dakvlakken zijn gedekt met blauw gesmoorde Hollandse pannen. Opvallend is het grote aantal gemetselde bogen in zowel interieur als aan exterieur. De kerk is opgetrokken in een oranje-rode baksteen uit Aardenburg met tandlijsten onder de daklijsten. Voor het interieur is een lichter gekleurde baksteen gebruikt. De centrale, iets longitudinale koepel rust op een zichtbare betonnen ring in plaats van op pendentieven. In de rondboogvensters gekleurd glas-in-lood in lichte tinten. De iets verdiept gelegen doopkapel onder de toren is thans niet meer als zodanig in gebruik en het doopvont is verplaatst naar de rechterbeuk van het priesterkoor. Het orgel bevindt zich op een betonnen balkon gesteund door vier natuurstenen zuilen.

De raamdorpels en kapitelen zijn van Ettringer tufsteen, de vloeren en treden zijn belegd met Solnhofertegels en in het priesterkoor met kwartsiet in twee tinten. In het middenpad en op de hoeken van de centrale ruimte is de vloer voorzien van patronen in tegels van kwartsiet. De treden naar de altaren zijn van hardsteen en de altaren zelf van Vaurion. De preekstoel is uitgevoerd in Tailfer, een Belgische hardsteen.

In de koepel van de halfcirkelvormige absis een schildering uit 1955 van kunstenaar-priester Egbert Dekkers (1908-1983) voorstellende de Maria Hemelvaart. De centrale voorstelling wordt geflankeerd door twee engelen ecclesiae, de engel links vertrappt de oorlog en draagt de voorgangerkerk uit 1924 op zijn knie, de engel ter rechterzijde verbeeldt de groei van Philippine en draagt de voorgangerkerk uit 1864.

Een groot aantal interieuronderdelen is van de hand van beeldhouwer Niel Steenberg (1911-1997), te weten de bronzen plaquette op het hoofdaltaar met de voorstelling van het laatste avondmaal, de preekstoel met het beeldhouwwerk van de vier evangelisten en de zaaier, de bronfiguren op het hek van de doopkapel, de bewerking het deksel van het bestaande neogotische doopvont en de acht bronzen medailles in de communiebanken met oud- en nieuwtestamentische voorstellingen. De grote ronde smeedijzeren kroon onder de koepel werd ontworpen door Siebers. De tufstenen kapitelen en het kruis op de voorgevel werden bewerkt door beeldhouwer Jan Vaes.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft cultuurhistorische waarde vanwege het belang als bijzondere uitdrukking van de pure en expressieve kerkarchitectuur in de traditie van de Delftse en Bossche school, waarin klassieke vormprincipes en getalmatige verhoudingen in katholieke kerkbouw centraal stonden. Daarnaast heeft het gebouw cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de rooms-katholieke leefcultuur in een (voormalige) Spaanse vesting. Bovendien staat de huidige kerk op plek van voorgangers; de kubistische schildering van E. Dekker (1955) verwijst naar deze voorgangers.

Ensemble- en situeringswaarde

De bungalowachtige pastorie aan het voorplein is van latere datum. De toren zorgt voor een duidelijk silhouet. Door de sloop van een aantal woningen kreeg de kerk een goede aansluiting op de Markt.

Zeldzaamheid

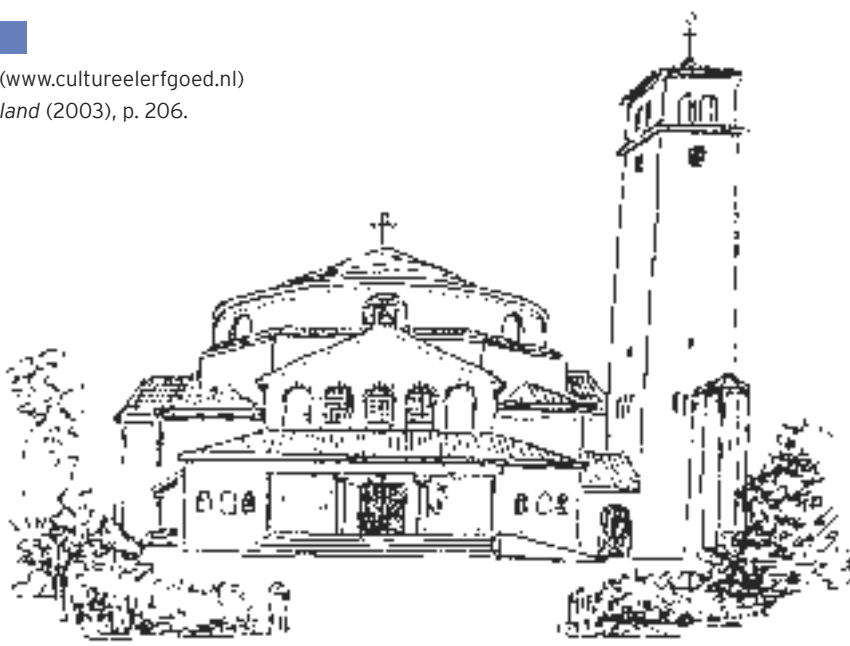
Het gebouw en de inrichting zijn bijzonder gaaf en compleet bewaard gebleven. Niet alleen wat betreft de hoofdvorm, maar ook de detaillering.

Gaafheid

Vanwege de uitzonderlijke gaafheid vertegenwoordigt de kerk een zeldzaamheidswaarde. Daarnaast vertegenwoordigt de kerk ook enige zeldzaamheidswaarde als bijzonder ontwerp in het oeuvre van Siebers & Van Dael.

Bronnen

- Register van rijksmonumenten (www.cultureelerfgoed.nl)
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 206.
- www.reliwiki.nl

Sluiskil | De Ark

Waardering *

Adres	Louisastraat 3
Architect	N. Luning Prak
Bouwjaar	1964
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN en Zevende-dags Adventisten
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met lage bijgebouwen en een klokkentoren. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Sober ontwerp van N. Luning Prak met meerhoekige vormentaal in roosvenster, zijgevel en toren. Asymmetrische bouwmassa.

Cultuurhistorische waarde

De Ark verving een kerk aan het kanaal Gent-Terneuzen die moest wijken voor een verbreding. Dit bood ook een kans om de nieuwbouw volgens contemporaine opvattingen (Wijkgedachte) uit te rusten met flinke gemeenschapsruimtes.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft enige ensemblewaarde met de aangebouwde vergaderruimtes en gemeenschapsruimtes. Het silhouet van de kerk is goed zichtbaar door de herkenbare toren.

Gaafheid

Het exterieur is betrekkelijk gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 233.
- www.reliwiki.nl

Spui | Vrijmetselaarsloge

Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Spui 23
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1941
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Vrijmetselaarsloge
Denominatie	N.v.t.
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	Gemeentelijk monument

Algemeen

Traditionalistische zaalkerk met klokkentoren. De kerk verloor in 1974 haar religieuze functie. Sinds 1975 is het een Vrijmetselaarsloge. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Sobere zaalkerk met uitkragende klokkentoren onder zadeldak. Rondboogvensters met stalen ramen. Sluitsteen met jaartal '1941'. In het blinde roosvenster in de toren bevindt zich een met passer en winkelhaak getooide steen, een verwijzing naar de Huidige functie als loegebouw.

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeuws-Vlaanderen. Na de 'vrijmaking' in 1944 ontstonden er twee kerkgenootschappen en ontbrandde er een felle strijd om het kerkgebouw. De vrijgemaakten kregen als grootste genootschap in eerste instantie de beschikking over het gebouw, maar na rechterlijke uitspraken werd dit weer omgewisseld en moesten zij uitwijken naar een nabijgelegen schoolgebouw. Een afgeleide waarde betreft de verwijzing naar de geschiedenis van de Vrijmetselarij in Zeeuws-Vlaanderen, die terugvoert tot de eerste oprichting van een loge in 1784. De in de toren aanwezige steen is afkomstig uit het loegebouw uit Terneuzen, waar de vrijmetselaars na de tweede oprichting in 1868 vanaf 1875 onderdak vonden aan de Schoolstraat (inmiddels gesloopt).

Ensemble- en situeringswaarde

Het gebouw heeft situeringswaarde als 'middelpunt' van het gehucht Spui.

Gaafheid

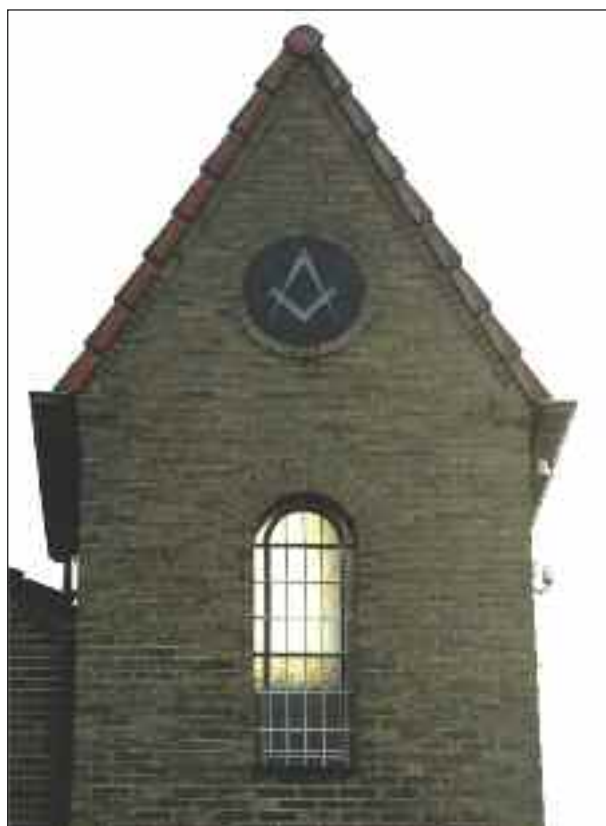
Het exterieur is betrekkelijk gaaf bewaard gebleven met inbegrip van de stalen ramen. Het interieur is rigoreus verbouwd waarbij onder meer verdiepingen zijn aangebracht. De laatste verbouwingen en groot onderhoud vonden plaats in 2002 en 2012.

Zeldzaamheid

Het gebouw vertegenwoordigt enige zeldzaamheidswaarde als een in de Tweede Wereldoorlog gebouwde kerk.

Bronnen

- SCEZ (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Axel (met Spui)*.
- www.reliwiki.nl
- www.vrijmetselarij.nl

Terneuzen | Emmauskerk Triniteitskerk

Waardering * * *

Adres	Albert Thijmstraat 2
Architect	A. Siebers en W.M. Van Dael
Bouwjaar	1962
Bouwstijl	Traditionalisme (Bossche School)
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek (Kroatische gemeenschap)
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	Gemeentelijk monument

Algemeen

Centraalbouw met een vierkante basis en een achthoekige lichtbeuk, klokkentoren, een omringend plantsoen en een voorplein met een geometrisch patroon in de bestrating. Aan de linkerzijde een terugliggende, lage aanbouw die ten opzichte van de kerk ondergeschikt is in vormgeving en afmetingen (pastorie). De kerk is gebouwd met een capaciteit van 550 zitplaatsen.

Architectuurhistorische waarde

De kerk is gebouwd in de Bossche School stijl. Gekleurde mangansteen in decoratieve metselverbanden en betonnen detaillering. Moderne ruimtevorm en bijzondere lichtinval. De wanden in het interieur zijn uitgevoerd in schoon metselwerk van moderne betonsteen (Durox). Hoeksteen met jaar van stichting.

Cultuurhistorische waarde

De oorspronkelijke naam is een verwijzing naar de 14e-eeuwse polder en het gelijknamige gehucht Triniteit, dat op de locatie van de kerk lag. Het gehucht met Triniteit kerk verdween in 1574 nadat de polder was geïnundeerd vanwege de Tachtigjarige Oorlog. Daarnaast is het gebouw een uitdrukking van de Rooms-katholieke leefcultuur in een Hulpkerk.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is gelegen in een uitbreidingswijk ten zuiden van Terneuzen uit dezelfde bouwperiode, in een groenstrook tussen de galerijflats. Mogelijk is er sprake van een stedenbouwkundig masterplan waarbij de kerk een cultureel-maatschappelijke rol had. Het silhouet van de kerk is beperkt zichtbaar, aangezien de kerk laagbouw is tussen de hoogbouw. De pastorie is aangebouwd.

Gaafheid

De kerk is grotendeels gaaf bewaard gebleven, hoewel het liturgisch centrum is gewijzigd (verlaagd), en er twee wanden zijn geplaatst om aparte ruimten te creëren.

Zeldzaamheid

De kerk heeft zeldzaamheidswaarde vanwege de bijzondere plattegrond met lichtbeuk en als onderdeel van het oeuvre van Siebers en Van Dael.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 236.
- *Bouw 20* (1965) 44, Rooms-katholieke hulpkerk in Terneuzen, p. 1648-1649.
- SCEZ (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Terneuzen*.
- www.reliwiki.nl

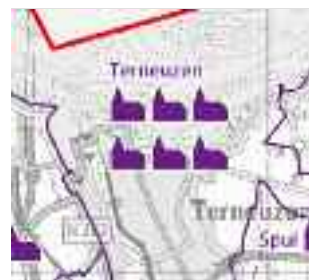

Terneuzen | Goede Herderkerk

Hervormde kerk

Waardering * *

Adres	Koninginnelaan 4
Architect	H.A. Pothoven en G. Pothoven (Amersfoort)
Bouwjaar	1965
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN, Zevende-dags Adventisten en Volle Evangeliegemeente Berea
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Modernistische protestantse kerk uit 1965 in een uitbreidingswijk ten oosten van het centrum. Het interieur is niet bezocht. Het orgel in de kerk is gebouwd in 1858 door de firma Adema uit Leeuwarden voor de parochiekerk van Sint Nicolaasga en werd in 1965 gekocht door de Hervormde Gemeente Terneuzen en naar deze kerk verplaatst.

Architectuurhistorische waarde

Zaalkerk op rechthoekige plattegrond onder zadeldak met moderne opengewerkte dakruiter. Uitgebouwde ingangspartij aan bordes en onder doorlopende plint. Figuratieve compositie van de ramen in voor- en zijgevels. De bouw van deze kerk werd aangekondigd met maquette in tijdschrift Bouw.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een voorbeeld van de wijkgedachte, waarbij nieuwe uitbreidingswijken voorzien dienden te worden van een kerkelijk centrum. Daarnaast is de kerk een uitdrukking van de protestantse leefcultuur. Zeker in het verzuilde Nederland van na de Tweede Wereldoorlog werd er - afhankelijk van de bevolkings-samenstelling - gekozen voor tenminste één kerkgebouw voor één van drie grootste denominaties (Nederlands hervormd, gereformeerd of rooms-katholiek). Pas vanaf de jaren '70 werd er aan oecumene gedacht waarbij de drie grootste denominaties samen een kerkgebouw gingen delen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft situeringswaarde vanwege de ligging op de hoek van de Koninginnelaan met de Rembrandtlaan.

Gaafheid

Met uitzondering van de linker zijgevel waar zich een groot, later aangebouwd volume, bevindt, is de kerk grotendeels gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de architectuurhistorische waarde met de bijzondere raamcompositie.

Bronnen

- www.pgterneuzen.nl/geschiedenis_van_de_hervormde_kerk_te_terneuzen
- www.reliwiki.nl

Terneuzen | Kerk Oud Gereformeerde Gemeente (Buiten Verband)

Waardering *

Adres	Nieuwediepstraat 32	
Architect	Onbekend	
Bouwjaar	1950	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Geen (Leegstand sinds 2007)	
Denominatie	N.v.t.	
Oorspronkelijke denominatie	Oud Gereformeerde Gemeente (Buiten Verband)	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Eenvoudige zaalkerk met verhoogd ingangsgedeelte met kruisende daken. De kerkzaal werd al in 1939 gebouwd, maar het ingangsgedeelte dateert uit 1950. Het is niet bekend wie er voor 1950 gebruik maakte van de toen al aanwezige kerkzaal. In 2007 is de kerk buiten gebruik gesteld. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

De kerkzaal is geled met kleine steunberen en voorzien van rechthoekige vensters. Lancetramen in het verhoogde ingangsgedeelte en rechthoekige vensters in zijgevel, alsmede één lancetraam op de begane grond van deze zijgevel.

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is enigszins afwijkend van de gemiddelde typologie van een Oud Gereformeerde Gemeente, die veelal als eenvoudige 'kerkschuur' herkenbaar zijn. De lancetramen verlenen het ingangsvolume een zekere voornaamheid die vreemd is aan deze denominatie. Desalniettemin is het gebouw een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, met name van de bevindelijk gereformeerden, waarvan de Oud Gereformeerde Gemeenten het meest vast in de leer zijn. Van de tien Oud Gereformeerde Gemeenten in de provincie Zeeland maken er 7 deel uit van het kerkverband "Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland", behoort er één tot "Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (buiten verband)", is er één "Zelfstandige Oud Gereformeerde Gemeente" en was de onderhavige kerkgemeenschap in Terneuzen een volledig losstaande "Oud-Gereformeerde Gemeente".

Ensemble- en situeringswaarde

Hoewel de kerk parallel en direct aan de straat is gesitueerd, geen bijgebouwen en de kerk is het gebouw vrijwel desalniettemin onzichtbaar door de geïsoleerde ligging in een doodlopende straat in een volkswijk in de binnenstad. De kerk heeft geen bijgebouwen.

Gaafheid

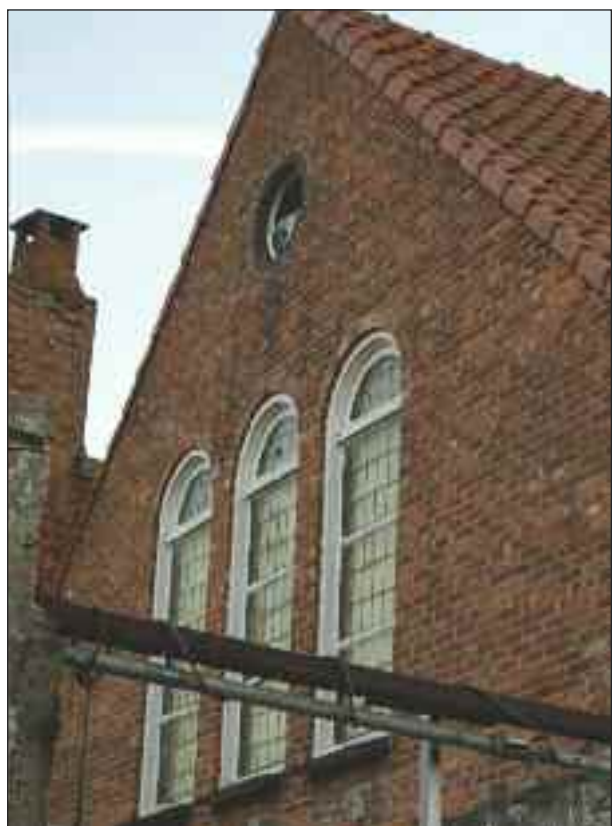
De kerk verkeert in een bouwvallige staat. De kerk krijgt waarschijnlijk een tijdelijke logiefunctie voor arbeidsmigranten.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigd geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 236.
- www.oudgereformeerdegemeenten.nl | • www.reliwiki.nl

Terneuzen | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering *

Adres	Frans Halslaan 1
Architect	W. Voogt
Bouwjaar	1961
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Verenigingsgebouw (herbestemd sinds 1994)
Denominatie	N.v.t.
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Eenvoudige zaalkerk. In 1994 is er een nieuwe kerk voor de Gereformeerde Gemeenten tegen de bestaande kerk aangebouwd (Betlehemkerk genaamd). De oude kerk bestaat dus nog als onderdeel van de nieuwe kerk uit 1994 en fungeert als verenigingsgebouw. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Het kerkgebouw beschikt vanwege de integratie in een groter en nieuwer gebouw niet meer over noemenswaardige architectuurhistorische waarde.

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur, in bijzonder van de bevindelijk gereformeerde stromingen die in Zeeland sterk vertegenwoordigd zijn.

Ensemble- en situeringswaarde

Het kerkgebouw heeft geen ensemblewaarde en evenmin een bijzondere situeringswaarde.

Gaafheid

Het kerkgebouw is als verenigingsgebouw opgenomen in een groter geheel en daarom niet meer als eigenstandig kerkgebouw herkenbaar.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.reliwiki.nl

Terneuzen | De Kandelaar

Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt

Waardering *

Adres	Van Cantfortstraat 36
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1961
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Evangelische gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (1961-1983)
Status	N.v.t.

Algemeen

Eenvoudige zaalkerk. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Zaalkerk onder flauw hellend en uitkragend zadeldak met bakstenen gevels. Kopgevel met muurdammen waartussen zich de terugliggende voordeur en grote raampartijen bevinden. De ramen van de kerkzaal hebben een typerende 5-deling (kruisvormig met een klein venster op de kruising van de assen).

Cultuurhistorische waarde

Het kerkgebouw is een uitdrukking van de protestantse leefcultuur in Zeeland, in het bijzonder die van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft geen noemenswaardige ensemblewaarde. Het pleintje voor de kerk heeft een kruis in de bestrating.

Gaafheid

De kerk heeft een nieuw aangebouwd ingangsportaal gekregen. De oorspronkelijke bekroning van de topgevel is verdwenen.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.reliwiki.nl

Westdorpe | O.L.V. Visitatiekerk

Waardering * * *

Adres	Graaf Jansdijk A 189	
Architect	B.P.J. en A.W. Oomen	
Bouwjaar	1947	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Multifunctionele ruimte, Dorpshuis, Mariakapel	
Denominatie	N.v.t. (herbestemd 2014)	
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek	
Status	Gemeentelijk monument	

Algemeen

De rooms-katholieke O.L.V. Visitatiekerk vormt een complex met bijbehorende begraafplaats en pastorie, allen gelegen aan de Graaf Jansdijk A-zijde, in het hart van het dorpslint van Westdorpe. De driebeukige kruiskerk met dakruiter en terzijde geplaatste klokkentoren met zadeldak is opgetrokken in neogotische stijl naar ontwerp van B.P.J. en A.W. Oomen in 1947, ter vervanging van de in 1940 opgeblazen voorganger uit 1887. De pastorie in zelfde bouwtrant, uit zelfde bouwtijd. Achter de kerk een begraafplaats. De kerk is inmiddels bestemd tot gemeenschapscentrum met behoud van kapelfunctie, pastorie sinds lange tijd woonhuis.

Architectuurhistorische waarde

Traditionalistisch ontwerp van de gebroeders Oomen in een uitzonderlijk late neogotische trant. Het vakkundige en decoratieve metselwerk in verschillende verbanden is opvallend. Betonnen detaillering benadrukken onder meer de ingangspartij, hoekpunten van de kerk en het sluitstuk in het kruisribgewelf. Spitsboogvormige vensteropeningen. Verdiepte, uitstekende spitsboogvormige entreepartij met dubbele houten deur en bovenlicht met roedeverdeling. Heilige beeld onder afdakje. Rondboogvensters in topgevels. Meeste vensters voorzien van glas-in-loodramen, al dan niet met driepasmotief. De entree heeft dubbele houten deur en bovenlicht met roedeverdeling. Op zadeldak (vlakbij achtergevel) houten klokkentoren met hoog tentdak en kruis op de top. Vierkante zadeldaktoren met rondboogvormige gekoppelde galmgaten en uurwerk. Versierd smeedijzeren kruis op dak. In het interieur diverse kunstwerken (sculpturen, figuratieve schildering in apsis, glas-in-loodramen). Smeedijzeren altaarstuk. Inmiddels is de kerk herbestemd en is er een glazen doos ingebouwd (dorpshuisfunctie).

Cultuurhistorische waarde

Het gebouw vertegenwoordigt een religieuze ontwikkeling, namelijk de bouw van rooms-katholieke kerken na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Daarbij vormt de kerk een weerspiegeling van de identiteit van het dorp, een nagenoeg geheel katholieke gemeenschap met ook Vlaamse invloeden. De recente herbestemming is in zekere zin een nieuwe cultuurhistorische laag, waarbij het kerkgebouw nauwelijks nog een religieus belang vertegenwoordigt, maar vooral een sociale en maatschappelijke functie.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk vormt het absolute centrum en is zeer beeldbepalend voor dit circa 10 kilometer lange dijkdorp. De ensemblewaarden zijn hoog en worden bepaald door het intact zijnde ensemble van kerk met begraafplaats en pastorie. De ligging aan de Graaf Jansdijk met een klein pleintje en het groen aan de achterzijde, geven het geheel een sterke belevingswaarde. Het silhouet van de toren versterkt deze beleving.

Gaafheid

Bij de verbouwing is de oorspronkelijke tegelvloer opgeofferd voor het aanbrengen van isolatie. De toevoegingen van moderne vensters en deuren in de pastorie zijn niet authentiek.

Zeldzaamheid

De kerk heeft zeldzaamheidswaarde vanwege de centrale ligging in een meer dan 10 kilometer lang dijkdorp en de betrekkelijke gaafheid van het ensemble. Daarnaast heeft de kerk enige zeldzaamheidswaarde vanwege de architectuur (zadeldaktoeren, late neogotiek).

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 266.
- SCEZ (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Westdorpe en Zuiddorpe*.
- www.reliwiki.nl

Zaamslag | Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt

Waardering * *

Adres	Terneuzensestraat 31
Architect	Solinger (Aardenburg)
Bouwjaar	1951
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt
Status	Gemeentelijk monument

Algemeen

Zaalkerk met lage uitbouw (basilicale opbouw), diverse bijgebouwen, dakruiter en voorplein.

Architectuurhistorische waarde

De traditionalistische stijl is passend in de polderomgeving vanwege de vorm die doet denken aan de grote boerenschuren. De kerk is opgesierd met decoratief metselwerk, zowel in exterieur als in interieur. Met name de kansel is bijzonder vormgegeven. In de voorgevel zit een roosvenster, de zijgevels zijn verticaal geled met steunberen.

Cultuurhistorische waarde

De kerk ontstond na een conflict binnen de (synodaal) Gereformeerde Kerk van Zaamslag, waarna een aantal gemeenteleden zich 'vrijmaakten' en een nieuwe kerk noodzakelijk was. Tot die tijd maakten ze gebruik van een noodgebouw uit de Tweede Wereldoorlog dat eveneens als school diende. Voor de nieuwbouw werd Solinger ingeschakeld, een architect/aannemer uit Aardenburg. Hier kwamen waarschijnlijk ook de rode bakstenen vandaan. De kerk is als zodanig een uitdrukking van de protestantse leefcultuur die in diverse gebieden in Zeeuws-Vlaanderen bestaat, in het bijzonder van een in de oorlogsjaren ontstane nieuwe denominatie.

Ensemble- en situeringswaarde

Naast de kerk ligt de pastorie (in gebruik). De kerk ligt aan de doorgaande weg door Zaamslag en is mede door de dakruiter goed zichtbaar.

Gaafheid

Het kerkcomplex is aan de achterzijde vergroot voor meer vergaderruimtes en andere functionele ruimtes.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de nieuwbouw voor een nieuwe denominatie, de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt), ontstaan in 1944 na een conflict binnen de Gereformeerde Kerk. Deze 'vrijmaking' impliceerde ook het ontstaan van een nieuwe 'zuil' in de verzuilde Nederlandse samenleving van na de Tweede Wereldoorlog. Ook is er sprake van enige zeldzaamheidswaarde als representant van de protestantse leefcultuur in Zeeuws-Vlaanderen.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 273.
- www.reliwiki.nl
- SCEZ (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Zaamslag*.

Zandstraat | H. Pastoor van Arskerkerk

Waardering * *

Adres	Zandstraat 40	
Architect	T. van Zantbeek en Chr. Schoonis	
Bouwjaar	1949	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Leegstand, de kerk is per 1-1-2013 aan het gebruik onttrokken	
Denominatie	N.v.t.	
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Kleine bakstenen zaalkerk met voorportaal, consistorie en houten dakruiter. Inwendig een houten kap en een triomfboog. De banken zijn nog aanwezig.

Architectuurhistorische waarde

De kerk is gebouwd in een sobere traditionele vormtaal, kenmerkend voor een katholieke noodkerken uit de vroege wederopbouwjaren. In het voorportaal bevindt zich een kleine sculptuur van de in 1925 heilig verklaarde pastoor Van Ars.

Cultuurhistorische waarde

De kerk staat te boek als noodkerk, maar hoogstwaarschijnlijk was het een 'bijkerk' omdat het dorp te afgelegen lag van andere kerken. Het is het enige kerkgebouw in Zandstraat.

Ensemble- en situeringswaarde

Ligging in een straatdorp, haaks op de doorgaande weg, maar wel achter de rooilijn. De kerk is gesitueerd in het groen (tuin). Vanwege de dakruiter is de kerk wel enigszins zichtbaar. Naast de kerk ligt een katholieke basisschool.

Gaafheid

De kerk is in vrijwel gave staat. De kerk is echter bedreigd (leegstand en sloopdreiging).

Zeldzaamheid

Het gebouw heeft enige zeldzaamheidswaarde als een hele vroege vorm van wederopbouw en enige typologische zeldzaamheidswaarde als bijkerk of hulpkerk.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 206-207.
- www.reliwiki.nl
- www.heiligen.net

Overige kerken | Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, Spui

De Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt van Spui was tussen 1947 en 1971 gevestigd in een toentertijd waarschijnlijk al bestaande school/schuur aan de Pootersdijk 1. Inmiddels is het gebouw herbestemd tot dorps huis en zijn er geen sporen meer aanwezig uit de tijd van de wederopbouwkerk.

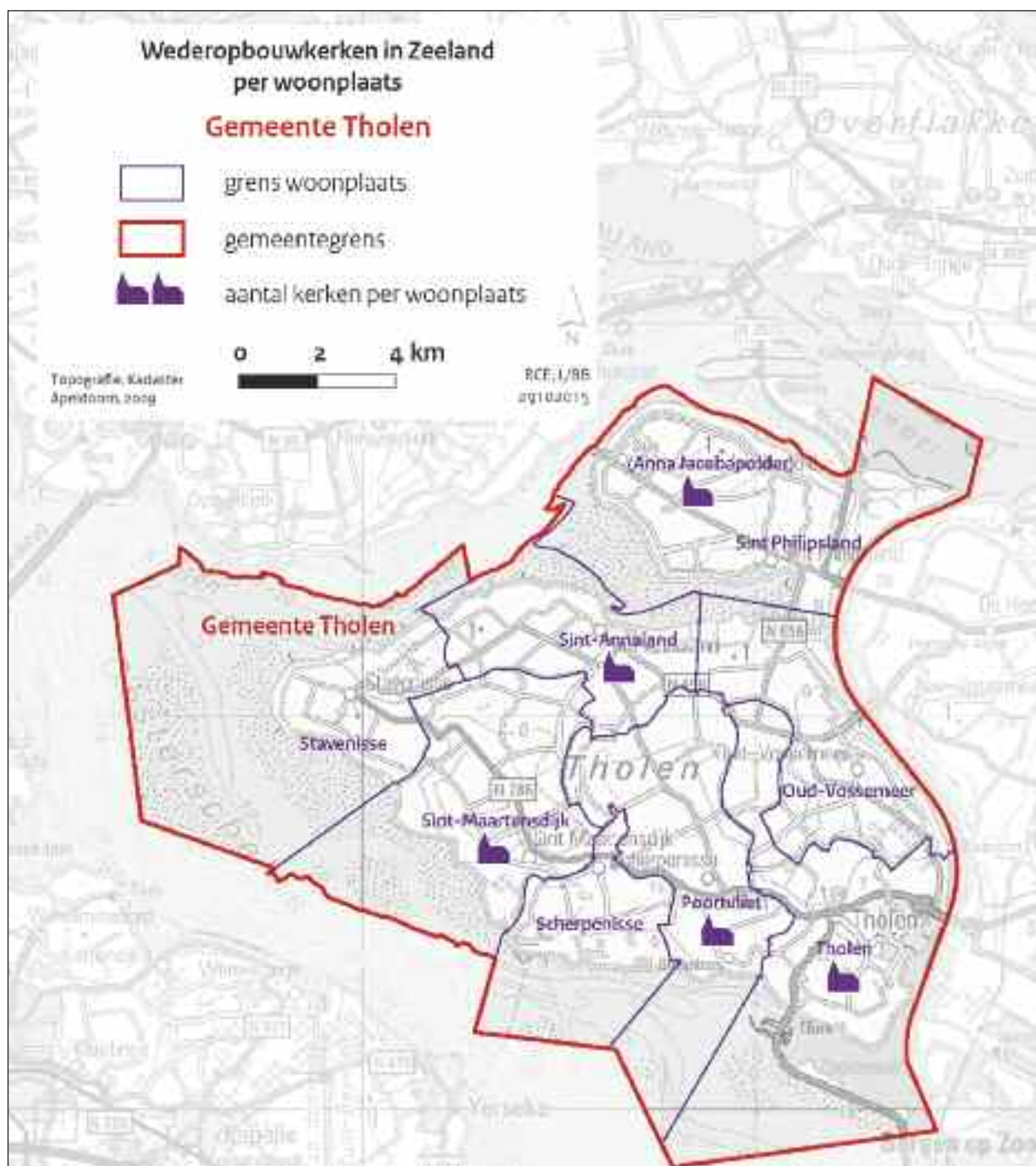
Overige kerken | Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, Terneuzen

Kerk Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland

Het kerkgebouw aan de Vlooswijkstraat 61 in Terneuzen werd in 1945 in gebruik genomen door de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt en werd mede gebruikt door de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Vanaf 1961 is het gebouw in gebruik bij verschillende evangelische gemeenten. Het gebouw heeft een onduidelijke oorsprong en is niet als kerkgebouw herkenbaar.

17 Gemeente Tholen

Anna Jacobapolder | Gereformeerde kerk

Waardering * * *

Adres	Langeweg 51	
Architect	G. Steen en G. Tuinhof	
Bouwjaar	1959	
Bouwstijl	Modernisme	
Huidige functie	Kerk	
Denominatie	PKN	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met zadeldak en vrijstaande klokkentoren, kleine consistorie en plantsoen.

Architectuurhistorische waarde

Modernistische interpretatie van de dorpse zaalkerk door Steen en Tuinhof uit 1959, bestaande uit een kerkzaal met zadeldak met een toren boven de ingang. De toren is door Steen en Tuinhof naar de zijkant verplaatst. Tussen de 'benen' van de toren bevindt zich een klein voorportaal.

Het interieur is eenvoudig en heeft veel daglicht door de grote ramen. De kerk is opgesierd met decoratief metselwerk met een kruismotief, 'zwevende' traptreden en gekleurd glas in een groot venster achter de orgelzolder. De vensters in de zijgevel hebben betonnen kozijnen en stijlen. De spreekstoel is opvallend gedecoreerd met blauwe mozaïektegels.

Cultuurhistorische waarde

De voorganger van deze kerk, een neogotisch zaalkerkje uit 1895 (adres: Langeweg 40), was ernstig bouwvallig geraakt door de inundatie uit 1944 en de daaropvolgende Watersnoodramp van 1953. Uiteindelijk werd deze kerk verkocht en werd besloten een nieuwe kerk te bouwen. De huidige kerk is derhalve de centrale dorpskerk van Anna Jacobapolder en herbergt een sterke connectie met de Watersnoodramp, mede omdat ze geheel is gefinancierd door het Nationaal Rampenfonds. De aanschaf van de kerkbanken is op zeer democratische wijze tot stand gekomen. Er werden achter in de oude kerk drie verschillende banken neergezet en de gemeenteleden konden vertellen welke zij de beste vonden. Daaruit zijn, na nog enige aanpassingen van het gekozen model, de huidige kerkbanken tevoorschijn gekomen. De oude kerk kreeg uiteindelijk in 1965 een herbestemming als woning.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is beeldbepalend voor het dorp door de ligging aan de hoofdweg. De hoge toren zorgt voor een sterk contrast in het horizontale polderlandschap, waarbij het kruis 's avonds verlicht kan worden. De ensemble- en stedenbouwkundige waarde is beperkt.

Gaafheid

Voor zover bekend is de kerk nauwelijks gewijzigd en gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk geniet enige zeldzaamheidswaarde als een kenmerkend voorbeeld van het oeuvre van Steen en Tuinhof en vanwege de link met de Watersnoodramp.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 71.
- www.reliwiki.nl

Poortvliet | Ontmoetingskerk

Gereformeerde kerk

Waardering ▬

Adres	Zuidplantsoen 3
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft
Bouwjaar	1952
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Sobere zaalkerk onder zadeldak.

Architectuurhistorische waarde

De waarden uit het wederopbouwtijdperk zijn nagenoeg verdwenen. Boven de preekstoel hangt een kunstwerk met spreuk: "De Heer is mijn Herder". Het interieur is niet bezocht. Aan de voorgevel is een modern Ichtus symbool bevestigd.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft enige cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Tholen.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft geen ensemble- of situeringswaarde.

Gaafheid

De kerk is in het jaar 1982 ingrijpend verbouwd naar ontwerp van Ben van Belzen, waarbij zowel interieur als exterieur rigoureuus zijn gewijzigd. In 2015 werd de ingangspartij verder aangepast en werd een modern Ichtus symbool bevestigd.

Zeldzaamheid

De kerk heeft geen zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Sint Annaland | Kerk Gereformeerde Gemeente in Nederland

Waardering ▬

Adres	Tuinstraat 39a
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1968
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente in Nederland
Status	N.v.t.

Algemeen

De oude, sobere uit de wederopbouwperiode daterende kerk is als consistorie annex vergader- en catechisatieruimte opgenomen in de in 1999-2001 verbouwde en vergrote kerk.

Architectuurhistorische waarde

De waarden uit het wederopbouwtijdperk zijn nagenoeg verdwenen. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft enige cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Tholen. De in 1953 ontstane GGiN betrok in 1954 een houten kerkgebouw op de hoek Tuinstraat/Ooststraat. In 1968 kon een stenen kerk gebouwd worden aan de Tuinstraat 39a. Dit gebouw met 135 zitplaatsen werd te klein. In september 1999 is begonnen met de bouw van een nieuwe kerk met 210 zitplaatsen, naast de oude kerk. In juni 2001 was de nieuwe kerk klaar. Uit de oude kerk werden preekstoel en orgel overgeplaatst en deze werd verder verbouwd tot consistorie, vergader- en catechisatieruimte. Deze vergaderruimte kan zo nodig bij de (nieuwe) kerk worden getrokken. Op 25 mei 2002 vond de officiële ingebruikname plaats van de nieuwe kerk.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft geen ensemble- of situeringswaarde.

Gaafheid

De kerk is in de jaren 1999-2001 ingrijpend verbouwd, waarbij zowel interieur als exterieur rigoureus zijn gewijzigd.

Zeldzaamheid

De kerk heeft geen zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Sint Maartensdijk | Rehobothkerk

Waardering ▬

Adres	Westvest 2
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1965
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Sobere zaalkerk onder zadeldak.

Architectuurhistorische waarde

Klein torenvolume met klok in topgevel. Gevelopeningen onder segmentboog. Aan de galerij, links naast het orgel, bevindt zich een decoratieve notenbalk. De noten geven de melodie aan van: "Ik Wil U o God mijn dank betalen". Dit was een geschenk van de gemeente bij het in gebruik nemen van de kerk op 31 januari 1965 en gemaakt door leraren van de Lagere Technische School te Sint-Maartensdijk. Het interieur is niet bezocht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk heeft enige cultuurhistorische waarde als uitdrukking van de protestantse leefcultuur op Tholen. In 1965 werd aan de Westvest een kapel gebouwd die de naam "Schrift en Belijdenis" kreeg. Een jaar later werd besloten een "buitengewone wijkgemeente" op te richten en in de kapel te huisvesten. De kerk werd Rehobothkerk genoemd. Vanaf 1978 is de gemeente niet meer "buitengewoon" maar wordt deze als een erkende Hervormde deelgemeente gezien.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft geen noemenswaardige ensemble- of situeringswaarde.

Gaafheid

De kerk werd in 1992 vergroot door een dwarsbouw.

Zeldzaamheid

De kerk heeft geen directe zeldzaamheidswaarde, hoewel de vorm, stijl en het type kerk wel karakteristiek zijn voor de protestantse leefcultuur.

Bronnen

- www.orgelsinzeeland.nl
- www.reliwiki.nl

Tholen | Ichtuskerk

Gereformeerde kerk

Waardering *

Adres	Doelweg 7
Architect	G. Steen en G. Tuinhof
Bouwjaar	1964
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Gemoderniseerde zaalkerk met ingebouwde opengewerkte toren van 14 meter hoog. Het oorspronkelijke kerkgebouw op dezelfde plaats en met dezelfde naam dateert uit 1889 en werd gebouwd als een Nederlands Gereformeerde kerk (sinds 1892 vanwege een fusie met een deel van de Christelijk Gereformeerde kerken de Gereformeerde Kerk (in Nederland) geheten, vanaf 2006 opgegaan in de PKN).

Architectuurhistorische waarde

Geslaagde modernisering naar een ontwerp van Steen en Tuinhof (1963) van een zaalkerk uit 1889. Het roosvenster en smeedijzer balkankers aan de achterzijde verraden de werkelijke leeftijd van de kerk. Door de recente restauratie uit het jaar 2000 is het waarschijnlijk beter te spreken over modernisme. Aanwezigheid van nog een enkel authentiek interieur element, zoals het kunstwerk met de spreuk "Ik zal uitstorten van mijn Geest". Tussen de entree en de kerkzaal bevindt zich een Glasappliqué 'de brandende Braambos'.

Cultuurhistorische waarde

Oorspronkelijk heette de kerk 'Gereformeerde Kerk B', ter onderscheiding van de 'Gereformeerde kerk A' aan de Hoogstraat. Deze laatste kerk vond haar ontstaan in de Afscheiding van 1834, en de eerste in de Doleantie van 1888, beide afscheidingen van de Nederlandse Hervormde kerk. Beide kerkgebouwen refereren aan een belangrijk stuk Nederlandse kerkgeschiedenis, waarbij het nieuwe ontwerp van Steen en Tuinhof verwijst naar de verdere emancipatie van de gereformeerde 'zuil' binnen de naoorlogse samenleving.

Ensemble- en situeringswaarde

Het silhouet is in de straat goed zichtbaar vanwege de toren, maar er is geen ensemblewaarde. De kerk heeft echter nauwelijks stedenbouwkundige waarde vanwege de onopvallende positie in de straat.

Gaafheid

De kerk is in het jaar 2000 opnieuw gemoderniseerd. Het liturgisch centrum is daarbij aangepast en oude elementen als de preekstoel met 'zwevende' trappen zijn daarbij verwijderd.

Zeldzaamheid

Steen en Tuinhof heeft tijdens de wederopbouw een groot aantal (gereformeerde) kerken gebouwd, maar dit kerkgenootschap koos voor een ingrijpende aanpassing van een bestaand kerkgebouw in plaats van nieuwbouw. De relatieve zeldzaamheid van een dergelijke combinatie is met de recente modernisering van 2000 weer teniet gedaan.

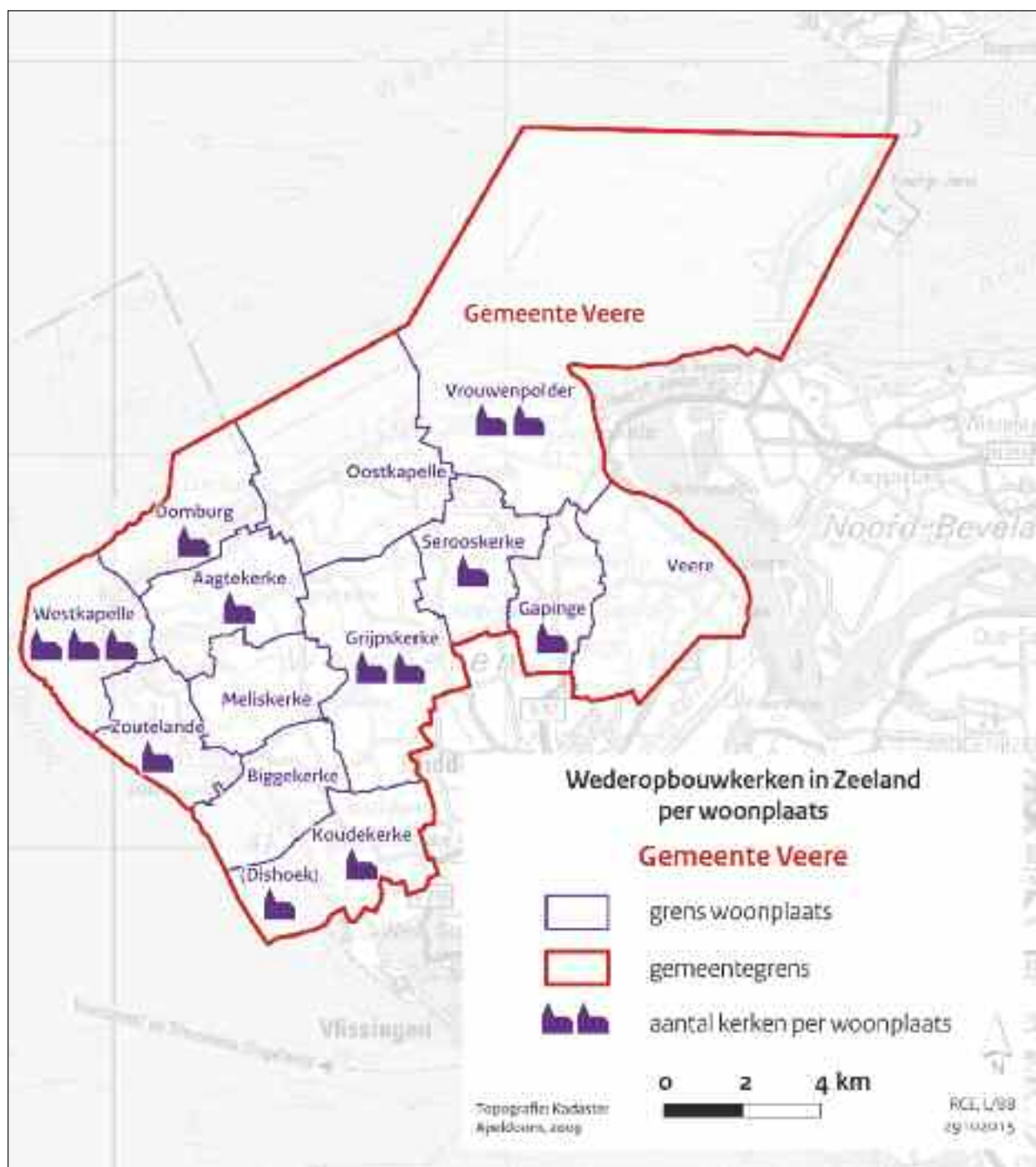

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 240.
- www.ichtuskerktholen.nl | • www.reliwiki.nl

18 Gemeente Veere

Aagtekerke | Westbroekkerk

Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering *

Adres	Prelaatweg 19
Architect	S.P. Kraaijeveld
Bouwjaar	1970
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Moderne zaalkerk onder zadeldak met dakruiter. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Het gebouw beschikt over forse geometrische raampartijen in de kopgevel. De kerkzaal ligt als een verticaal gericht volume op een veel groter, vierkant horizontaal waarin alle gemeenschapsfuncties zijn ondergebracht.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is in 1970 gebouwd ter vervanging van een voorganger uit 1909. De kerk is een getuigenis van de ontwikkeling van de bevindelijk gereformeerde leefcultuur op Walcheren.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is gelegen aan de rand van het dorp en is gebouwd naast de oude kerk van de gereformeerde gemeente. Als zodanig is deze oplossing typerend voor de bevindelijk gereformeerde leefcultuur waarbij niet de stenen (de oude kerk) centraal staat, maar het Woord.

Gaafheid

Het kerkgebouw is in 1991 uitgebreid en heeft toen ook een nieuwe ingang gekregen.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde, maar een bouwtrant die gebruikelijk is voor de protestantse leefcultuur in Zeeland, maar geen uitzonderlijke kwaliteit nastreeft.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 65.
- www.reliwiki.nl

Dishoek | Emmauskerk

Sint Michaëlskerk (toeristenkerk)

Waardering * * *

Adres	Houtenhandlaan 6
Architect	J.C.P. Loonen
Bouwjaar	1962-1963 (ingewijd 11 augustus 1964)
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Rooms-katholieke toeristenkerk gebouwd naar een ontwerp van J.C.P. Loonen. De kerk is gebouwd voor circa tweeduizend bezoekers en is nog steeds in gebruik. De kerk wordt onderhouden door vrijwilligers en er vinden diensten en culturele activiteiten plaats.

Architectuurhistorische waarde

De toeristenkerk heeft een betonnen skelet met bakstenen muren, voorzien van steunberen. De kerk heeft een gesloten carrévorm met een 'toren' ter markering/bekroning van de entree. Het atrium is bestemd voor openluchtdiensten, terwijl het altaar(/koor/liturgisch centrum) onder dak is ondergebracht in een verhoogd en met kruis bekroond bouwdeel aan een van de korte zijden van de omgang. Op de buitengevels is begin jaren '70 een muurschildering aangebracht met geabstraheerde of geometrische figuren in primaire kleuren. De schilderingen zijn van kunstenaar Ramon de Nennie (geb. 1958). In het atrium staan enkele houten beelden van priester-kunstenaar Omer Gielliet (geb. 1925).

Cultuurhistorische waarde

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de recreatie in het gebied rond Dishoek zich snel dankzij de gunstige ligging. Voor de zielenheil van katholieke toeristen werden als onderdeel van een katholiek bouwprogramma in verschillende Zeeuwse (en enkele andere Nederlandse) badplaatsen waar parochiekerken ontbraken, tijdelijke of permanente voorzieningen gerealiseerd voor seizoensdiensten. Naast Dishoek werden in Zeeland toeristenkerken gebouwd in Westkapelle, Zoutelande, Cadzand, Haamstede en Renesse (gesloopt). Verder werd gekerkt in eenvoudige behuizingen in Vrouwenpolder en Kamperland en in ander kerken. De kerken in Dishoek, Westkapelle, Zoutelande, Cadzand en Haamstede zijn typologisch en in verschijningsvorm vergelijkbaar. De opgave heeft hier geleid tot een specifiek op het kerken in de openlucht toegesneden bouwtype.

Ensemble- en situeringswaarde

Er is geen sprake van een ensemble van gebouwen. Vermoedelijk is de kerk een onderdeel in een stedenbouwkundige plan ter bevordering van recreatie en toerisme. Ligging tussen de duinen van Dishoek en de Westerscheldelaan. De kerk ligt hier nu aan de rand van een uitbreidingswijkje uit de jaren 80, nabij grote parkeerplaats voor het strand.

Gaafheid

In de omgeving is nieuwbouw gepleegd. De kerk zelf is in originele staat en bevindt zich nog altijd in kenmerkende nabijheid van duinen en strand.

Zeldzaamheid

De functie van toeristenkerk is betrekkelijk zeldzaam. Binnen deze kleine groep kerken is een specifieke typologie ontwikkeld die bij uitstek het openluchtkerken faciliteert. Deze typologie is zeer zeldzaam.

Bronnen

- De Tijd/De Maasbode (27-05-1961): *Zielzorg onder de toeristen komt maar aarzelend op gang.*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 151.
- www.monnikenwerk.pzc.wegenerwordpress.nl/cadzand/vakantiegevoel-hangt-ook-in-kerk/
- www.reliwiki.nl

Domburg | Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Noordstraat 7	
Architect	A. Rothuizen	
Bouwjaar	1949	
Bouwstijl	Shake-hands	
Huidige functie	Woonhuis, galerie	
Denominatie	N.v.t. (buiten gebruik sinds 1992)	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met verhoogde entreepartij ingangspartij en aan achterzijde aangebouwd bijgebouw. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

De verhoogde ingangspartij heeft twee verdiepingen en wordt bekroond met een fronton. Boven de ingang bevindt zich een Chi Rho symbool of Christusmonogram. De kerkzaal zelf heeft geen vast meubilair. Het ontwerp toont sterke gelijkenis met het Gebouw voor Christelijke Samenkomsten in Breskens (Cijssouw) en de Gereformeerde kerk in Rilland (eveneens Rothuizen en 't Hooft, later gebouwd).

Cultuurhistorische waarde

De eerste gereformeerde kerk stond aan de Wijngaardstraat, maar werd in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Daarnaast is de kerk ook een uitdrukking van de protestantse leefcultuur op het Walcherse platteland.

Ensemble- en situeringswaarde

Er is nauwelijks sprake van een ensemblewaarde. Het gebouw heeft een bescheiden hoekligging (Noordstraat/Herenstraat).

Gaafheid

In de omgeving is nieuwbouw gepleegd. De kerk zelf is in originele staat en bevindt zich nog altijd in kenmerkende nabijheid van duinen en strand.

Zeldzaamheid

De gereformeerde kerk van Domburg vertegenwoordigt geen specifieke zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- De Tijd/De Maasbode (27-05-1961): *Zielzorg onder de toeristen komt maar aarzelend op gang.*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 151.
- www.monnikenwerk.pzc.wegenerwordpress.nl/cadzand/vakantiegevoel-hangt-ook-in-kerk/
- www.reliwiki.nl

Gapinge | Mozaïekkerk

Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Dorpsstraat 7	
Architect	Steen en Tuinhof (G. Tuinhof)	
Bouwjaar	1957	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Woonhuis	
Denominatie	N.v.t. (herbestemming 2009)	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Sobere, blokvormige zaalkerk met schilddak in traditionalistische stijl. Aan rechter zijgevel aangebouwd, terugliggend eenlaags bijgebouw. De kerk is in 2009 verkocht aan particulieren en is nu herbestemd als woonhuis. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van Steen en Tuinhof (1957) dat sterk afwijkt van de latere kerkarchitectuur van het bureau. Sobere baksteenarchitectuur, kloeke bouwmassa, ambachtelijk materiaalgebruik (baksteen, enkele traditionele accenten als glas-in-lood, fronton-achtige bekroning van de entree en houten paneeldeuren met opvallend hang en sluitwerk. Modern accent in de vormgeving van de dakruiter verwijst net als het eenvoudige bijgebouw naar de latere, meer moderne vormgeving van Steen en Tuinhof. Uitgebouwde entree in afwijkende kleur (donkerder) baksteen, opengewerkte dakruiter met kruis. Kiezelmozaïeken (kruisdraging en verdrijving uit het paradijs) aan weerszijden van de entree in de voorgevel (kunstenaar onbekend).

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de gereformeerde leefcultuur op het Walcherse platteland en de ontwikkeling tot een eigen 'zuil' in de naoorlogse verzuilde samenleving.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft enige ensemblewaarde vanwege de ligging aan de dorpsstraat door Gapinge.

Gaafheid

Exterieur van de kerk is grotendeels gaaf behouden gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk geniet zeldzaamheidswaarde als de eerst gebouwde kerk binnen het oeuvre van Steen en Tuinhof, maar ook vanwege de aanwezige mozaïeken als bijzondere kunsttoepassing.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 101.
- www.reliwiki.nl

Grijpskerke | Opstandingskerk

Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Jacob Catsstraat 7
Architect	G. Steen en G. Tuinhof
Bouwjaar	1965-1967
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Modernistische zaalkerk met tentdak en ingebouwde, opengewerkte klokkentoren.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van Steen en Tuinhof (1967) in een modernistische jaren '60 stijl met minimalistische kenmerken. De opengewerkte klokkentoren is in deze periode het signatuur van Steen en Tuinhof. De zijgevels van de kerkzaal hebben een strakke verticale geleding met eenvoudige vensters. Achter het liturgische centrum bevindt zich - in de oostgevel - een glas-in-betonraam met een abstracte voorstelling van Pasen (Goede Vrijdag, Stille Zaterdag en Paaszondag). Dit glasappliqué is gemaakt van verschillende lagen gekleurd glas, naast, op en over elkaar gelijk, door de Firma Prins Glas uit Vlissingen. Opvallend detail is het plantsoen in de kerkzaal overloopt via vensters op maaiveldhoogte. De gedachte hierachter past sterk in de ontwerpopvatting van eind jaren '60 waarin natuur voor zintuiglijke prikkeling zou zorgen voor sociale behoeftes. Het orgel dateert uit de bouwtijd.

Cultuurhistorische waarde

Gebouwd als vervangende nieuwbouw voor de negentiende eeuwse gereformeerde kerk die in 1966 gesloopt werd. Staat op de plaats van de oude kerk. Redenen waren combinatie van bouwkundige noodzaak (schade had opgelopen als gevolg van de inundatie in 1944) en wens voor ander soort kerkgebouw met meer ruimte voor nevenactiviteiten. De kerk is een uitdrukking van de gereformeerde leefcultuur op het Walcherse platteland en de ontwikkeling van een gereformeerde 'zuil' in het verzuilde Nederland.

Ensemble- en situeringswaarde

Silhouet is goed zichtbaar dankzij de hoge toren en de ligging op een kruispunt (eindperceel aan drie straten). De kerk heeft enkele bijgebouwen, parkeerruimte en plantsoen. Door de bijzondere ligging lijkt het kerkgebouw een zowel een 'gezicht' naar voorzijde als naar de straat aan de achterzijde te hebben.

Gaafheid

Recent is de kerk uitgebreid met enkele functionele bijgebouwen.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde vanwege de bijzondere ligging en vanwege de toepassing van een glasappliqué in het ontwerp.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 116.
- www.pkn-grijpskerke.nl | • www.reliwiki.nl

Grijpskerke | Kapel van Sint Maarten

Hoogelande

Waardering * * *

Adres	Hogelandseweg 1	
Architect	Onbekend	
Bouwjaar	1960-1965	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Kapel, culturele functie	
Denominatie	N.v.t.	
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek	
Status	Rijksmonument (monumentnummer 28112)	

Algemeen

Restauratieproject uit 1960-'65, voor een deel betaald uit Watersnoodfonds. Na de inundatie van Walcheren in 1944 waren de restanten van het koor van de middeleeuwse kerk van Hoogelande nog verder aangetast, waarna de eigenaars (Fam. Hoegen) het koor liet restaureren tot kapel.

Architectuurhistorische waarde

De dakruiter en de driezijdige afsluiting komt uit de tijd van restauratie. Theoretisch gezien is dit project een postmoderne opvatting over (de betekenis van) historische architectuur. Vanzelfsprekend heeft de kapel ook bouwhistorische waarde het hergebruik van de oude 14^e eeuwse muurresten van de oude ruïne.

Cultuurhistorische waarde

De kerk van Hoogelande is waarschijnlijk gesticht rond 1188 als onderdeel van de Westmonster parochie. Ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog werd de middeleeuwse dorpskerk waarschijnlijk tussen 1572-1574 verwoest. De Staten van Zeeland hebben nadien besloten deze kerk niet te herbouwen, waardoor Hoogelande verviel tot een *wüstung* (gekrompen dorp). De waarschijnlijk 14^e eeuwse delen van het koor bleven als ruïne achter, maar werden aangetast door de inundatie van Walcheren van 1944. De kapel verwijst dus naar de katholieke geschiedenis van Walcheren, de Tachtigjarige Oorlog, de gekrompen dorpen, maar ook naar de watersnoodramp en de wederopbouw. Momenteel doet de kapel dienst als cultureel centrum.

Ensemble- en situeringswaarde

De kapel is een onderdeel van een verzameling historische / archeologische resten; het silhouet is moeilijk te zien door de bosschages, hooguit de dakruiter zichtbaar. De gracht van de oude kerkkring is nog aanwezig, alsmede enkele graven van het oude kerkhof.

Gaafheid

De hoofdvorm is sinds de restauratie ongewijzigd. De kerkkring en de plek vormen zelfs een miniatuur landschap dat veel verder terug gaat dan de omliggende heringerichte land uit de wederopbouwperiode.

Zeldzaamheid

Het gekrompen dorp Hoogelande bestaat feitelijk uit niet meer dan de huidige kapel en vertegenwoordigt daarmee een uniek stuk geschiedenis. Binnen de gekrompen dorpen van Zeeland is Hoogelande uniek omdat het als enige nu weer een kerk (kapel) heeft, terwijl dat nu juist het wezen van een gekrompen dorp is: dorpen die tot *wüstung* vervielen, omdat nu juist de kerk (geheel) verdwenen was. Daarnaast is Hoogelande is een uniek restauratieproject. Niet alleen het gebouw zelf, maar ook de gedachte om een geheel 'dorp' te restaureren getuigt van grenzeloos (wederopbouw) optimisme.

Bronnen

- A.P. de Klerk (2006). *Van Boudewijnskerke tot Zanddijk; over tien gekrompen dorpen in de gemeente Veere.*
- P. Don e.a. (eindred.) (1990). *Hoogelande, van kapel tot ruïne ... van ruïne tot kapel.*
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 79.
- Register van rijksmonumenten (www.cultureelerfgoed.nl)

Koudekerke | Immanuelkerk

Gereformeerde kerk

Waardering *

Adres	Tramstraat 31
Architect	G. Steen en G. Tuinhof
Bouwjaar	1963-1964
Bouwstijl	Modernisme
Huidige functie	Brede school, wijkcentrum
Denominatie	Buiten gebruik sinds 2006
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

Verbouwing van oudere kerk naar moderne zaalkerk met open klokkentoren, inmiddels herbestemd tot wijkcentrum. De kerk is aan het gebruik onttrokken als gevolg van het fusieproces om te komen tot de Protestantse Gemeente in Nederland. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

De kerk is een typisch ontwerp van Steen en Tuinhof, in kernmerkende sobere modernistische stijl en met opengewerkte klokkentoren met anker en kruis.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de gereformeerde leefcultuur op het Walcherse platteland en de ontwikkeling van een gereformeerde 'zuil' in het verzuilde Nederland.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft beperkte ensemblewaarde, maar wel een redelijk silhouetfunctie dankzij de toren.

Gaafheid

Het kerkgebouw is niet gaaf meer door de verbouwing tot wijkcentrum, maar de hoofdvorm met toren is nog herkenbaar.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 149-150.
- www.reliwiki.nl

Serooskerke | Petruskerk

Gereformeerde kerk

Waardering * * *

Adres	Dominee van Wouwestraat 41
Architect	H. Eldering
Bouwjaar	1953
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd
Status	N.v.t.

Algemeen

De (voormalig Gereformeerde) Petruskerk vormt samen met de (voormalig Nederlandse hervormde) Johanneskerk de Protestantse Gemeente te Serooskerke (W) (PKN). In 2015 is echter de beslissing gevallen deze kerk als gevolg van dit fusieproces te sluiten.

Architectuurhistorische waarde

Opvallend ontwerp van H. Eldering (1953) met volledige symmetrie en een bijzondere, zelden toegepaste plattegrond. De Y-vormige plattegrond zorgt voor een ruimteverdeling waarin een semi-centrale opstelling mogelijk is. Deze bijzondere vorm wordt specifiek genoemd in het adviserende rapport voor kerkbouw van de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk (1954). De vensters in deze transepten hebben een ritmische, verticale tracering. De houten betimmering en balken in het plafond geven het interieur van de kerk een chalet-achtige uitstraling, daar waar het exterieur enigszins aan een Engels landhuis doet denken.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is gebouwd als vervangende nieuwbouw van een laat negentiende eeuwse kerk en is daarmee een uitdrukking van de gereformeerde leefcultuur op het Walcherse platteland en de ontwikkeling van een gereformeerde 'zuil' in het verzuilde Nederland van na de Tweede Wereldoorlog.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk ligt aan een kruispunt, op de as van een weg. De ongebruikelijke vorm van de kerk zorgt echter voor het onbedoelde effect dat het gebouw niet direct op een kerk lijkt.

Gaafheid

De kerk kent enkele bijgebouwen van latere tijd. De hoofdvorm is echter intact gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk heeft zeldzaamheidswaarde vanwege de bijzondere plattegrond met Y-vorm, een plattegrond die verder alleen bij de (gereformeerde) Petruskerk in Vlissingen voorkomt.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 220,
- www.reliwiki.nl

Vrouwenpolder | Gereformeerde kerk

Waardering * *

Adres	Fort den Haakweg 16	
Architect	A. Rothuizen en P.J. 't Hooft	
Bouwjaar	1953	
Bouwstijl	Traditionalisme	
Huidige functie	Atelier en woning	
Denominatie	n.v.t. (herbestemd)	
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerd	
Status	N.v.t.	

Algemeen

Zaalkerk met achthoekige toren, bijgebouw en voorplantsoen ontworpen door Rothuizen en 't Hooft. De kerk is in 2004 buiten gebruik gesteld en nadien herbestemd tot atelier en woning.

Architectuurhistorische waarde

De kerk heeft een traditionalistische vormtaal; de ingangspartij bevindt zich in de toren en wordt benadrukt met een betonnen lijst. Het ontwerp is een anomalie binnen het oeuvre van Rothuizen en 't Hooft, aangezien de kerk typologisch meer lijkt op een 17e-eeuws buitenhuis dan op een kerk.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is een uitdrukking van de gereformeerde leefcultuur op het Walcherse platteland en de ontwikkeling van een gereformeerde 'zuil' in het verzuilde Nederland van na de Tweede Wereldoorlog.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk is voorzien van een kleine pastorie en voorplantsoen met parkeerruimte. Het gebouw ligt onopvallend aan een dijk aan de rand van het dorp en het silhouet van de toren is beperkt zichtbaar door de bomen en bosschages langs de weg.

Gaafheid

Het interieur is aangepast aan de nieuwe functie van atelier/woning.

Zeldzaamheid

Het kerkgebouw vertegenwoordigt geen bijzondere zeldzaamheidswaarde.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 262.
- www.reliwiki.nl

Vrouwenpolder | Onze Lieve Vrouw van den Polder toeristenkerk

Waardering * *

Adres	Fort den Haakweg ONG.
Architect	Onbekend
Bouwjaar	1967
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Eenvoudige schuurkerk, gelegen nabij campings en strandslag, buiten het dorp.

Architectuurhistorische waarde

De kerk is gevestigd in een schuur op een rechthoekige plattegrond buiten de dorp Vrouwenpolder, maar is typologisch niet als kerk herkenbaar. Het gebouw bezit geen noemenswaardige architectuurhistorische waarde.

Cultuurhistorische waarde

Rond 1930 kwamen in Vrouwenpolder tegen de duinen de eerste vakantiewoningen tot stand. Daarmee groeide Vrouwenpolder uit tot een van de badplaatsen aan de Walcherse kust. In 1958 begon men in de openluchtdiensten voor de rooms-katholieke badgasten uit Brabant, Limburg en het Ruhrgebied. Dat deed men met een altaar van twee schragen en een plank en de kerkgangers er in het gras omheen. De openluchtdiensten werden vervangen door diensten in een tent, maar deze bezweek tijdens een storm in 1966.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk ligt op een groot parkeerterrein ten noorden van het dorp en heeft als zodanig nauwelijks ensemblewaarden. Op een hoger schaalniveau ligt het gebouw aan de rand van de duinen langs de Walcherse kust, in de nabijheid van verschillende campings en nabij Fort Den Haak.

Gaafheid

De schuurkerk is gaaf bewaard gebleven. Het interieur is niet bezocht.

Zeldzaamheid

De toeristenkerk vertegenwoordigt een typologische zeldzaamheid, zij het dat deze kerk eenvoudiger en van een andere verschijningsvorm is dan de typische openluchtkerken. De cultuurhistorische waarde van dit type gebouwen blijft echter van grote zeldzaamheid.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 262.
- www.reliwiki.nl

Westkapelle | Gabriëlkerk toeristenkerk

Waardering * *

Adres	Bazienstraat 4
Architect	J.C.P. Loonen
Bouwjaar	1963
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Leegstand/onbekend
Denominatie	Buiten gebruik
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

De toeristenkerk van Westkapelle is midden in de stad gebouwd en al weer jaren buiten gebruik. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Traditioneel ontwerp in baksteen van J.C.P. Loonen, de architect die ook tekende voor de openlucht strandkerken van Dishoek en Cadzand.

Cultuurhistorische waarde

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de recreatie aan de Zeeuwse kust zich snel dankzij de gunstige ligging. Voor de zielenheil van katholieke toeristen werden als onderdeel van een katholiek bouwprogramma in verschillende Zeeuwse (en enkele andere Nederlandse) badplaatsen waar parochiekerken ontbraken, tijdelijke of permanente voorzieningen gerealiseerd voor seizoensdiensten. Naast Westkapelle werden in Zeeland toeristenkerken gebouwd in Cadzand, Dishoek, Zoutelande, Haamstede en Renesse (gesloopt). Verder werd gekerkt in eenvoudige behuizingen in Vrouwenpolder en enkele andere plaatsen. De kerken in Cadzand, Dishoek, Haamstede, Westkapelle en Zoutelande zijn typologisch en in verschijningsvorm vergelijkbaar. De opgave heeft hier geleid tot een specifiek op het kerken in de openlucht toegesneden bouwtype.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft als wederopbouwkerk (beperkte) ensemblewaarde als onderdeel van het wederopbouw kern Westkapelle.

Gaafheid

Er valt op basis van alleen het exterieur weinig te zeggen over de gaafheid van deze kerk. Het is onbekend of de oorspronkelijke openlucht typologie nog wel herkenbaar is.

Zeldzaamheid

De toeristenkerk vertegenwoordigt een typologische zeldzaamheid, zij het dat deze kerk eenvoudiger en van een andere verschijningsvorm is dan de typische openluchtkerken. De cultuurhistorische waarde van dit type gebouwen blijft echter van grote zeldzaamheid.

Bronnen

- www.reliwiki.nl

Westkapelle | Kerk Gereformeerde Gemeente

Waardering *

Adres	Rookstraat 1
Architect	J.F. Berghoef en H. Klarenbeek
Bouwjaar	1949
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Gereformeerde Gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Gereformeerde Gemeente
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met buitenruimte en bijgebouwen in een sobere traditionalistische stijl. Het interieur is niet bezocht.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van Berghoef en Klarenbeek (1949). De kerkzaal is voorzien van een kleine open toren met classicistische zuil. Het zicht op het ontwerp wordt ontnomen door muren en de in 1974 aangebouwde vergaderzaal.

Cultuurhistorische waarde

De kerk is in zekere zin een getuigenis van de doleantie op Walcheren, toen tegen het einde van de 19e eeuw er voor de leden van de 'afgescheiden kerk' te Aagtekerke - die in Westkapelle woonachtig zijn - aparte kerkdiensten gehouden werden in een schuur even buiten het dorp. Nadat het aantal leden en doopleden tot boven de honderd is gestegen, wordt in 1921 besloten 'tot stichting ener aparte gemeente over te gaan'. Deze gereformeerde gemeente besluit in 1925 tot de bouw van een kerk aan de Noordstraat, welke in 1926 in gebruik wordt genomen. Tijdens de oorlog is deze kerk echter geheel verwoest. Er wordt een nieuwe kerk gebouwd aan de Rookstraat en deze is in 1949 in gebruik genomen. In dit opzicht is de kerk een getuigenis van de ontwikkeling van de bevindelijk gereformeerde leefcultuur op Walcheren.

Ensemble- en situeringswaarde

Het silhouet van het kerkgebouw is redelijk zichtbaar vanwege de ligging aan een kruispunt en een kleine toren. De kerk bezit tevens ensemblewaarden met de overige wederopbouwarchitectuur van Westkapelle.

Gaafheid

De kerk is verbouwd en uitgebreid in 1974 (aanbouw vergaderzaal). In 2001 wordt het kerkgebouw grondig gerenoveerd en als laatste wordt in 2006 het huidige orgel in gebruik genomen.

Zeldzaamheid

De kerk heeft enige zeldzaamheidswaarde als bijzonder onderdeel van een gave wederopbouw kern.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 267.
- www.gergemwestkapelle.nl
- www.reliwiki.nl

Westkapelle | Moriakerk

Dorpskerk

Waardering * *

Adres	Markt 67
Architect	J.F. Berghoef en H. Klarenbeek
Bouwjaar	1951 (ontwerp: 1949)
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	PKN
Oorspronkelijke denominatie	Nederlands hervormd
Status	N.v.t.

Algemeen

Traditionalistisch vormgegeven zaalkerk met dubbele kap, een haaks op het hoofdvolume staat gemeenschapscentrum, pastorie en voorplantsoen.

Architectuurhistorische waarde

De kerkzaal heeft tweeën verdeeld door een zuilenrij en is voorzien van een dubbele houten kap. De ingang van de kerk heeft een luifel van gewapend beton (gebruik nieuwe materialen).

Cultuurhistorische waarde

Onderdeel van de herstructurering van Westkapelle naar een totaalplan voor de wederopbouw van het dorp door de Haagse architect D. Roosenburg. De kerk vervangt de bij het bombardement van 1944 verwoeste Hervormde kerkgebouw uit 1834 op dezelfde locatie. De Wijkgedachte komt in het ontwerp sterk naar voren door de gemeenschappelijke/culturele dorpsvoorzieningen in de bijgebouwen; glas-in-lood kunstwerk achter spreekstoel.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk heeft een (bewoonde) kosterwoning met kleine buitenruimte. Verder is er een consistorie, multifunctionele toneelruimte en restauratieruimte met bar. Verder heeft de kerk een plantsoen met ruimte voor fietsenstalling. Op een iets hoger schaalniveau vormt de kerk een integraal onderdeel van een belangrijk Zeeuws wederopbouwensemble: de in de 1944 door de Geallieerden gebombardeerde kern Westkapelle. Volgens Van Maurik (zie bronnen) "voegt de kerk zich bescheiden naast andere gebouwen, alleen de ingang maakt duidelijk dat het hier toch om iets gaat dat wezenlijk anders is."

Gaafheid

Het interieur van de kerk en bijgebouwen zijn op enkele punten aangepast in de stijl van het originele ontwerp.

Zeldzaamheid

De kerk geniet enige zeldzaamheid als wezenlijk onderdeel van een belangrijk Zeeuws wederopbouw ensemble, één van de dorpen en steden die in Zeeland in de Tweede Wereldoorlog bijna volledig in de as zijn gelegd. Bovendien is hier de wijkgedachte duidelijk herkenbaar aanwezig.

Bronnen

- W.J.G. van Mourik, Wim K. Steffen (samenst.) (1957), *Hervormde kerkbouw na 1945*. Uitgegeven onder auspiciën van de
- Bouw- en Restauratie-Commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk, Den Haag [s.a.], p. 128-131
- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 267. | • www.reliwiki.nl

Zoutelande | Sint Catharinakerk toeristenkerk

Waardering * * *

Adres	Bosweg 50
Architect	C.M. van Moorsel
Bouwjaar	1958 (in gebruikname 1959)
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Rooms-katholiek
Oorspronkelijke denominatie	Rooms-katholiek
Status	N.v.t.

Algemeen

Rooms-katholieke toeristenkerk met bijgebouwen en een carré-vormig, gesloten atrium voor openluchtdiensten. Entree benadrukt door opengewerkte topgevel met luiddklok. Met enkele bomen beplante en met gras gezaaid atrium met ca. 1500 staan- of zitplaatsen.

Architectuurhistorische waarde

Ontwerp van Kees van Moorsel in traditionalistische stijl in baksteen. Vormt de eerste in een serie van vergelijkbare toeristenkerken in Zeeland uit dit tijdvak. In het atrium beeldje van de H. Catharina op een hoge smalle sokkel. Het lijkt er op dat Van Moorsel een prototype heeft gemaakt, dat na zijn dood in 1962 is nagevolgd door de plaatselijke architect J.C.P. Loonen.

Cultuurhistorische waarde

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de recreatie aan de Walcherse kust zich snel dankzij de gunstige ligging. Voor de zielenheil van katholieke toeristen werden als onderdeel van een katholiek bouwprogramma in verschillende Zeeuwse (en enkele andere Nederlandse) badplaatsen waar parochiekerken ontbraken, tijdelijke of permanente voorzieningen gerealiseerd voor seizoensdiensten. Naast Zoutelande werden in Zeeland toeristenkerken gebouwd in Cadzand, Dishoek, Haamstede en Renesse (gesloopt). Verder werd gekerkt in eenvoudige behuizingen in Vrouwenpolder en Kamperland. De kerken in Zoutelande, Dishoek, Cadzand, Haamstede en Westkapelle zijn typologisch en in verschijningsvorm vergelijkbaar. De opgave heeft hier geleid tot een specifiek op het kerken in de openlucht toegesneden bouwtype.

Ensemble- en situeringswaarde

Er is geen sprake van een ensemble van gebouwen. De kerk is gelegen aan de rand van het dorp in een rustig naoorlogs villawijkje en nabij de duinen.

Gaafheid

De kerk is gaaf bewaard gebleven.

Zeldzaamheid

De kerk vertegenwoordigt een hoge typologische zeldzaamheid als toeristenkerk, in het bijzonder een openlucht kerk.

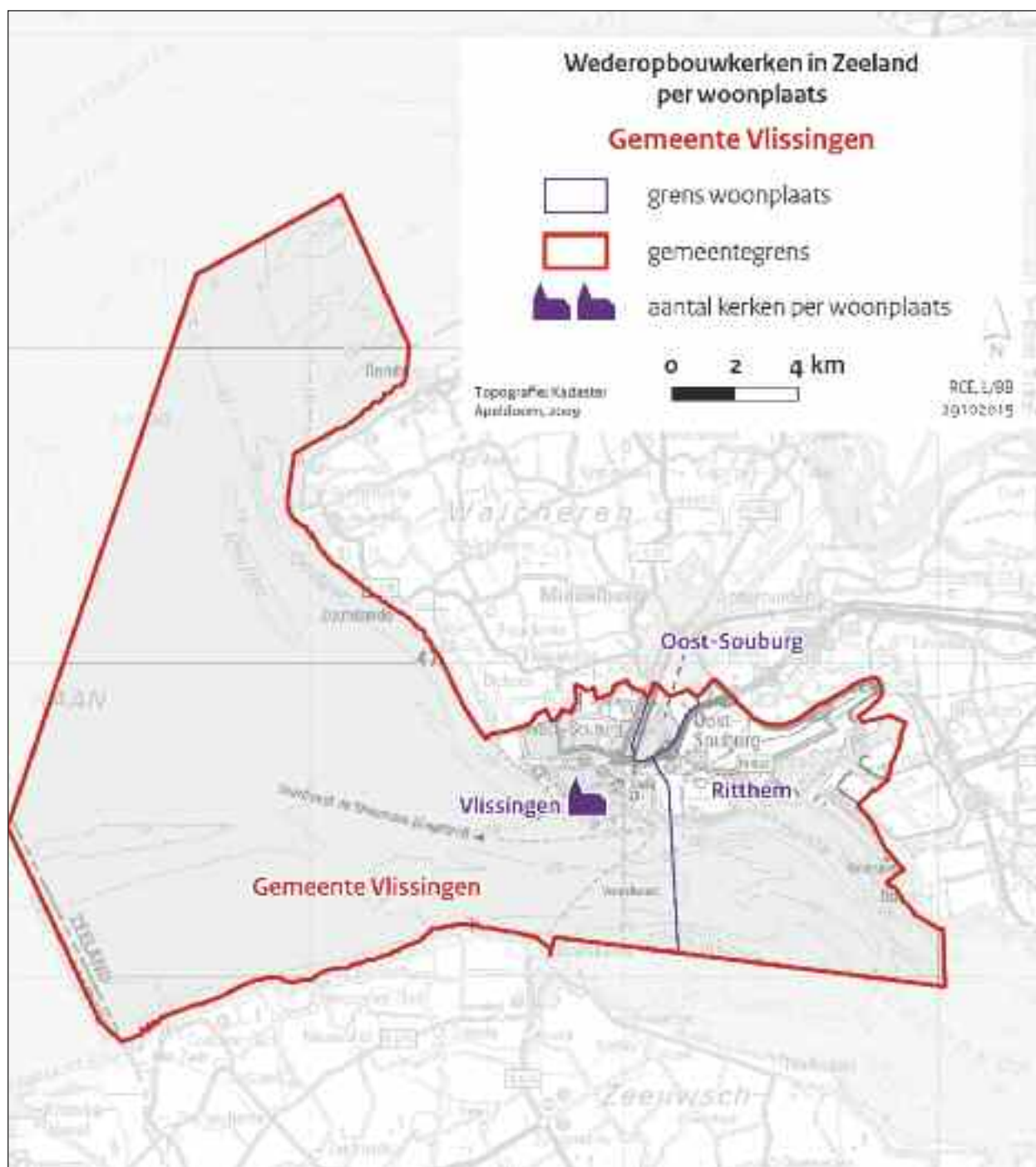
Bronnen

- W. Dusardijn, 'Katholieke toeristenzorg in Zeeland', Tijdschrift voor Architectuur en beeldende kunsten, 30 (1963) 22, 514-518.
- De Tijd, 9-8-1958, 'Katholiek toeristenkerkje in Zoutelande. Vakantiegangers horen mis in de open lucht'
- De Tijd De Maasbode, 'Dringende behoefte aan méér'. | • *Monumenten in Nederland, Zeeland* (2003), p. 291-292.

19 Gemeente Vlissingen

Vlissingen | Bethelkerk

Waardering * *

Adres	Vrijdomweg 1
Architect	G. Feenstra
Bouwjaar	1948
Bouwstijl	Traditionalisme
Huidige functie	Kerk
Denominatie	Diverse groeperingen: Pinkstergemeente, 'Bethel Pinksterkerk en Doopsgezinde Gemeente
Oorspronkelijke denominatie	Doopsgezinde vermaning (tot 1974, leegstand tot 2000)
Status	N.v.t.

Algemeen

Zaalkerk met aangebouwde consistorie.

Architectuurhistorische waarde

Deze 'Vermaning' (kerkgebouw van Doopsgezinde gemeente, waarbij de gelovigen door de predikant/'vermaner' werden aangespoord/'aangemaand' om Christus na te volgen) is in 1948 gebouwd in Traditionalistische stijl met classicistische invloeden, naar ontwerp van architect G. Feenstra. De kerk heeft niet het uiterlijk van een kerk, een traditie die is ontstaan in de tijd van de Republiek toen Doopsgezinde Vermaningen als schuilkerken werden gedoogd. Zo waren bijvoorbeeld kerktorens of -klokken verboden zodat gelovigen van de Staatskerk niet zouden worden 'misleid' door hun 'vermaningen'.

Cultuurhistorische waarde

Voorganger verwoest door oorlogshandelingen in 1942. Na een periode van leegstand wordt dit kerkgebouw, met typologische kenmerken van een schuilkerk, weer af en toe gebruikt door de Doopsgezinde gemeente Vlissingen voor gespreksdiensten. Het gebouw heeft dan ook cultuurhistorische kwaliteit als verwijzing naar de religieuze rijkdom die eigen was aan havensteden als Vlissingen, maar ook als voorbeeld van de Doopsgezinde leefcultuur.

Ensemble- en situeringswaarde

De kerk ligt in parkachtige omgeving en is een onderdeel van een stedenbouwkundig uitbreidingsplan met een tuindorpsgedachte (groene, semi-autonome buitenwijk met een dorps karakter). Het silhouet is niet opvallend door de bosschages rond de kerk, maar passend bij de typologie van de Vermaning.

Gaafheid

Voor zover bekend zijn hoofdvorm, detaillering en omgeving ongewijzigd.

Zeldzaamheid

Het gebouw bezit enige zeldzaamheid als een van oorsprong Doopsgezinde Vermaning.

Bronnen

- *Monumenten in Nederland: Zeeland* (2003), p. 254.
- www.reliwiki.nl

Deel 3

Overzichten en bijlagen

20 Overzicht van architecten

G.J. van Beekum (w. 1951)^{*)}

Arnhemuiden, Kerk van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 1951

J.F. Berghoef (1903-1994) zie: *Berghoef en Klarenbeek*

Berghoef en Klarenbeek (1949-1962)

Westkapelle, Gereformeerde Gemeente, 1949 ¹⁾
Westkapelle, Moriakerk, 1951
Vlissingen, Johanneskerk, 1955

J.H. Bodegraven (1913-w. 1960)^{*)}

zie: *Van Donkelaar en Bodegraven*

P.J. de Bruijne (onbekend)^{*)}

Retranchement, Vrije Evangelische Gemeente, 1960

L.A. Cijssouw jr. (1901-onbekend) ²⁾

Breskens, Gebouw voor Christelijke Samenkomsten, 1947-1950 (met J.B. Wuijkhuijse)

W.M. (Wim) van Dael (1912-1985),

zie: *Siebers en Van Dael*

A.N. (Aart Nicolaas, Niek) Donkelaar (1908-1982)

zie: *Van Donkelaar en Bodegraven*

Van Donkelaar en Bodegraven,

architectenbureau te Woerden
Sirjansland, Hervormde Kerk, 1959

A. (Adolph) Eibink (1893-1975)

Schoondijke, Hervormde Kerk, 1950
Breskens, Hervormde Kerk, 1952

H. (Hindrik) Eldering (1915-1993)³⁾

Serooskerke, Petruskerk, 1953
Schoondijke, Gereformeerde Kerk, 1957
(-gewijd 1958)

G. Feenstra (1890-1985)

Vlissingen, doopsgezinde kerk, 1948

F.P.M. Froger (1919-1997)

Hoofdplaat (Slijkplaat),
O.L. Vrouwe Sterre der Zee, 1948

C.G. (Cees) Geenen (1902-1973),

zie: *Oskam en Geenen*

Oskam & Geenen, Eindhoven

Kerkwerve, Pniëlkerk, 1966

J.H. Groenewegen (w. 1952)^{*)}

Zuidzande, Nederlandse hervormde kerk, 1952

Chr. (Chris) de Heer (w. 1943-1964)^{*)}, Rotterdam⁴⁾

Goes, Bethelkerk, gereformeerde kerk, 1953
Nieuwerkerk, gereformeerde kerk, 1958
Zierikzee, Christelijk gereformeerde kerk, 1964

T. (Teus) van Hoogevest (1915-2005)

Scharendijke, Hervormde Bethlehemkerk, 1955

P.J. (Piet) 't Hooft (1914-1977), zie: *Rothuizen en 't Hooft*

J.C. van der Hout (1906-w. 1950)^{*)}

Bath, Vrije Evangelische gemeente, 1950

W. de Jonge (w. 1950-1963)^{*)}

Biezellinge, Gereformeerde Gemeente, 1952
Yerseke, Gereformeerde Rehobothkerk, 1963

A. Chr. (André) Kammeijer (1916-w. 1961)^{*)}

Breskens, Vrije Evangelische Gemeente, 1952

H. (Hein) Klarenbeek (1915-1997)

zie: *Berghoef en klarenbeek*

^{*)} Niet van alle architecten zijn de biografieën bekend. Met een 'w' zijn de verifieerbare jaren van werkzaamheid aangegeven.

¹⁾ In de publicatie *Jonge architecten in de wederopbouw*, staat dat Klarenbeek de gereformeerde kerk in Westkapelle onder zijn eigen naam bouwde (1947).

²⁾ Cijssouw had een architectenbureau in Breskens aan de Dorpsstraat en was daar ook voor de oorlog al werkzaam.

³⁾ Werkte vanuit Leeuwarden.

⁴⁾ Chris de Heer heeft behalve andere gereformeerde kerken ook veel industriële gebouwen ontworpen (silo's, veilinghallen e.d.). Meer informatie over deze architect is te vinden in het artikel: 'Architect De Heer kijkt terug' van L.J. Ruigrok uit het *Reformatisch Dagblad*, d.d. 17-1-1987.

F.H. (Frans) Klokke (1911-1994)

Oostburg, Eloykerk, 1950
Ouwkerk, Geertruidkerk, 1956

J. Kolff (w. 1953-1969)^{*)}

Breskens, Gereformeerde Kerk, 1954
Aardenburg, Gereformeerde Kerk, 1969

J. de Lint (1896-1968), Breda/Ginneken

IJzendijke, O.L.V. Maria Hemelvaart, 1948-1952

J.C.P. Loonen (1922-w. 1964)^{*)}, Breskens,

Dishoek, Emmauskerk (toeristenkerk), 1962-63
's-Heerenhoek, RK Kloosterkapel in Borsele, 1962⁵⁾
Cadzand, Sint Bonifatiuskerk (toeristenkerk),
1963-64
Westkapelle, Gabriëlkerk (toeristenkerk), 1963

C.F.L. van der Lubbe (1901-1976)

Burg-Haamstede, O.L.V. op Zee (toeristenkerk), 1959

N. (Niels) Luning Prak (1926-2002)

Sluiskil, NH kerk, 1964

F.H.M. (Frans) Mol (1910-1963)

Oostburg, Eligiuskerk, 1949
Breskens, Sint Barbara, 1950
Medewerking aan bouw O.L.V. Sterre der Zee
in Hoofdplaat (Slijkplaat), 1953 van F.P.M. Froger

C.M. (Kees) van Moorsel (1892-1962)

Middelburg, HH Petrus en Pauluskerk, 1949-1951
Zoutelande, St. Catharinakerk, 1958

B.P.J. en A.W. Oomen (resp. 1908-1958 en 1875-1961),

Oosterhout⁶⁾
Westdorpe, OLV visitatie, 1947

J. (Jan) en W. (Willem) Oomen (resp. onbekend en

1917-w. 1951)^{*)}, Oosterhout
Eede, Maria Hemelvaart, 1951

L.R.T. (Leo) Oskam (1925-w. 1966)^{*)},

zie: *Oskam en Geenen*

H.A. en G. Pothoven (resp. 1882-1970 en 1915-1997)

Terneuzen, Goede Herderkerk, 1965

J.A. Roodenburgh (1886-1972), Amsterdam

Schore, Hervormde Kerk, 1942-43

A. (Arend) Rothuizen (1906-1990),

zie: *Rothuizen en 't Hooft*

Rothuizen en 't Hooft, architectenbureau

te Middelburg en Goes sinds 1942⁷⁾
Oostburg, Gereformeerde Kerk, 1949
Vrouwenpolder, Gereformeerde Kerk, 1953
Geersdijk, Ontmoetingskerk, gereformeerd, 1953
Kruiningen, Eben Haëzer, gereformeerd, 1955
Rilland, De Levensbron, gereformeerd, 1958
Geersdijk, Nieuw Leven, NH kerk, 1961
Goes, Maranathakerk, 1965
Wissenkerken, Opstandingskerk, gereformeerd, 1969

Chris Schoonis (onbekend)^{*)},

zie: *Van Zantbeek en Schoonis*

A. (Alphons) Siebers (1893-1978),

zie: *Siebers en Van Dael*

Siebers en Van Dael

Schoondijke, H. Petrus Apostelkerk, 1950
Philippine, H. Maria ten Hemelopnemingkerk, 1953
Terneuzen, Emauskerk, 1962

Solinger (w. 1951)^{*)}, Aardenburg⁸⁾

Zaamslag, Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt, 1951

G. (Gerrit) Steen (1916-1994), zie: *Steen en Tuinhof***Steen en Tuinhof**,

bureau te Vlissingen en Leeuwarden⁹⁾
Gapinge, mozaïekkerk, 1957
Grijpskerke, Opstandingskerk, 1962
Anna Jacobapolder, kerk met pastorie, 1963
Koudekerke, Immanuelkerk, 1964
Tholen, doelweg 7, Ichtuskerk
(ingrijpende verbouwing 1964)

C. (Cornelis) Trappenburg (1892-1978)

Goes, Oosterkerk (Vredeskerk), 1956

G. (Gerrit) Tuinhof (1922), zie: *Steen en Tuinhof*

⁵⁾ Buiten beschouwing gelaten, zoals alle inpandige kapellen in ziekenhuizen, verpleegtehuizen e.d.

⁶⁾ B.P.J. Oomen was de zoon en A.W. Oomen de vader.

⁷⁾ Sinds het jaar 2012 weer Rothuizen geheten.

⁸⁾ Architect-aannemer uit Aardenburg. Bron: Dagblad De Reformatie 13-10-1951, geraadpleegd via www.digibron.nl.

⁹⁾ Het bureau heet na enkele naamsveranderingen WTS Architecten en bestaat nog alleen te Vlissingen.

J.A. Wentink jr. (1904-1992)

(architectenbureau te Baarn)
Cadzand, Vrije Evangelische Kerk, 1952

J. de Wilde (1908- w. 1969)^{*)}

Bruinisse, Gereformeerde kerk, 1950

J.B. Wuijckhuijse (onbekend)^{*)}

Breskens, Gebouw voor Christelijke Samenkomsten,
1947-50 (met L.A. Cijssouw)

Toon van Zantbeek (onbekend)^{*)},

zie: *Van Zantbeek en Schoonis*

Van Zantbeek en Schoonis, architectenbureau

te Sas van Gent¹⁰⁾

Zandstraat, RK H. Pastoor van Arskerk, 1949

Medewerking aan bouw H. Maria ten

Hemelopnemingkerk Philippine in 1953 van Siebers
en Van Dael

C.M. Zuydweg (onbekend)^{*)},

(of firma Gebr. W.A. Christiaansen) Oostburg,
Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland, 1958

¹⁰⁾ Tegenwoordig VG Architecten (Sas van Gent).

21 Overzicht van kerken gebouwd per tijdsperiode

De jaren veertig (17)

1940-1944 (2)

- Spui: Gereformeerde kerk (1941) **
- Schore: PKN (1942-1943) ***

1945-1949 (15)

- Schoondijke: PKN (hervormde) Kerk (1946-1950) ***
- Nieuwdorp: noodkerk Ellewoutsdijk (1946, herbouwd 2016) **
- Westdorpe: OLV Visitatiekerk (1947) ***
- Breskens: Gebouw voor Christelijke Samenkomsten (1947-1950) **
- Hoofdplaat (Slijkplaat): OLV Sterre der Zeekerk (1948) *
- Vlissingen: Bethelkerk (1948) **
- IJzendijke: OLV Maria Hemelvaartkerk (1948-1952) ***
- Domburg: Gereformeerde Kerk (1949) **
- Middelburg: HH. Petrus en Pauluskerk (1949) ***
- Oostburg: Gereformeerde Kerk (1949) **
- Oostburg: H. Eligiuskerk (1949) ***
- Sluis: Sint Joannes de Doperkerk (1949) ***
- Westkapelle: Gereformeerde Gemeente (1949) *
- Zandstraat: H. Pastoor van Arskerk (1949) **
- Westkapelle: Dorpskerk (1949-1951) **

De jaren vijftig (46)

1950-1954 (29)

- Bath: Vrije Evangelische Gemeente (1950) ***
- Breskens: Sint Barbarakerk (1950) **
- Bruinisse: Gereformeerde Gemeente in Nederland (1950) **
- Schoondijke: Petrus Apostelkerk (1950) ***
- Terneuzen: Oud Gereformeerde Gemeente (buiten verband) (1950) *
- Oostburg: Eloykerk (1950, 1958) ***
- Arnemuiden: Gereformeerde Gemeente in Nederland (1951) **
- Eede: Maria Hemelvaartkerk (1951) **
- Ellewoutsdijk: PKN (1951) **
- Zaamslag: Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (1951) **

- Biezellinge: Gereformeerde Gemeente (1952) *
- Breskens: Vrije Evangelische Gemeente (1952) *
- Breskens: Sionkerk (1952) ***
- Bruinisse: PKN (Hervormde)kerk (1952) ***
- Cadzand: Vrije Evangelische Gemeente (1952) **
- Poortvliet: Ontmoetingskerk (1952) -
- Zuidzande: Hervormde kerk (1952) ***
- Burgh-Haamstede: Gereformeerde Gemeente (1953) *
- Goes: Bethelkerk (1953) **
- Hoek: Gereformeerde kerk (1953) *
- Hoofdplaat: OLV van de Zaterdagkapel (1953) *
- Lewedorp: Gereformeerde Kerk (1953) *
- Philippine: H. Maria ten Hemelopnemingkerk (1953) ***
- Serooskerke: Petruskerk (1953) ***
- Vrouwenpolder: Gereformeerde Kerk (1953) **
- Breskens: Gereformeerde kerk (1954) *
- Rilland: Gereformeerde Gemeente (1954) -
- Waarde: Gereformeerde Gemeente (1954) **
- Kruiningen: Eben Haëzer (1954-1955) *

1955-1959 (17)

- Brouwershaven: Ichtuskerk (1955) *
- Nieuwerkerk: Gereformeerde Gemeente in Nederland (1955) *
- Scharendijke: Bethlehemkerk (1955) ***
- Goes: Vredeskerk (1956) *
- Ouwerkerk: Geertruidkerk (1956) ***
- Bruinisse: Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (1957) *
- Gapinge: Mozaïekkerk (1957) **
- Schoondijke: Gereformeerde kerk (1957) ***
- Hulst: torenbekroning Basiliek (1957-1958) ***
- Rilland: De Levensbron (1957-1958) *
- Nieuwerkerk: Jacobuskerk (1958) **
- Oostburg: Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (1958) *
- Burgh-Haamstede: OLV ter Zee-kerk (1958-1959) ***
- Geersdijk: Ontmoetingskerk (1958-1959) **
- Zoutelande: Sint Catharinakerk (1958-1959) ***
- Anna Jacobapolder: Gereformeerde kerk (1959) ***
- Sirjansland: Hervormde kerk (1959) *

De jaren zestig (29)

1960-1964 (16)

- Kamperland: Gereformeerde Gemeente (1960) -
- Grijskerke (Hoogelande): Kapel van Sint Maarten 1960-1965 ***
- Geersdijk: Nieuw Leven kerk (1961) *
- Terneuzen: De Kandelaar (1961) *
- Terneuzen: Gereformeerde Gemeente (1961) -
- Terneuzen: Emmauskerk (1962) ***
- Dishoek: Emmauskerk (1962-1963) ***
- Middelburg: Ontmoetingskerk (1963) *
- Yerseke: Rehobothkerk (1963) *
- Westkapelle: Gabriëlkerk (1963) **
- Burgh-Haamstede: Pelgrimskerk (1963-1964) **
- Cadzand: Sint Bonifaciuskerk (1963-1964) ***
- Koudekerke: Immanuelkerk (1963-1964) *
- Sluiskil: De Ark (1964) *
- Tholen: Ichtuskerk (1964) *
- Zierikzee: Christelijk Gereformeerde kerk (1964-1965) **

1965-1970^{m)} (13)

- Middelburg: De Morgenster (1965) ***
- Sint Maartensdijk: Rehobothkerk (1965) -
- Terneuzen: Goede Herderkerk (1965) **
- Grijskerke: Opstandingskerk (1965-1967) **
- Kerkwerve: Pniëlkerk (1966) *
- Arnemuiden: Eben Haëzer (1967) ***
- Hoek: H. Kruiskerk (1967) *
- Vrouwenpolder: OLV van den Polderkerk (1967) *
- Sint Annaland: Gereformeerde Gemeente in Nederland (1968) -
- Aardenburg: Ontmoetingskerk (1969) **
- Rilland: De Ark (1969-1970) *
- Wissenkerke: Opstandingskerk (1969-1970) *
- Aagtekerke: Gereformeerde Gemeente (1970) *

Overige kerken (8)¹²⁾

- Terneuzen: Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (1945) -
- Nisse: Gereformeerde Gemeente (1946) -
- Spui: Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (1947) -
- Oosterland: Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (1948) -
- Oostburg: Pro Regegebouw (1951) -
- Zierikzee: Thomaskerk (1958) -
- Hoofdplaat (Sasput): veldkapel (datering onbekend, jaren '50) *
- Retranchement: Vrije Evangelische Gemeente (1960) -
- Oosterland: Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (1965) -

11) De enige kerk die in 1970 is gebouwd, is in dit onderzoek meegenomen, mede om de gehele periode 1940-1970 te dekken. Bij de onderscheiden deelperiodes is het jaar 1970 toegevoegd aan de laatste deelcategorie, waardoor deze deelperiode geen vijf maar zes jaar beslaat.

12) Zie verantwoording hoofdstuk 6. De in dit rapport beschreven veldkapel te Hoofdplaat (Sasput) is in deze categorie vermeld vanwege de onduidelijke datering.

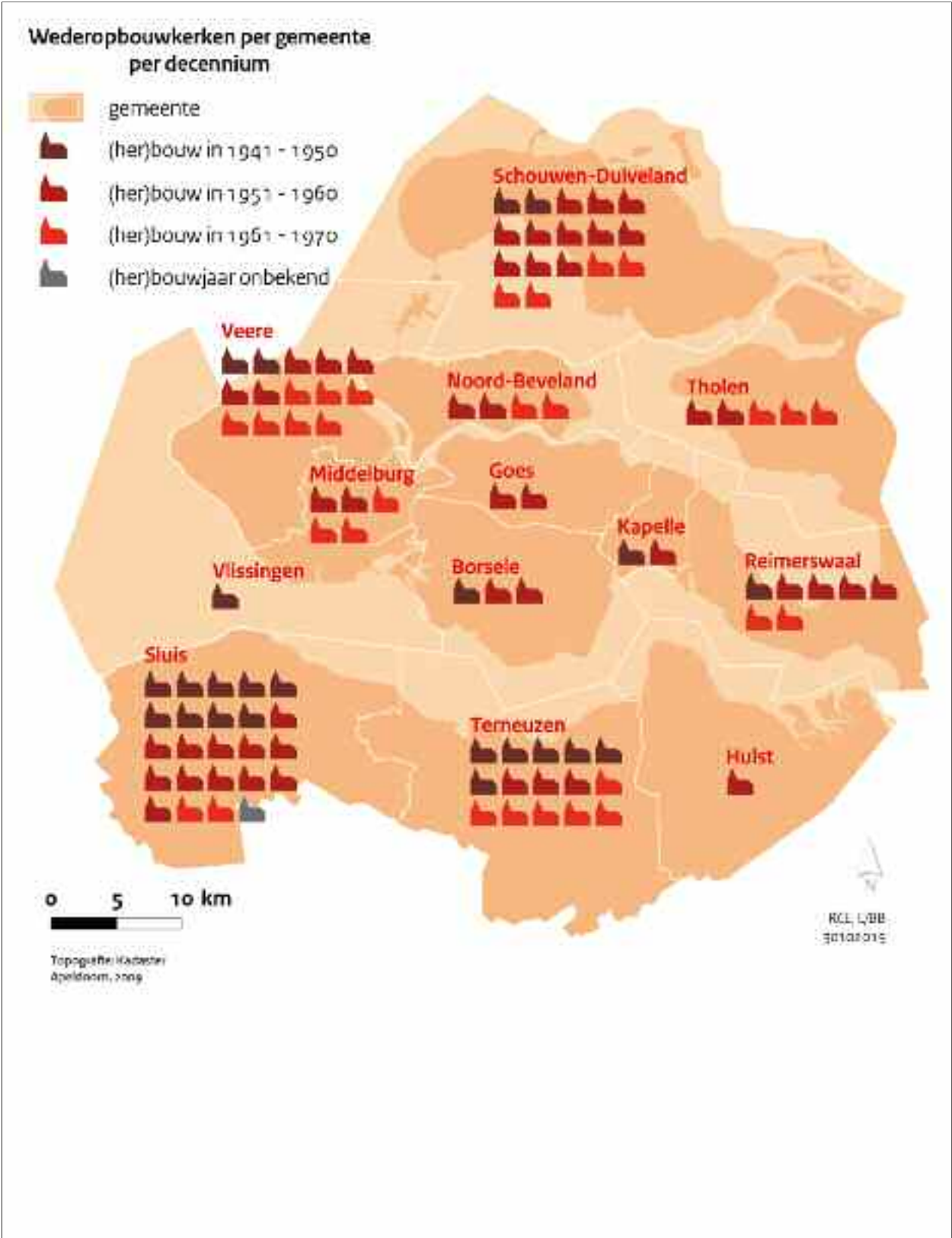

Fig. 73 Het aantal wederopbouwkerken gebouwd per gemeente per decennium.

22 Overzicht van kerken gebouwd per denominatie¹³⁾

Rooms-Katholieke Kerk (RKK) (22)

- 1947: Westdorpe (O.L.V. Visitatiekerk) ***
- 1948-1952: IJzendijke (O.L.V. Maria Hemelvaartkerk) ***
- 1948: Hoofdplaat (Slijkplaat) (O.L.V. Sterre der Zee) *
- 1949: Middelburg (HH. Petrus en Pauluskerk) ***
- 1949: Oostburg (H. Eligiuskerk) ***
- 1949: Sluis (Sint Joannes de Doperkerk) ***
- 1949: Zandstraat (H. Pastoor van Arskerk) **
- 1950: Breskens (Sint Barbarakerk) **
- 1950: Schoondijke (H. Petrus Apostelkerk) ***
- 1951: Eede (Maria Hemelvaartkerk) **
- 1953: Hoofdplaat (O.L.V. van de Zaterdagkapel) **
- 1953: Philippine (H. Maria ten Hemelopnemingkerk) ***
- 1957-1958: Hulst (torenbekroning Sint Willibrorduskerk) ***
- 1958-1959: Burgh-Haamstede (O.L.V. op Zeekerkerk) (toeristenkerk) ***
- 1958-1959: Zoutelande (Sint Catharinakerk) (toeristenkerk) ***
- 1962: Terneuzen (Emmauskerk) ***
- 1962-1963: Dishoek (Emmauskerk) (toeristenkerk) ***
- 1963: Westkapelle (Gabriëlkerk) (toeristenkerk) **
- 1963-1964: Cadzand (Sint Bonifaciuskerk) (toeristenkerk) ***
- 1967: Hoek (H. Kruiskerk) *
- 1967: Vrouwenpolder (O.L.V. van den Polderkerk) (toeristenkerk) *
- 1969-1970: Rilland (De Ark) *

Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) (18)

- 1942-1943: Schore (PKN-kerk) ***
- 1946: Nieuwdorp: noodkerk Ellewoutsdijk (herbouwd 2016) **
- 1946-1950: Schoondijke (PKN (Hervormde) Kerk) ***
- 1949-1951: Westkapelle (Dorpskerk) **
- 1950: Oostburg (Eloykerk) ***
- 1951: Ellewoutsdijk (Hervormde kerk) **
- 1952: Breskens (Sionkerk) ***
- 1952: Bruinisse PKN (Hervormde)kerk ***
- 1952: Zuidzande (Hervormde kerk) ***
- 1955: Scharendijke (Bethlehemkerk) ***
- 1956: Ouwkerk (Geertruidkerk) ***
- 1959: Sirjansland (PKN-kerk) *
- 1961: Geersdijk (Nieuw Leven) *
- 1963: Middelburg (Ontmoetingskerk) *
- 1964: Sluis (De Ark) *
- 1965: Sint Maartensdijk (Rehobothkerk) -
- 1965: Terneuzen (Goede Herderkerk) **
- 1969-1970: Wissenkerke (Opstandingskerk) *

13) De gebouwen die in hoofdstuk 21 als 'overige kerken' zijn genoemd, zijn in deze bijlage niet vermeld.

Gereformeerde Kerk in Nederland (GKN) (25)

- 1941: Spui (Gereformeerde kerk) **
- 1949: Middelburg (De Morgenster) ***
- 1949: Oostburg (Gereformeerde kerk) **
- 1949: Domburg (Gereformeerde kerk) **
- 1952: Poortvliet (Ontmoetingskerk) -
- 1953: Hoek (Gereformeerde kerk) *
- 1953: Lewedorp (Gereformeerde kerk) *
- 1953: Serooskerke (Petruskerk) ***
- 1953: Vrouwenpolder (Gereformeerde kerk) **
- 1954: Breskens (Gereformeerde kerk) *
- 1954-1955: Kruiningen (Eben Haëzer) *
- 1955: Brouwershaven (Lichtuskerk) *
- 1956: Goes (Vredeskerk) *
- 1957: Gapinge (Mozaïekkerk) **
- 1957: Schoondijke (Gereformeerde kerk) ***
- 1957-1958: Rilland (De Levensbron) *
- 1958-1959: Geersdijk (Ontmoetingskerk) **
- 1958: Nieuwerkerk (Jacobuskerk) **
- 1959: Anna Jacobapolder (Gereformeerde kerk) ***
- 1963-1964: Burgh-Haamstede (Pelgrimskerk) **
- 1963-1964: Koudekerke (Immanuelkerk) *
- 1964: Tholen (Lichtuskerk) *
- 1965-1967: Grijskerke (Opstandingskerk) **
- 1967: Arnemuiden (Eben Haëzer) ***
- 1969: Aardenburg (Ontmoetingskerk) **

Overige denominaties (27)**Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) (2)**

- 1964-1965: Zierikzee (Christelijke Gereformeerde Kerk) **
- 1966: Kerkwerve (Pniëlkerk) *

Doopsgezind (DPG) (1)

- 1948: Vlissingen (Bethelkerk) **

Gereformeerde Gemeente**(in Nederland en Noord-Amerika) (GerGem) (10)**

- 1949: Westkapelle (Gereformeerde Gemeente) *
- 1952: Biezellinge (Gereformeerde Gemeente) *
- 1953: Goes (Bethelkerk) **
- 1953: Burgh-Haamstede (Gereformeerde Gemeente) *
- 1954: Rilland (Gereformeerde Gemeente) -
- 1954: Waarde (Gereformeerde Gemeente) **
- 1960: Kamperland (Gereformeerde Gemeente) -
- 1961: Terneuzen (Gereformeerde Gemeente) -
- 1963: Yerseke (Rehobothkerk) *
- 1970: Aagtekerke (Gereformeerde Gemeente/Westbroekkerk) -

Gereformeerde Gemeente in Nederland (GGiN) (4)

- 1950: Bruinisse (Gereformeerde Gemeente in Nederland) **
- 1951: Arnemuiden (Gereformeerde Gemeente in Nederland) **
- 1955: Nieuwerkerk (Gereformeerde Gemeente in Nederland) *
- 1968: Sint Annaland (Gereformeerde Gemeente in Nederland) -

Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (GKV) (2)

- 1951: Zaamslag (Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt) **
- 1961: Terneuzen (De Kandelaar) *

Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (OGGN) (2)

- 1957: Bruinisse (Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland) *
- 1958: Oostburg (Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland) *

Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (buiten verband) (OGGN-BB) (1)

- 1950: Terneuzen (Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (buiten verband)) *

Overig (OVR) (1)

- 1960-1965: Grijskerke (Hoogelande) (Kapel van Sint Maarten) ***

Vergadering der Gelovigen (VDG) (1)

- 1947-1950: Breskens (Gebouw voor Christelijke Samenkomsten) **

Vrije Evangelische Gemeente (VEG) (3)

- 1950: Bath (Vrije Evangelische Gemeente) ***
- 1952: Breskens (Vrije Evangelische Gemeente) *
- 1952: Cadzand (Vrije Evangelische Gemeente) **

23 Overzicht van kerken met een monumentale status¹⁴⁾

Rijksmonument

Gemeente Hulst

1. Hulst: Torenbekroning van de Sint Willibrordusbasiliek (RKK, 1958, J. Brouwer), Steenstraat 2.¹⁵⁾

Gemeente Kapelle

2. Schore: Hervormde Kerk (NHK, 1942, J. Roodenburgh), Nieuwe Kerkplein 4.¹⁶⁾

Gemeente Noord-Beveland

3. Wissenkerke: (1969, A. Rothuizen en P.J. 't Hooft), Voorstraat 20.¹⁷⁾

Gemeente Terneuzen

4. Philippine: H. Maria ten Hemelopnemingkerk (RKK, 1954, A. Siebers en W. van Dael), Phillipsplein 10.¹⁸⁾

Gemeente Veere

5. Grijskerke (Hoogelande): Kapel van Sint Maarten (OVR, restauratieproject 1960-1965), Hogelandseweg 1.

Provinciaal monument

De Provincie Zeeland kent geen mogelijkheid tot het aanwijzen van Provinciale monumenten.

Gemeentelijk monument

Gemeente Terneuzen

6. Hoek: Gereformeerde Kerk (GKN, 1953, J.A. Wentink), Dr. Leenhoutsstraat 46.
7. Spui: Vrijmetselaarsloge (Gereformeerde Kerk) (GKN, 1941, architect onbekend), Spui 23.
8. Terneuzen: Emmauskerk (Triniteitskerk) (RKK, 1962, A. Siebers & W. Van Dael), Alberdingk Thijmstraat 2.
9. Westdorpe: O.L.V. Visitatiekerk (RKK, B.P.J en A.W. Oomen, 1947), Graaf Jansdijk A190.
10. Zaamslag: Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (GKV, 1951, Solinger), Terneuzenseweg 31.

Overige gemeenten

De andere gemeenten hebben geen gemeentelijke monumentenlijst (Hulst, Noord-Beveland, Reimerswaal, Sluis, Tholen, Veere, Vlissingen) of hebben daar (nog) geen (wederopbouw)kerken op geplaatst (Borsele, Goes, Kapelle, Middelburg, Schouwen-Duiveland).

14) Voor de afkortingen van de denominaties, zie hoofdstuk 22.

15) Alleen de toren stamt uit de wederopbouwperiode en is meebeschermd met de rest van dit monumentale gebouw, hoewel de redengevende omschrijving geen melding maakt van het wederopbouwgedeelte (maar dit dus ook niet uitsluit van bescherming).

16) Deze kerk kreeg reeds in 1997 een beschermde status omdat ze werd aangewezen in het kader van het Monumenten Selectie Project dat in Zeeland formeel 1945 als einddatum had.

17) Deze kerk heeft een zogenaamde 'vanwege' bescherming. Dat wil zeggen: het gebouw is aangewezen vanwege twee monumentale orgels die in deze kerk geplaatst zijn en niet zozeer vanwege het gebouw zelf.

18) De H. Maria ten Hemelopnemingkerk in Philippine is feitelijk die eerste (en enige) kerk in Zeeland die in het kader van Top 100 van de wederopbouw van Minister Ronald Plasterk in 2009 werd aangewezen.

24 Overzicht van gesloopte kerken

Gemeente Borsele

- NH Noodkerk, [Ellewoutsdijk](#) (adres onbekend). Gebouwd 1945, afgebroken 1951, herbouwd 2016 in Nieuwdorp (Coudorp 41).

Gemeente Goes

- Maranathakerk (Kleine Kerkje), [Goes](#) (Bergweg 4). Gebouwd: 1965 (A. Rothuizen en P.J. 't Hooft), gesloopt: 1988.

Gemeente Hulst

- RK Kloosterkapel, [Hulst](#) (Carmelweg). Gebouwd: 1962, gesloopt: 1992.
- Mariakapel (RK), [Kloosterzande](#) (Zoutlandsedijk). Gebouwd: 1948, gesloopt: 2006.
- Mariakapel (RK), [Lamswaarde](#) (Baudeloodijk). Gebouwd: 1950, gesloopt: 1964.

Gemeente Kapelle

Geen gesloopte wederopbouwkerken bekend.

Gemeente Middelburg

- Betlehemkerk, [Middelburg](#) (Rijnstraat). Gebouwd: 1968, gesloopt: 1992.

Gemeente Noord-Beveland

- NH Noodkerk, [Wissenkerke](#) (adres onbekend). Gebouwd: 1953, gesloopt: 1959.

Gemeente Reimerswaal

- Gereformeerde Gemeente in Nederland, [Kruiningen](#) (Stationsweg). Gebouwd: 1956, gesloopt: 1996.

Gemeente Schouwen-Duiveland

- Christelijke Gereformeerde Kerk, [Kerkwerve](#) (Weelweg). Gebouwd: 1956, gesloopt: 1966.
- Gereformeerde Kerk, [Nieuwerkerk](#) (Deltaweg). Gebouwd: 1954, gesloopt: 1958.
- Gereformeerde Gemeente, [Nieuwerkerk](#) (Molenstraat), Gebouwd: 1967, gesloopt: 2003.
- De Ark (toeristenkerk), [Renesse](#) (Hoogenboomlaan). Gebouwd: 1967 (C.C.A.M. Sturm), gesloopt: 1996.
- Gereformeerde Kerk (Noodkerk), [Scharendijke](#) (Carlstraat). Gebouwd: 1953, gesloopt: onbekend.

Gemeente Sluis

- Zwitserse NH Noodkerk, [Oostburg](#) (Gratamastraat). Gebouwd: 1946, gesloopt: 1957
- Nederlandse Hervormde Kerk, [Sluis](#) (Hoogstraat). Gebouwd: 1950 (J. Roodenburgh), gesloopt: 1998.
- RK Noodkerk, [Sluis](#) (Vleeshouwerstraat). Gebouwd: 1945, gesloopt: onbekend.

Gemeente Terneuzen

- Ichtuskerk (GKN), [Axel](#) (Pironstraat). Gebouwd: 1953 (A. Rothuizen en P.J. 't Hooft), gesloopt: 2008.

Gemeente Tholen

- Oud-Gereformeerde Gemeente in Nederland (noodkerk), [St. Phillipsland](#) (adres onbekend). Gebouwd: 1953, gesloopt: onbekend.
- Gereformeerde Gemeente in Nederland (noodkerk), [St. Annaland](#) (Tuinstraat/Ooststraat). Gebouwd: 1954, gesloopt: 1658
- Rehobothkerk (GerGem), [Tholen](#) (Hoogaarsstraat). Gebouwd: 1972, gesloopt: 2008.

Gemeente Veere

- Ichtuskerk, [Meliskerke](#) (Bergstraat). Gebouwd: 1962 (G. Steen en G. Tuinhof), gesloopt: 2012.
- Gereformeerde Gemeente (Timmermanstraat), [Zoutelande](#). Gebouwd: 1948, gesloopt na 1995.¹⁹⁾

Gemeente Vlissingen

- NH Johanneskerk, [Vlissingen](#) (Bonedijkstraat). Gebouwd: 1955, gesloopt: 1996.
- Noodkerk (NH en RK), [Vlissingen](#) (Falckstraat/Troelstraweg). Gebouwd: 1962, gesloopt: 1972.

Gelijktijdig met het verschijnen van dit rapport zal de rooms-katholieke H. Josefkerk te Rilland [[hoofdstuk 13](#)] wordt nog in 2016 gesloopt wegens constructieve gebreken. Op de locatie worden seniorwoningen gebouwd.

¹⁹⁾ www.reliwiki.nl.

Bijlage 1

Gebruikte afkortingen en begrippen

Denominaties

CGK	Christelijk-Gereformeerde Kerk
DPG	Doopsgezind
ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk
GerGem	Gereformeerde Gemeente (in Nederland en Noord-Amerika)
GGIN	Gereformeerde Gemeente in Nederland
GKN	Gereformeerde Kerk in Nederland
GKV	Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt
HHK	Hersteld Hervormde Kerk
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
OGGN	Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland
OGGN-BB	Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland (buiten verband)
PKN	Protestantse Kerk in Nederland (fusie per 1-5-2004 van de NHK, GKN en ELK)
OVR	Overig
RKK	Rooms-Katholieke Kerk
VDG	Vergadering der Gelovigen
VEG	Vrije Evangelische Gemeente

Overige afkortingen en begrippen

Bossche School	Traditionalistische stroming voortgekomen uit de Delftse School die sterk gebaseerd is op getalsmatige verhoudingen, met een sterke weerslag op de katholieke kerkenbouw, ontstaan in het bisdom 's-Hertogenbosch.
Delftse School	Rondom de Delftse hoogleraar bouwkunde Granpré Molière ontstane traditionalistische bouwstijl (ca. 1925-1955), met sobere vormtaal vooral ontleend aan vaderlandse (baksteen) bouwtraditie.
Denominatie	Geloofsrichting
H	Heilige
HH	Heilige (meervoud, duidend op twee heiligen)
Modernisme	Verzamelnaam voor vernieuwende stromingen in de westerse kunst waaronder de architectuur. In de context van de wederopbouw gebruikt om gebouwen te duiden die op vernieuwende wijze en met nieuwe materialen, waaronder beton, zijn gebouwd.
OLV	Onze Lieve Vrouwe
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
SCEZ	Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland
Shake-hands	Combinatie van traditionele met moderne bouwmaterialen en -technieken
Traditionalisme	Zie Delftse School en Bossche School

Bijlage 2

Waarderingscriteria

Bij de selectiecriteria is aangesloten bij de criteria die door de RCE worden gehanteerd. De puntensystematiek en vertaling naar één, twee of drie (of geen) sterren is door de SCEZ ontwikkeld.

I Architectuurhistorisch

a. Bouwstijl

Object van belang als goed voorbeeld van een bepaalde bouwstijl en / of van het werk van een (bekende) architect.

b. Bouwtype

Object van belang als goed voorbeeld van een bepaald bouwtype, gerelateerd aan zowel de oorspronkelijke functie als aan het materiaalgebruik en de constructiewijze.

c. Detaillering / bouwtechniek

Object van belang vanwege de goede architectonische kwaliteit voor wat betreft gevelindeling, ornamentiek, detaillering en de relatie exterieur - interieur, of vanwege de toepassing van, voor de ontwikkeling van de bouwtechniek, karakteristieke of bijzondere bouwvormen of bouwconstructies.

II Cultuurhistorisch

a. Sociaal-economische historie

Object van belang als uitdrukking van een bepaalde leefcultuur of sociaal-culturele ontwikkeling, toenmalige sociaal-economische verhoudingen of van belang voor de geschiedenis van handel, verkeer, industrie.

b. Nederzettingshistorie

Object van belang voor de nederzettingshistorie van een gebied of plaats, zoals karakteristieke uitbreidingen, hofjes, arbeiderswoningen complexen e.d.

c. Symbool / herinnering

Object van belang voor de plaatselijke, regionale of nationale geschiedenis, van belang als woonplaats van een bekende persoon of vanwege een belangrijke gebeurtenis.

III Ensemble- en situeringwaarde

a. Stedenbouw

Object van belang als onderdeel van een historische aanleg of verkaveling, of als belangrijk restant van een historisch stedenbouwkundig concept.

b. Onderdeel ensemble

Object van belang als onderdeel van een historisch ensemble bestaande uit gelijksoortige of gelijkwaardige gebouwen, of vanwege de visuele, historische of functionele relatie met een park- of tuinaanleg.

c. Silhouet

Object van belang vanwege het silhouet en/of vanwege het feit dat het een markering geeft van een straatreeks, plein of van het hele dorpsbeeld.

IV Gaafheid

a. Omgeving (historisch-ruimtelijke situatie)

In hoeverre bestaat de oorspronkelijke eenheid tussen object en omgeving nog. In hoeverre is er een karakteristieke historische ontwikkeling tussen bebouwing en omgeving zichtbaar, zowel gezien in de loop van de tijd als ten opzichte van de oorspronkelijke functie.

b. Hoofdvorm

In hoeverre hebben wijzigingen het oorspronkelijke beeld ingrijpend veranderd. In hoeverre is er een karakteristieke historische ontwikkeling zichtbaar, zowel gezien in de loop van de tijd als ten opzichte van de oorspronkelijke functie.

c. Detaillering

In hoeverre zijn de oorspronkelijke vormgeving en detaillering van het pand nog aanwezig. In hoeverre zijn de in de loop van de tijd karakteristieke historische details toegevoegd.

V Zeldzaamheid

a. Situering

Vanwege ligging in straat of landschap.

b. Architectuur

Vanwege bouwtype of eenheid tussen bouwstijl en bouwtype.

c. Historie

Vanwege de wordingsgeschiedenis van de nederzetting of zeldzaamheid in de plaatselijke situatie.

Bijlage 3

Bronnen

Interviews

- **De heer Glenn de Groot** (architect WTS-Architecten, Vlissingen), d.d. 27-08-2014.
- **De heer Harrie Tuinhof** (zoon van architect Gerard Tuinhof, Leiden), d.d. 24-07-2015.
- **De heer Peter van Hecke** (Emiritus-deken, dekenaat Zeeland, Bisdom Breda), d.d. 07-11-2013.

Literatuur

- **Amelink, A.** (2001). *De Gereformeerden*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- **Bakker, T.** (2015). *Omer Gielliet in beeld. Priester-kunstenaar*. Aardenburg: Drukkerij Durenkamp.
- **Beekhof-Koole, P.J.S., Hemel, L.J.F. van den Hemel, Sies, J.S.M.** (2001). *Parochiekerk van de H.H. Petrus en Paulus te Middelburg*. Middelburg: Parochie H.H. Petrus en Paulus.
- *Beginnelsen van kerkbouw. Rapport uitgebracht aan de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk door de daartoe benoemde commissie.* (1954). Den Haag.
- **Beveren, J.C. van** (1986). *Om 't eeuwig welbehagen. De geschiedenis van de christelijk gereformeerde kerk te Zierikzee 1835-1986*. Zierikzee: Kerkeraad van de Christelijke Gereformeerde kerk te Zierikzee.
- **Blankenstein, E. van** (2006). *Defensie en oorlogsschade in kaart gebracht*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg
- **Blom, A.** (red.) (2013). *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965: Ontwerpen aan stad en land*. Rotterdam: nai010.
- **Blom, J.C.H.** en E. Lamberts (red.) (1994). *Geschiedenis van de Nederlanden*. Rijswijk.
- **Boer, C. de -Van Hoogevest en M. van Damme** (2009). *Bouwen op historie, 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909-2009*. Amsterdam: Sun.
- **Bos, K., Damme, J. van, en Klerk, A. de** (red.) (1991). *Dorpen in Zeeland*. Middelburg: Stichting Natuur- en Recreatieinformatie.
- **Bosma, K.** (2012). *Shelter City. Protecting Citizens Against Air Raids*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 188-189
- **Bosman, W.** (2001). *50 jaar hervormd kerkgebouw te Oostburg. Jubileumuitgave*. Oostburg: Nederlandse Hervormde kerk.
- *Bouw* (1965). Jaargang 20, no. 44, p. 1648-1649.
- *Bouw* (1966). jaargang 21, no. 52, p. 2114-2115.
- **Brusse, P en J. Zwemer** (eindred.) (2015). *Geschiedenis van Zeeland 1850-2000*. Zwolle: W-Books.
- **Burkom, F. van, Spoelstra, Y.** (2007). *Monumentale kunst. Categorieaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Rapport ICN en RACM. Zeist: RACM.
- **Cammen, H. van der, Klerk, L. de** (2008). *Ruimtelijke ordening van grachtengordel tot Vinex-wijk*. Houten: Spectrum.
- **Dam, P. van, J. Kennedy en F. Wielenga** (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press BV.
- *De Tijd*, 9-8-1958: 'Katholiek toeristenkerkje in Zoutelande. Vakantiegangers horen mis in de open lucht'.
- *De Tijd/De Maasbode*, 27-05-1961: 'Zielzorg onder de toeristen komt maar aarzelend op gang'.
- *De Tijd/De Maasbode*, 27-05-1961: 'Dringende behoefte aan méér'.
- **Deunk, G.** (2002). *Nederlandse tuin- en landschaps-architectuur van de 20ste eeuw*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- **Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit, Bisdom Breda** (2015). *Basisregistratierapport*. Breda: Bisdom Breda.
- **Don, P.** e.a. (eindred.) (1990). *Hoogelande, van kapel tot ruïne ... van ruïne tot kapel*. Hoogelande: Vereniging Vrienden Kapel van Sint Maarten.
- **Doorn, H.** (red) (1980). *250 jaar kerken in Philippine 1730-1980. 25 jaar kerken onder de koepel 1954-1980. Jubileumuitgave*, Philippine.
- **Dusarduijn, W.** (1963). 'Katholieke toeristenzorg in Zeeland'. In: *Tijdschrift voor Architectuur en beeldende kunsten*, 30 (1963) 22, 514-518.
- **Fennema, B.** (2015). *De gebouwde erfenis van twee Fries-Groningse architecten. Cornelis Hermanus Eldering en Hindrik Eldering*. Leeuwarden: Friese Pers/Noordboek.
- **Gestel, C. van** (2010). *Van kerk naar kerk. Schouwen-Duiveland/Tholen*. IJzerlo: Uitgeverij Fagus i.s.m. Het Boekenschap.
- *Gezegend is dit huis. 50 jaar kerkgebouw van de Gereformeerde Kerk Haamstede sinds 2004 deel van de Protestantse Kerk Nederland 2014*. Jubileumuitgave. Haamstede: Gereformeerde Kerk Haamstede.

- **Geyl, W. F.** (1947). *Wij en de wijkgedachte*. Utrecht: Nederlands instituut voor volkshuisvesting en stedenbouw.
- *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming* (2008). Leiden: Uitgave van VBMK en VNG.
- **Harst, G. van der, Waard, R. de** (2007). *Wederopbouwkerken van de PKN in Gelderland van 1940 tot 1970*. Ongepubliceerde basisversie.
- **Hubregtse, I., Vijven, P. van** (2009). *Gods trouw herdacht en onveranderd. Gereformeerde Gemeente te Yerseke 1880-2005*. Yerseke: Gereformeerde Gemeente.
- **Jacobs, Dr. A., Wiekart, drs. A.A.** (2003). *Kerken na 1940. Inventarisatie en waardenstelling kerkelijke bouwkunst na 1940*. Roermond: Stichting Monumentenhuis Limburg.
- **Jagt, H.C. van der** (1980). *De naamgeving van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de Reformatie tot 1973*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht (proefschrift).
- **Jumelet, S.A.** (1985). *Bruinisse in de loop der eeuwen 1467-1984*. Bruinisse: Culturele Stichting Bruinisse.
- **Klerk, A.P. de** (2006). *Van Boudewijnskerke tot Zanddijk; over tien gekrompen dorpen in de gemeente Veere*. Domburg: Gemeente Veere.
- **Knippenberg, H.** (1992). *De Religieuze kaart van Nederland: omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen: Uitgeverij Van Gorcum.
- **Koning, J. J. de** (1991). *Welsaamgevoegd en welgebouwd. Het werk van architect Arend Rothuizen*. Middelburg: Zeeuwse Katernen (6^e deel).
- **Koren, D.H.P., Stoelhorst, J.** (2008). *Beleidsrapport behorende bij het voorstel om te komen tot een gemeentelijke monumentenlijst gemeente Terneuzen*. Middelburg: SCEZ.
- **Kruidenier, M.** (2006). *Kerken. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Zeist: RACM.
- **Leene, Th.** (2002). *Kerk in een veranderend getij. 50 jaar Landelijk Verband van Commissies van Beheer van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1952-2002*. Landelijk Verband van Commissies van Beheer van de Gereformeerde Kerken in Nederland.
- **Lepoeter, G.J.** (1986). *Ned. Herv. Kerk Groede*. Groede.
- *Leeuwarder Courant. Hoofdblad van Friesland (09-09-1967)*. G. Steen - Kerkbouwer.
- **Meeteren, H. van** (1999). *De geest leidt het schip. Een categoriale studie en waardestelling van kerken en kapellen uit de Wederopbouw (1945-1965)*. Zeist: RACM.
- **Melchers, M.**, *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw. Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving*. Inleiding van de promotie *Moderne kerkbouw in Nederland (1900-1970)* van Melchers in 2014.
- **Mourik, W.J.G. van, en W.K. Steffen** (samenstelling) (1957). *Hervormde kerkbouw na 1945 (uitgegeven onder auspiciën van de Bouw- en Restauratie Commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk)*. Den Haag: Boekencentrum.
- **Nelissen, N.** (2008). *Geloof in de toekomst. Strategisch plan voor het religieus erfgoed*. Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed.
- **Nijnatten, T. van** (2004). *Kerken in het Bisdom Breda*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- **Peterse, N.M.P. en Geyt, F. van** (2009). *Erfgoed te Boek. Kleine biografie van het roerend religieus erfgoed in de H. Eligiuskerk te Oostburg*. Oostburg: H. Antonius-parochie.
- **Peterse, N.M.P. en Geyt, F. van** (2009). *Eligiuskerk 60 jaar. Jubileumbrochure 1949-2009*. Oostburg: H. Antoniusparochie.
- **Petter, F.** (2008). *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming*. Leiden: VBMK-VNG.
- **Pijpekamp, A. van de, m.m.v. B. Jansen** (2003). *A.Eibink (1893-1975) J.A.Snellebrand (1891-1963): de lange weg van de Amsterdamse school tot Forum*. Rotterdam: Stichting BONAS [Bibliografieën en oevrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen].
- **Ruigrok, L.J.** (1987). *Architect De Heer kijkt terug*. In: *Reformatorsch Dagblad*, 17-1-1987.
- **SCEZ** (2005). *Historische kerken in Zeeland. Eindrapportage pilot*. Provincie Zeeland: Projectgroep Pilot Historische Kerken.
- **SCEZ** (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Axel (met Spui)*. Middelburg: SCEZ.

- [SCEZ](#) (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Hoek*. Middelburg: SCEZ.
- [SCEZ](#) (2008). *Voorstel gemeentelijke monumenten Terneuzen: deelrapport Zaamslag*. Middelburg: SCEZ.
- [Sinke, J.P.](#) (2007). *Zijn daân getoond en trouw'lijk hen geleid. 100 Jaar Gereformeerde Gemeenten. 1907 - 2007. Deel 1 en 2*. Krabbendijke: Drukkerij en Boekhandel van Velzen B.V.
- [Stol, M.](#) (1997). *Langs 's He(e)ren wegen. Notities van een voorbijganger*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- [Stenvert, R.](#), et al (2003). *Monumenten in Nederland. Zeeland*. Zwolle: Waanders.
- [Stevens, W.](#), [Bollinger, D.](#) (2009). *Herbestemming van wederopbouwkerken. Een onderzoek naar functie in relatie tot behoud van monumentale waarden bij herbestemming*. Utrecht: Universiteit Utrecht (Afstudeerscriptie).
- [Uitslag, A.C.](#) (2008), *Het Evangeliezaad in Schouwse kleigrond. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Kerkwerve*. Kerkwerve: 2008
- *Utrechtse Wederopbouwkerken. Een quickscan van de kerken uit de periode 1940-1970 in de provincie Utrecht* (2008). Utrecht: Landschap Erfgoed Utrecht.
- [Verhaasdonk, A.](#) (1999). *Veertig jaar en meer 'kerken' in Haamstede. Toeristenzielzorg in de Kop van Schouwen*. Zierikzee.
- [Visser, D.](#) (1980). *Gereformeerde Kerk Schoondijke. 13 sept 1880 - 13 sept 1980*. Schoondijke.
- [Vletter, M. de](#) (2004). *De krietiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982/The Critical Seventies. Architecture and Urban Planning in the Netherlands 1968-1982*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- [Westerbeke, Joh.](#) (2007, 3^e druk). *De bruidegom komt! 150 jaar Gereformeerde Gemeente in Nederland te Bruinisse*. Middelburg: Uitgeverij Middelburg.
- [Wijdeveld, E.](#) (2006). *Kerken. Categorieaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Zeist: RACM.
- [Wijdeveld, E.](#) (2004). *Kerken Noord-Brabant. Categorieaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965*. Zeist: RACM.

Internet

- http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/Ontstaansgeschiedenis_van_kerken_in_Nederland.jpg
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Gereformeerde_Gemeenten_in_Nederland
- [http://nl.wikipedia.org/wiki/Oud-Gereformeerde_Gemeenten_\(1907-1948\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Oud-Gereformeerde_Gemeenten_(1907-1948))
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Oud_Gereformeerde_Gemeenten_in_Nederland
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Oud_Gereformeerde_Gemeenten_buiten_verband
- http://nl.wikipedia.org/wiki/Ledeboeriaanse_Gemeenten
- <http://www.neocalvinisme.nl/tekstframes.html>
- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijmaking>
- http://www.canonsociaalwerk.eu/1989_wijkaanpak/WF_Geyl%20Wij_%20en_%20de_%20wijkgedachte.pdf
- <http://anna-jacobapolder.protestantsekerk.net/geschiedenis>
- <http://monnikenwerk.pzc.wegenerwordpress.nl>
- <http://www.ichthuskerktholen.nl/gemeente/geschiedenis/>
- <http://www.cgkzierikzee.nl/geschiedenis.php>
- <http://www.zeeuwsarchief.nl/zeeuwse-verhalen/het-vergeten-bombardement/>
- <http://oudgereformeerdegemeenten.nl>

Bijlage 4

Verantwoording beeldmateriaal

<i>Beginselen van kerkbouw.</i> ²⁰⁾	Pagina 46 (figuur 32)
Bevrijdingsmuseum Zeeland	Pagina 80 (figuur 71, 72), 95
Blom, J.C.H. en E. Lamberts ²¹⁾	Pagina 15 (figuur 8)
Bouw (1966, jaargang 21-52)	Pagina 118
Emmauskkerk Terneuzen	Pagina 241 (rechtsboven)
Fierloos Architecten	Pagina 75 (figuur 63)
Geyl, W.F.	Pagina 34 (figuur 23)
Koren, D.H.P.	Pagina 40 (figuur 28), 273 (linksboven), 289, 297 (linksboven)
Langeraat, G.	Pagina 202
Nicolai, P.	Pagina 191 (midden rechts)
Nijnatten, T. van	Pagina 221 (rechtsboven), 233
Onbekend	Pagina 189 (rechtsboven en midden rechts)
Monnikenwerk (webblog) ²²⁾	Pagina 73 (figuur 61)
RCE	Pagina 8 (figuur 1), 9 (figuur 2), 28 (figuur 19), 39 (figuur 27), 69 (figuur 58), 77 (figuur 66), 89, 97, 103, 107, 113, 125, 135, 151, 181, 227, 257, 269, 299, 309 (figuur 73)
Reliwiki (website)	Pagina 78 (figuur 67), 96, 150, 180, 226 (onderste foto), 256
Rothuizen BV	Pagina 51 (figuur 38)
SCEZ	Pagina 7 (detail) 11 (figuur 3, 4), 12 (figuur 5), 19 (figuur 11), 23 (figuur 13), 24 (figuur 14), 25 (figuur 15 en 16), 26 (figuur 17), 37 (figuur 25), 45 (figuur 31), 47 (figuur 33), 48 (figuur 34 en 35), 49 (figuur 36), 50 (figuur 37), 52 (figuur 39), 53 (figuur 40), 54 (figuur 41), 57 (figuur 43), 58 (figuur 44), 59 (figuur 45 en 46), 60 (figuur 47), 61 (figuur 48), 62 (figuur 49), 64 (figuur 50 en 51), 65 (figuur 52), 66 (figuur 53 en 54), 67 (figuur 55), 68 (figuur 56, 57), 71 (figuur 59), 72 (figuur 60), 74 (figuur 62), 76 (figuur 64), 78 (figuur 68), 93,

20) Zie bijlage 2 (bronnen).

21) Idem.

22) Zie: <http://monnikenwerk.pzc.wegenerwordpress.nl/bevindelijkheid-2/hersteld-hervormde-kerk-is-een-blijverdije-in-zeeland>.

	105, 111 (bovenste twee foto's), 117, 119, 121, 129, 131, 133, 141, 143, 147, 153, 155, 157 (exterieur), 159, 163 (exterieur), 165, 167, 169, 171, 173, 179, 185, 187, 189, 191 (m.u.v. midden rechts), 193, 195, 197, 199, 200, 203, 209, 211, 213, 215, 217, 219, 223, 225, 226 (bovenste foto), 229, 231, 237, 239, 241 (m.u.v. rechts boven), 245, 247, 249, 251, 259, 261, 263, 265, 267, 271, 273, 275, 277, 279, 281, 283, 285, 287 (onder), 291, 293, 295, 297 (boven), 303
Schijndel, M. van	Pagina 35 (figuur 24), 85 (detail), 91, 99, 101, 109, 111 (onderste foto), 115, 123, 127, 137, 139, 145, 149, 157 (interieur), 163 (interieur), 175, 177, 183, 201, 205, 207, 209, 223 (rechtsonder), 234, 235, 253, 255, 287 (boven), 295 (boven), 303 (detail)
Stichting Kerk Westdorpe	Pagina 12 (figuur 6)
Wolterbeek, J.	Pagina 17 (figuur 10)
Wikipedia	Pagina 15 (figuur 7) ²³⁾ , 21 (figuur 12) ²⁴⁾
WTS Architecten	Pagina 38 (figuur 26), 56 (figuur 42)
ZB Planbureau en Bibliotheek van Zeeland/Beeldbank Zeeland	Pagina 16 (figuur 9), 27 (figuur 18), 30 (figuur 20), 32 (figuur 21), 33 (figuur 22), 41 (figuur 29), 42 (figuur 30), 79 (figuur 69 en 70), 98
Afbeeldingen omslag	Kerkraam Christelijke Gereformeerde Kerk in Zierikzee (detail, zie p. 178-179) Torenbekroning (haan) van de Noodkerk in Ellewoutsdijk (zie p. 94-95) Glas-in-beton-kunstwerk, Eben Haëzer in Arnemuiden (detail, zie p. 114-115) Decoratief metselwerk, Ontmoetingskerk in Middelburg (detail, zie p. 120-121)
Afbeeldingen deel 1, 2 en 3	Pagina 7 Kerkraam Christelijke Gereformeerde Kerk in Zierikzee (detail, zie p. 178-179) Pagina 85 Kerkraam Moriakerk, Westkapelle (zie p. 294-295) Pagina 303 Kerkraam Moriakerk, Westkapelle (zie p. 294-295)

De SCEZ heeft getracht alle rechthebbenden van de in dit rapport opgenomen afbeeldingen te achterhalen en hen toestemming te vragen voor gebruik in deze publicatie. Mocht iemand desondanks menen dat zijn rechten niet zijn gehonoreerd, dan verzoeken wij contact met ons op te nemen.

23) https://nl.wikipedia.org/wiki/Super_universas.

24) <https://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijmaking>.

Colofon

Uitgave: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (www.scez.nl)

Tekst: David Koren

Met bijdragen van: Maarten van Schijndel

Eindredactie: Saskia Buitenkamp en David Koren

Redactionele adviezen: Provincie Zeeland (Berit Sens), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Daniëlle Takens, Albert Reinstra en Anita Blom) en Jan Zwemer

Foto's: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, met uitzondering van de in bijlage 4 verantwoorde foto's

Kartografie: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Bart Broex)

Druk: Provincie Zeeland

Opmaak en omslagontwerp: decreet (Ramon de Nennie)

Oplage: 100 exemplaren

© **2016:** Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, Middelburg

ISBN/EAN: 978-90-77567-24-1

NUR: 904

In de wederopbouwperiode (1940-1970) zijn in Zeeland meer dan 100 kerken gebouwd. Het gaat om een bijzondere en een kwetsbare categorie religieus erfgoed. Bijzonder omdat de kerken zijn gebouwd om verschillende redenen. Veel oude kerken gingen verloren als gevolg van het oorlogsgeweld van 1944 en de Watersnoodramp van 1953. Ook stedenbouwkundige uitbreidingen en de opkomst van het massatoerisme leidden tot het bouwen van kerken. Het is daarnaast een kwetsbare categorie omdat de kerken uit de wederopbouwperiode nooit goed zijn onderzocht en, op een enkele uitzondering na, geen monumentenstatus hebben. Ze worden in hun bestaan bedreigd.

De Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland heeft alle kerken uit de wederopbouwperiode geïnventariseerd en gewaardeerd. De resultaten daarvan zijn te vinden in dit Erfgoedrapport. Er wordt een beeld geschetst van de maatschappelijke ontwikkelingen in de wederopbouwperiode en de uitwerking daarvan op architectuur en stedenbouw. Er is veel traditioneel gebouwd, maar er is daarnaast ook in de shake-hands stijl en in een meer moderne stijl gebouwd. Sommige kerken zijn voorzien van fraaie kunsttoepassingen. De kern van het rapport is de catalogus van alle nog in Zeeland aanwezige wederopbouwkerken. Iedere kerk is beschreven, gefotografeerd en voorzien van een waardering.

Met het rapport is een kennislacune opgevuld. De wederopbouwkerken zijn in kaart gebracht én op de kaart gezet.